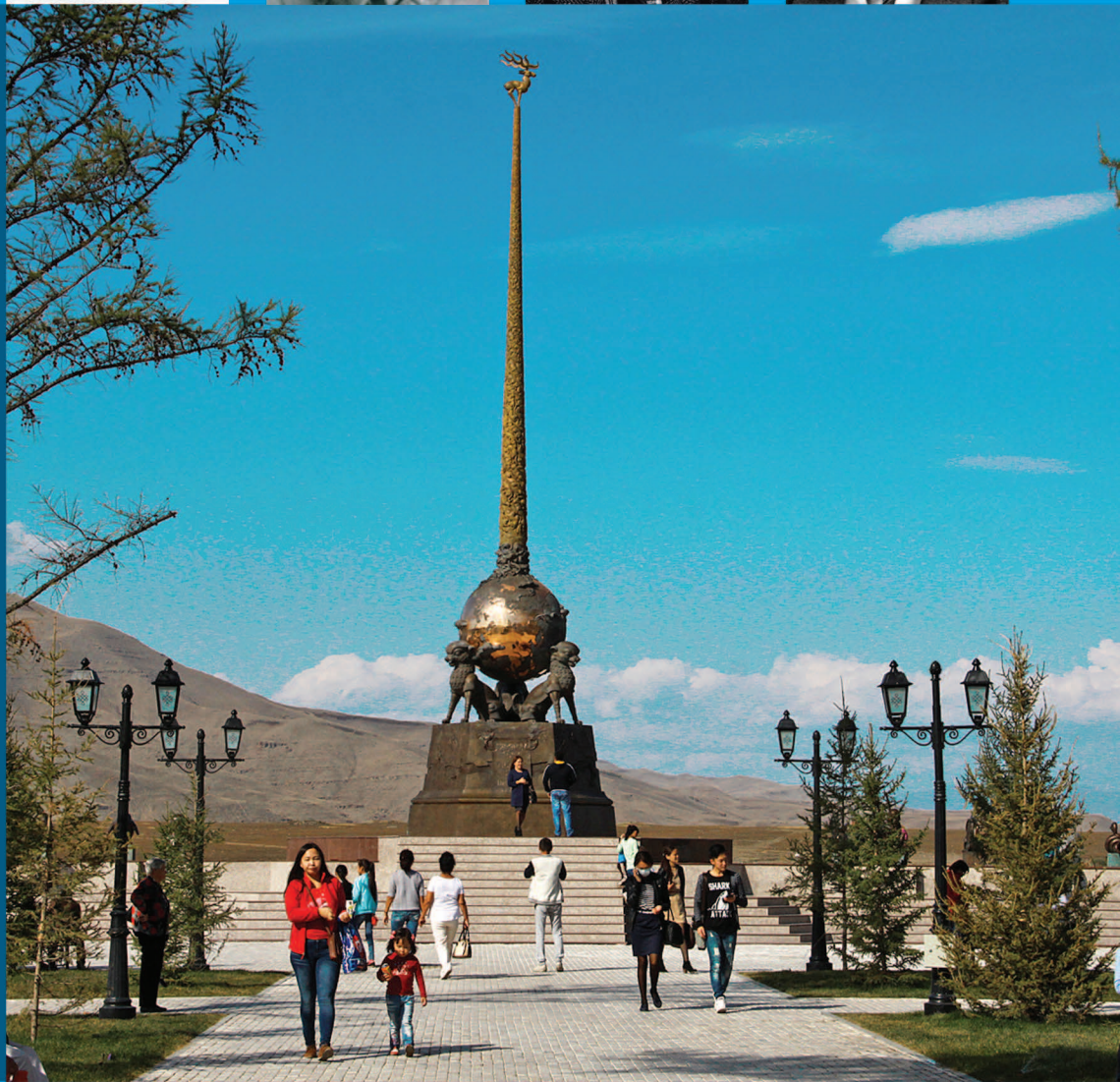

ТӨРЭЭН ЧОГААЛ

Е. Т. Чамзырын
Н. Ш. Куулар
А. Х. Херел

Төрөөн чогаал

Ниити өөредилге черлеринге
өөредилге ному

7 класс

Өөредилгениң федералдыг күрүне
стандартызының негелделеринге дүүштүр
тургускан үндүрүлге

Тыва Республиканың өөредилге яамызы сүмелзээн

Кызыл — 2022

Эртем талазы-биле редактору *А. С. Шаалы*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент. Рецензентилери *Л. С. Мижит*, филология эртемнериниң кандидады; *М. Н. Ооржак*, дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы; *Е. Б. Ондар*, дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы.

Өөредилге номунуң I, V кезектерин *А. Х. Херел*; II, VI кезектерин ТР-ниң улустуң чогаалчызы *Н. Ш. Куулар*; III, IV, VII кезектерин филология эртемнериниң кандидады, доцент *Е. Т. Чамзырын* тургускан.

Тускай демдеглелдер:

– номчаан чогаалывысты сайгараалы;

– номчаан чүүлүнге боданыр айтырыглар;

– литература болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери;

– шинчилел ажылын чорудаалы;

– чогаадыкчы ажылдар;

– немелде медээлерни дилээли;

– чугаавысты сайзырадыылы;

– литературлуг оюн;

– демнежип сайгараалы;

– бодуң бодалың илерет;

– чогаадыкчы номчулга.

Чамзырын Е. Т. болгаш өскелер-даа.

Ч 12 Төрээн чогаал, 7 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2022. — 256 ар.
ISBN 978-5-6048088-2-5

Өөредилге ному РФ-тиң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге организацияларының 5–11 класстарына тыва аас чогаалы болгаш литератураның чижек программасына даянып кылдынган.

ББК 83.3 Ту

Чогаал делегейинче аян-чоруктуң уланчызы

Амыргын-на, хүндүлүг өөреникчилер!

Чечен чогаалдың улуг-делгем, кайгамчык солун ужуралдарлыг делегейинче аян-чорувусту уламчылап, чаа чогаалдар-биле, оларның янзы-бүрү маадырлары-биле таныжып, билиглеривисти немеп аар органы биске бо ном берип турар-дыр. Тыва дылывыстың чечен-мергени, байлак курлавыры, өткүт тодазы бисти магададыр. Ада-өгбевистиң арттырып берген аас чогаалын, тыва чогаалдың үндезилекчилериниң чогаалдарын өөрөнгөш, хөйнү билип ап, сагыш-сеткиливисти байыдып, угаан-медереливисти чырыдар бис.

Тыва аас чогаалының эртинези болур маадырлыг тоолдар: «Танаа-Херел», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей», «Ачыты Кезер-Мерген» болгаш аас чогаалынга үндезилеп бижээн Владимир Серен-оолдуң «Каң-кызы»-биле таныжылга силерниң шуптуңарга ачылыг салдарын чедирер.

Биске хайырлаан дээжи эртине чогаалдары дээш Степан Сарыг-оол, Салчак Тока, Байкара Хөвөңмей, Монгуш Кенин-Лопсан, Кызыл-Эник Кудажы, Владимир Серен-оол болгаш өске-даа чогаалчыларывыска өөрүп четтирип, «Аңгыр-оолдуң тоожузуңуң», «Араттың сөзүнүң» чаа эгелери-биле, «Хайыралыг Калчан-Шилгиде» аъттың окур-хевири-биле, «Он бир» деп тыва эки турачылар дугайында шииниң маадырлары-биле, баштайгы тыва ужудукчу Кидиспей-биле таныжар бис.

Амыдыралдың шынын уран-чечен окур-хевирлерге чуруп көргүскен чогаалдар чуртталганы шуут-ла олчаан өттүндүр дамчытпайн, маадырларның салымы дээш сагыш човаашкын дамчыштыр бодандырып, кайгадып, багай чүве биле эки чүвени ылгап билиринге өөредир. Олар бисти мөзүлүг кылдыр кижини хевирлээринге улуг ачыдузалыг болур. Ынчангаш чаа чогаалдарны таалал-биле номчуп, эки шиңгээдип ап, ол билиглерни амыдыралыңарга ажыглаарыңарны күзедивис!

I кезээ. ЧЕЧЕННЕРНИҢ СӨҢҮ...

Танаа-Херел

Шаң-Хаан барыын чүкте чурттап турар Пат-Пат-Палчын хаан-ның даңгыназын чаалап ээкээр дээн.

Ара-албатызын бөлүп эекээрге, ынаар чедип шыдаар кижичок бооп-тур эвеспе. Ынчап турда, чыып алган ара-албатызы тарай берген соонда, хырайланган кызыл дилги кежи бөрттүг ушпа кырган ашак кирип келгеш, бараалгап туруп-тур эвеспе.

Хаан олургаш:

— Өрү олуртуңар, ак хептен кедириңер, ак олбуктан чадыңар, ол кижичок бир эки чүве чугаалаар боор — деп чарлык бооп-тур.

Ашак олура:

— Ол черже мээң үш харлык балдыр-бээжек оглум шыдаза, ол шыдап болур боор — деп чугаалаан.

Оон биеэ ашак чанарда, аңаа хаан үш аът чедискеш, үш кижичок эдерткеш:

— Ол оглуну чорудувут — деп чагааш, ашакты аъткарып чорудупкан-дыр эвеспе.

Хаанның чоруткан үш элчизи баргаш, ашактың үш харлык балдыр-бээжек оглунга четкен үш аъдын мундуарга, ооргалары сынгылап калгылаан. Мунган үш аъдын мундуарга, база-ла ооргалары сына бээр мындыг бооп-тур.

Элчилер ол орта аът-хөлүнден чадаглаан, демги чалаткан оглу:

— Хаанның ынча көвей аът-актазын өлүргеш, ынаар канчап шуут-ла бараалгап баар мен — дээш, чыдып каап-тыр.

Демги элчилери хаанынга келгеш:

— «Хаанымның ынча көвей аът-актазын өлүргеш, ынаар канчап баар» дээш, чыдып калды — деп-тирлер эвеспе.

Хаан олургаш:

— Мээң муң-түме малымдан чаңгыс дүне кулун салып каар шаа четпес чүве-дир оң — дээш, он аът чедискеш, он элчи чоруткан.

Үш харлык бичии маадыр ындыг янзы-биле Шаң-Хаанның он, чээрби, үжен, дөрген, бежен, алдан аът четкен элчилериниң аъттарының шуптузунуң ооргаларын сый мунган. Ону ууптар аът тывылбаан.

Оол олургаш, адазындан:

— Сээң каш малыңда мени уур чүве чок бе, ачай? — деп айтырып-тыр эвеспе.

Адазы ашак:

— Чаа, чоп кончуг сагыш чованчыг чүве апаарды, каш малыңдан бир хорам чүведен мунгаш, сооңардан бараалгап чеде бергей аан, ам моон соңгаар сүрүп келбес силер — деп харыы бергеш, ашак элчилерни дедир чорудупкан.

Ийи адалышкылар боттары аразында чугаалажып олурганнар.

Оглу олура:

— Чоп кончуг сагыш чованчыг чүве апаарды, канчалзымза экил, ачай? — деп база айтырган.

— Улуг хүрең бе үш чылда боозааш, үш айда долгаткаш, чылан өтпес шыргай арыгның ортузунда улуг сарыг алаакче кирген чүве, ында төрөөн боор. Эр чүве төрөөн болза, сени ол бир ууп болур боор — деп чугаалап олуруп-тур.

Оглу олургаш:

— Ону канчап тудуп мунарыл, ачай? — дээрге, адазы улуг кара аптаразын ажыткаш, алдан кулаш арылыг¹ чараш кара сыдымын уштуп берип олурган.

Оглу сыдымын алгаш, чылан өтпес шыргай арыгны өде кылаштап чеде бээрге, улуг хүрең беши төрүп алган, эр хүрең кулун иезин үш долгандыр куржалы берген эеп турган. Оол магадап көрүп олурарга, эр хүрең кулун иезиниң мурнундан маңнап келгеш, соонга халып-дүжүп, соондан маңнап келгеш, мурнунга халып-дүжүп, олбо арта халып, шурап-дүжүп дешкилевишаан, эеп турар мындыг...

Оол аргамчызын дүрүп алгаш, кылаштап чедип келгеш, эр хүрең кулуннун аргалыктыг алды мойнунче киир каггаш, олуруптар орта, моюннап ыңай-ла бооп-тур. Кулун дывылааш, черниң довураан дээринге үндүр, дээриниң сылдызын черинге дүжүр, суг чок черге баарга — сугланы бээр, суглуг черге баарга — соглу бээр, даглыг черге баарга — элезин-кум апаар, ыяштыг черге баарга — ос-чээрген апаар, кыжын болур — хыраазын хылырадыр, чайын болур — шалыңын чайтыладыр, алдан хонук амыр чок, тозан хонук доктаал чок моюннап, дывылап кээп-тир. Ол-ла дывылап-дывылап, доктаап турупкаш, чугаалап-тыр:

— Ээмниң эр кара чаңгыс оглу боорга, бир шагда ээ бооруң чадавас дээш, арай хумагалап турдум — деп-тир.

¹ Арылыг — хээлиг, угулзалыг.

Оол олургаш:

— Адамның эки малының оглу боорга, аргалыктыг алды мойнун адыра соптайн бе дээш, бир шагда аът бооруң чадавас ирги дээш, арай хумагалап турдум — деп-тир эвеспе.

Аът тургаш:

— Меңээ сен ээ-даа бооп шыдаар-дыр сен, сеңээ мен аът-даа бооп шыдаар-дыр мен — деп чугаалап туруп-тур.

Оол тургаш:

— Меңээ сен аът-даа бооп шыдаар-дыр сен, сеңээ мен ээ-даа бооп шыдаар-дыр мен — деп харыылаан.

Оол ону хөмөштээш¹, мунар дей бээрге, аъды тургаш:

— Эмдик мал мунар кижиге хөмөштөп алгаш мунар боор бе, эзертеп, чүгеннеп алгаш мунар болбас ийикпе — деп мынчанган...

Оол аъдының сөзүн дыңнааш, мунмайн, чедип алгаш кылаштап келгеш, адазының баглаажынга баглап кааш, өөнгө кылаштап кирип келгеш:

— Бо малды чүнүң-биле эзертеп, чүгеннеп мунар чүвөл, ачай?— деп айтырып-тыр.

Адазы улуг кара аптаразын ажыткаш, чүс лаң өртектиг хүмүш² чүгенин, чарылбас болзун дээш сандан ыяш-биле чавылап кылган, бузулбас болзун дээш булан сөөгү-биле баштап кылган каңгайган-кеңгейген кызыл чуңгу эзерин, хөл болган хөлбең кара чонаан, кара саар идиин, кара торгу тонун, кара дордум курун, карактыг одагалыг³ кара киш кежи бөргүн, чеден тениң мыйызын бириктирип, ширилеп, дозулап кылган, үстүү сагында үжен улу сиилип туруп кылган, алды сагында алдан те, чуңма сиилип туруп кылган, кара тениң кезин үспейн-дытпайн туруп кылган кадыг кара чазын, Борзуктуг-Хемниң ыяжын боос беге деңнеп туруп кылган, Кырзалыг-Хемниң ыяжын кызыр беге деңнеп туруп кадырган, Хаан-Херети куштуң чүүн үспейн-дытпайн туруп чүглээн, кара казылган-биле казылганнап туруп кылган, чеден кара паштың демирин сырыладып-бириктирип туруп соккан, чарт сөөккө чаңчарылбас, чалым-хаяа эмирлбес каң хожуула огун уштуп берип олурган.

Оол хүмүш чүгенин кулуннуң бажынга сугарга, богба болу берген, хөлбең кара чонаан салырга, хунан болган, арт болган аңгайган-кең-

¹ *Хөмөштээр* — чуларлаар.

² *Хүмүш* — мөңгүн.

³ *Одага* — дүжүметтиң эрге-дужаалын көргүзөр оваадайының соонда чыпшыр илип каан алдын-доос кудуруунуң чүглери.

гейген кызыл чуңгу эзерин салырга, дөнен болу берген, он сес колун, чиримин санап тыртарга, он сес хөндүргезин санап туруп тыртарга, он сес кудургазын санап туруп тыртып сугарга — үжен кулаш дурт-сынныг, үш кулаш кудуруктуг, даг дег хүрең аът болу берип-тир. Оол боду кара торгу тонун, кара саар идиин, кара дордум курун, карактыг одагалыг бөргүн кедип, белеткенип туруп-тур эвеспе.

Арга болган аргай-хоргай саадаан, карыш бистиг каң хожуула огун азынгаш, кадыг кара чазын хоюндуруктааш, аъдынга кылаштап чедип келгеш, аъттаныр деп барып-тыр.

Аъды тургаш:

— Эмдик мал мунар кижиге огун, чемзээн астып аар боор бе, аъдың кадалза, бодуң кадалза канчаар сен? — дээрге, оол огун-чемзээн өөнге эккеп чөлөп кааш, кылаштап келгеш, аъттаныр деп барып-тыр.

Аъттаныр деп баарга:

— Аъттаныр деп чүңүл, эмдик мал мунар кижиге алаңгы, соңгу эдектерин астып аар боор — деп-тир.

Оол алаңгы, соңгу эдектерин авый-шавый астып алгаш, аъттаныпкан.

Аъды тургаш:

— Бектенип алдың бе? — деп айтырарга:

— Бектенип деп чүңүл? — дээн.

— Солагай холу-биле муңгаш-дынын деңнеп туткаш, оң холу-биле ажыргы чарыккы дергиден туттунгаш, ийи эзеңгизин дыңзыг кылдыр хере теп аар боор ийин — деп, аъды чугаалааш: — ам белен сен бе? — деп айтырарга, оол:

— Ийе, белен мен, че! — дээш, дап-ла берип-тир эвеспе.

Аът көк дээрин хөлбеш кылдыр, кара черин сирт кылдыр мөөп үнүп-түр. Күжүр хүрең ол-ла мөггеш, черниң довураан дээрге үндүр, дээрниң сылдызын черге дүжүр, суглуг черге баарга — суг чок апаар, суг чок черге баарга — суглуг апаар, даглыг черге баарга — элезин-кум апаар, арга-ыяштыг черге баарга — ос-чээрген апаар, майыының эъдин баглаштыр, дуюунуң эъдин дужаштыр, тозан хонукта доктаал чок, алдан хонукта амыр чок мөөп-мөөп келгеш, доктаап тура дүшкен.

— Оорга-мойнуң сый октаптайн дээш, ээмниң эр кара чаңгыс оглу боорга, арай кайгап, бир шагда мээ ээ бооруң чадавас ирги дээш, хумагалап турдум — деп-тир.

Оол тургаш:

— Оорга-мойнуң сый мунуптайн дээш, адамның эки малының оглу боорга, бир шагда мээ аът болуруң чадавас ирги дээш, арай хумагалап турдум — деп-тир.

Аът тургаш:

— Сеңээ мен аът-даа бооп шыдаар-дыр мен, меңээ сен ээ-даа бооп шыдаар-дыр сен — дээн.

Оол тургаш:

— Меңээ сен аът-даа бооп шыдаар-дыр сен, сеңээ мен ээ-даа бооп шыдаар-дыр мен — дээн.

Даш-Хүрең аъттыг Танаа-Херел деп ат алган маадыр ийи шынчы эжи — Белгечиниң оглу Бели-Шынар бег, Төлгечиниң оглу Дөжү-Шынар бег олар-биле кады ырак-узак орукче үнүптер. Олар Ай-Хаан биле Хүн-Хаанның аалдарын таварааш, аңаа хүндүледип-ямбылаткаш, ол ийи хаанның даңгыналарын чаалап алып бооп дугуржур. Ооң соонда олар Шулубус хаанның аалынга чоокшулай бээр.

Шулубус хаанның ыды ээре берип-тир.

Шулубус хаан олургаш:

— Даштын ыт чүнү ээрип тур, кайнаар көрүп алган, канчаар ээрип олур, үнүп көрөм, шивишкин — дээн.

Шивишкин кирип келгеш:

— Ыт кудуруун мунуп, кулаан кызып алган, чиге соңгаар чүкче көрнүп алган ээрип-ле олур — деп чугаалап-тыр эвеспе.

Шулубус хаан хоочун шагның хопчу сарыг судурун ажып көөрге, чиге барыын-мурнуу чүкте чурттап турар Пат-Пат-Палчын хаанның алдын даңгыназын чаалап аар дээш, ийи бег баштыңныг, тозан шериглиг, үш кайгал бар чыдар бооп-тур эвеспе.

Шулубус хаан судурун көрүп олургаш: «Чүве эңнежип шыдажыр арга чок сүр-күчүлүг Даш-Хүрең аъттыг Танаа-Херел, Белгечиниң оглу Бедик-Хүрең аъттыг Бели-Шынар бег, Төлгечиниң оглу Дөжү-Хүрең аъттыг Дөжү-Шынар бег олар кел чыдарлар-дыр, ынчангаш оларга эът-шай белеткеп, эъттедип, шайладып хүндүлөп эрттирбес болза, хоржок» дээш, аът алып, от тудар улузун чыып туруп-тур эвеспе.

Чаа, ам даартазында аал мурну-биле эртип чыдып-тырлар. Шулубус хаан оон ийи кижини ыдып: «Эъттеп, шайлап алгаш ба-рыңар» диртипкен-дир эвеспе.

Танаа-Херел, Бели-Шынар олар Шулбус хаанның тос каът шил бажыңының иштиндиве киир маңнады берип-тирлер.

Шулбус хаанга келгеш:

— Кум-сай аъжың-чемиң бодуң ижип, чип олурбайн, кижээ сыгаар, дөгээр херээжен сен бе? — деп алгыжа-ла берип-тирлер эвеспе.

Та чежеге, та кажанга чедир алгыжып келген чүве ийик, Шулбус хаанның шил бажыңын хүрең-кызыл кылдыр алгыжып олуруп-турлар эвеспе. Оон алгыжып орза-орза, ак-кызыл кыннып кээптир. Ынчап олурда, Шулбус хаанның эдээниң адаа өрттенип үнүп олурганын Танаа-Херелдиң эжи Бели-Шынар бег көрүп олуруп-тур. Бели-Шынар Бег оон көрүп олурарга, Танаа-Херел эжиниң болгаш бодунуң аъдының кудуруктары сыдырткайнып, эдектериниң адаа чаа-ла дыгдынып чоктап олуруп-тур эвеспе.

— Ойт, чоондуң-канчалдың? — дээш, Бели-Шынар бег эжи Танаа-Херелди тырткылап: — боттарывыстың аъттарывыс кудуруктары, эдектеривис адаа өрттенип келди, боттарывыстың аксывыстың өртүнге боттарывыс өрттенир дей бердивис — дээштиң, аъттанып туруп-турлар эвеспе.

Шил бажыңның иштинден аъттангаш, чоруп турда, ол бажыңы хеглип барып дүжүп-түр эвеспе. Оон олар орук улап бар чорда, Танаа-Херел эжинге:

— Хорадаан өкпемниң өртүнге бодум өрттенип өлүп кал частым — деп хөөрөп чоруп олуруп-тур.

Танаа-Херел оон ыңай база-ла бергелерге таваржыр. Кускун-Куюрам, Сааскан-Сайырам алышкыларны кажарлап эртер. Хоран далайга келгеш, Даш-Хүрең аңаа будун дегзипкеш, өлүр. Маадырлар эки аъдын эм-дом оътбиле эмнеп тургаш, диргизип аар.

Пат-Пат-Палчын хаанның ыды ээре берип-тир.

Хаан олургаш, шивишкинни:

— Даштын ыт чүнү ээре-дир барып көрем, канчаар олуруп алган, кайы чүкче ээрип олур? — дээш, айбылап үндүрүп-түр.

Шивишкин кирип келгеш, хаанынга:

— Ыт чиге соңгаар көрүп алган, кудуруун мунуп алган, кулаан кызып алган ээрип олурар-ла чүве-дир — деп чугаалап-тыр.

Пат-Пат-Палчын хаан хоочун шагның хопчу судурун ажып көрүп олурарга, ийи бег баштыңныг, тозан шериглиг Даш-Хүрең аъттыг Танаа-Херел дээрзи баштаан, Белгечиниң оглу Бедик-

Хүрең аъттыг Бели-Шынар бег, Төлгечиниң оглу Дөжү-Хүрең аъттыг Дөжү-Шынар бег олар кел чыдар бооп-тур эвеспе.

Хаан ора:

— Оларның-биле чүве эннежир-деңнежир арга чок, кончуг сүр-күчүлүг, эрес-шиник эрлер болгай, оларны эки хүндүлел, ёзулал-биле ужурашпас болза, хоржок эвеспе — дээш, аът алыр, от тудар улузун белеткеп, өг-өрегезин тип туруп-тур эвеспе.

Удаткан-дүдеткен чок чедип келзе-ле, Даш-Хүрең аъттыг Танаа-Херел арган хүрең богбалыг, ыт кежи көвүнчүктүг ыңгыржак эзерлиг чудаңгы багай оол бооп хуулуп алган, ийи бегде баптаткан чедип келгеш, улустуң адаанга олуруп алыр мындыг бооп-тур эвеспе.

Тос каът шил бажың иштинде олуруп турар алдын даңгына ара-албатызынга:

— Бөгүн келген аалчыларывыстың адаандан өрү хүндүлээш, бажындан куду хүндүлээр эвеспе — деп чарлык берген чүвең иргин.

Даңгынаның чарлыын ёзугаар келген аалчыларның адаандан өрү хүндүлээш, бажындан куду хүндүлөп туруп-турлар.

Танаа-Херел өөрүнге чедип келгеш:

— Уваа, кандыг аайлыг чүве боор, билип каар чүве бар чоор бе? Ам даарта ортузунга олурайн шиве, эштер — деп чугаалап-тыр эвеспе.

Танаа-Херел, шынап-ла, ам эртенинде аалчыларның дал ортузунга барып олуруп ап-тыр эвеспе.

Шыяан, оон ам:

— Бөгүн аалчыларывыстың ортузундан төш чарып, хүндүлээр эвеспе — деп, алдын даңгына мындыг чарлык бооп-тур.

Даңгынаның чарлыы-биле ара-албатылары аалчыларның дал ортузундан төш чарып, хүндүлөп туруп-турлар эвеспе оң.

Танаа-Херел өөрүнге чедип келгеш:

— Кандыг аайлыг чиктиг чоор, билип каар чүве бар чоор бе?— деп чугаалап-тыр.

Ам даартазында Танаа-Херел биеэги боду бооп хуулуп алгаш, аалчыларның бажынга олуруп ап-тыр эвеспе.

Ам ол хүн даңгына ара-албатыларынга:

— Бөгүн аалчыларывыстың бажындан куду хүндүлээр силер — деп чарлык бооп-тур.

Даңгыназының чарлыы-биле ара-албатылары аалчыларны, шынап-ла, бажындан куду хүндүлөп туруп-турлар эвеспе.

— Даарта ара-албатыңар чыып бериңер, арагавыс кудар бис, агывысты¹ тудар бис — деп, аалчылар хаанның бодунче сөс берип-тирлер эвеспе.

Аалчыларның чоруткан сөзү-биле ам даартазында, шынап-ла, хаан боду баштааш, ара-албатызы шупту чыгып олуруп берип-тир. Аалчылары кээп арагазын кудуп, агын-көгүн хаан баштады тудуп-турлар.

Хаанның ара-албатызындан агы-көгү, өлүк-кижи артарга, аалчылар оозун хаанның үш бажыңын долдур дыгып берип-тирлер эвеспе оң.

Ам даартазында хаан аалчыларын бодунуң өөнге олбук, ши-рээзин салгаш, чалап-тыр. Аалчылары чедип кээрге, Танаа-Херелди баштаткаш, хаан арагазын сөңнеп туруп-тур.

Шыяан ам, хаан-даа алдын даңгыназын айның чаазында, хүн-нүң экизинде көжүрүп чорудар бооп туруп-тур эвеспе.

Айның чаазы-даа, хүннүң экизи-даа келген, хаан малдың ортузундан мал, эдиниң ортузундан эт, ара-албатызының ортузундан ара-албатыны уруунга үзүп берип-тир.

Танаа-Херел өөрү-биле кады чоруптар. Орук ара Шулбус хаанның өрттедипкен черинге чаа-дайынга таварышкаш, ажып эртпишаан, маадырлар Ай-Хаан биле Хүн-Хаанның даңгыналарын чаалап алыр.

Шыяан ам, Танаа-Херел Хүн-Хаанның алдын даңгыназын Белгечиниң оглу Бедик-Хүрең аъттыг Бели-Шынар бегге, Ай-Хаанның алдын даңгыназын Төлгечиниң оглу Дөжү-Хүрең аъттыг Дөжү-Шынар бегге берип-тир эвеспе.

Бедик-Хүрең аъттыг Бели-Шынар бег, Дөжү-Хүрең аъттыг Дөжү-Шынар бег оларның ийи кадыны, ара-албатызы, аг-шерии-биле доозазын: «Үстүнден силер карактаңар, адаандан мен карактаайн» деп чагыг-сөзүн чугаалааш, тос чүзүн челээжин тырткаш, күжүр Танаа-Херел үстүү орандыва чорудупкан чүвең иргин.

Танаа-Херел боду база-ла ара-албатызын, алдын даңгыназын, аг-шериин эдерткеш, келген изи-биле хап-ла каап-тыр. Чер ортузу чедип келгеш, алдын даңгыназын, ара-албатызын аг-шерии-биле кады каапкаш, Бош-Дагны доорзундан хоора тыртып, төрөпчилеп алгаш:

¹ *Агын тудар* — аъш-чемниң дээжизин тудуп сунар.

— Доора шыйган черимге хонуп, дорт шыйган черимге чоруп олурар силер — деп чагыг-сөзүн бергеш, боду мурнап хап чоруп каап-тыр эвеспе.

Ол-ла хап чоруткаш, бодунуң аал-оранынга чедип келгеш, соңгу улузун манап туруп турда, чедип кээп-тирлер. Улузу чедип кээрге, тозан аът долганып четпес докулчак ак өргээзин тип, белеткеп туруп-тур.

Чүс сес кадынныг Шаң-Хаан Танаа-Херелдиң чалап эккеп алган алдын даңгына кадынын арга-меге-биле ап алыр деп бодай бергеш, Танаа-Херелди кел деп эккелгеш:

— Аза оранында Эрлик-Ловуң хаанга дээлдиген кежи чагым, кара хураган кежи хүрмем¹, карактыг одагалыг кара киш кежи бөргүм берген мен, мээң ол чүвелеримниң өртээнге чүнү-даа бербээн хаан чүве, ону алымнап эккеп бер — деп чугаалааш: — баар сен бе, барбас сен бе? — деп чоргаар айтырып олуруп-тур.

Танаа-Херел олургаш:

— Хаан кижии айбылаар хамаанчок, бөрттүг бажын бөргү-биле, чеңниг холун чеңи-биле алыр дээр болза, туралыг тудуп сунар чүве дээни кай, барбайн канчаар боор — деп харыылап олуруп-тур.

Танаа-Херел аалынга чанып кээрге, кадыны ора:

— Ханныг-каралыг хааның чүү дидир? — деп айтырып-тыр.

— «Аза оранында Эрлик-Ловуң хаанда дээлдиген кежи чагым, кара хураган кежи хүрмем, карактыг кара киш кежи бөргүм берген мен, меңээ чүнү-даа бербээн чүве, оомну алымнап эккеп бер» деп чугаалап олур — дээн.

Алдын даңгына олургаш:

— Харын бооп-тур, сени ынаар баар болза деп бодап олурган кижии мен, ол Шаң-Хаан меңээ туралааш, ынчап турары ол-дур, оон-даа белең чүү боор. Бистиң бо черде тос эртине чок. Аза оранында Эрлик-Ловуң хаан чааскаан тудуп олурар хаан-дыр, ону бо черге эккеп тарадыр дээн чүве — деп мону чугаалап олуруп-тур эвеспе.

Ашааның чоруур оруун, канчаар эртип, чанып кээриниң дугайын даңгына кадайы мынча деп сүмелээн:

— Моон аъттангаш, чер аксындан үне маңнады бээриңге, чер аксын манаан чемдик кара өглүг, чемдик кара паштыг Челбиге

¹ *Хүрме* — чеңи чок хевирлиг алгыг чеңниг тон, даштындан кедер хөйлең.

кадай олулар эвесе. «Бо өгнүң бүдүн чаагайын, өгге база кирип-ле чораан мен — дээш, киргеш, — бо паштың бүдүн чаагайын, пашты база көрүп-ле чораан мен, бо шайның чаагайын, шайны база ижип-ле чораан мен, мындыг чаагай шай ижип көрбөөн мен» деп чугаалаар сен. Ооң ындынга бар чыдарыңга, ийи кодур кара тебе кээп: «Аъдынга өгенийн, бодунга өгенийн, аъдының дерин чылгаайн, бодунуң дерин чылгаайн» дээр эвесе, ийи өртең кара төш кадап бээр сен. Сеңээ ийи таар дус бээр мен, тевелерге ол ийи таар дузуң төп бээр сен. Ооң ындынга бар чыдарыңга ийи ала-сааскан кээп: «Аъдының чаарын¹, бодунуң чаарын карттаайн» дээр эвесе, сеңээ ийи хап чаар уруп бээр мен, ийи ала-саасканга ийи хап чаарыңны төп бээр сен. Ооң ындынга бар чыдарыңга, ийи кара кускун: «Аъдының ийи караан соктаайн, бодунуң ийи караан соктаайн» деп келирлер эвесе, сеңээ ийи хап карак уруп бээр мен, оларга ийи хап карааңны төп бээр сен. Ооң ындынга бар чыдарыңга, даш кажыктаан, хол-буду дешти берген ийи оол: «Аъдының кажыын кагайн, бодунуң кажыын кагайн» деп келирлер эвесе, сеңээ ийи хап кажык уруп бээр мен, оларга ийи хап кажыыңны төп бээр сен. Ооң ындынга бар чыдарыңга, сиден каткан, холдары дешти берген уруглар келгеш: «Аъдының сиирин кадайн, бодунуң сиирин кадайн» дээрлер эвесе, сеңээ ийи хап сиир суп бээр мен, оларга ийи хап сииринни төп бээр сен. Оон ыңай бар чыдарыңга, өлеңде өртөөн өле бе, кумда өртөөн кула бе өлүр чеде берген турарлар эвесе, оларны өлеңге, кумга солуй өртеп кааш, чоруй баар сен. Оон ыңай бар чыдарыңга, кадыг кызыл кум одуруг турар. «Оранга база чоруп-ла чораан мен, мындыг чаагай одуруг көрбөөн мен» дээш, чаламалааш², саңың салып, чажыың чашкаш, эртер сен. Оон ыңай бар чыдарыңга, кончуг кара шалбаа далай чыдар. «Оранга база чоруп-ла чораан мен, мындыг чаагай далай база көрбөөн мен» дээш, чаламалааш, саңың салып, чажыың чашкаш, эртер сен. Оон ыңай бар чыдарыңга, чылан өтпес шыргай арыг турар. «Оранга база чоруп-ла чораан мен, мындыг чараш оран көрбөөн мен» дээш, чаламалааш, саңың салып, чажыың чашкаш,

¹ Чаар — аъттың ооргазында көвүктөлчөк дер.

² Чаламалаар — аңгы-аңгы өңнүг дилиндек пөстөрни ыдыктыг черлерге, артынга баглаары.

эртер сен. Оон улаштыр чоруткаш, хаанның аалынга чеде бээр сен, баргаш баглаашка аьдыңны чаңгыс чеже тыртар кылдыр баглап каар сен. Оон хаанның өргээзинге кире бергеш: «Хаан, амыр» деп бараалгаар сен. «Чүге келдиң, Танаа-Херел?» деп айтырар эвеспе, ынча дээрге, «Чүс сес кадынныг Шаң-Хаан силерде — дээлдиген кежи чагым, кара хураган кежи хүрмем, карактыг одагалыг кара киш кежи бөргүм берген мен, меңээ чаңгыс-даа чүве бербээн чүве, оомну алымнап эккеп бер» дээрге, чор мен» деп сөглээр сен. Ынча дээринге, Эрлик-Ловуң хаан: «Ол чүү дээриң ол, меңээ чүзүн берген ол? Чүнү ынчап мегелээри ол?!» дээр эвеспе, оон кыржы-ла бээр сен, кыржы бээриң орта, чыышкын артындан Шулбус хаан бажын уштуп келгеш: «Танаа-Херелдиң ыыдын дыңнаанымда, куйга бажым чымыраар, алыр дээнин алзын, чиир дээнин чизин, меңээ ооң ыыдын дыңнатпаңар, хаан-агбай» дээр эвеспе. Ооң соонда Эрлик-Ловуң хаан хая көрүнгеш, аптаразын үжей бээр эвеспе, ширээзиниң кырында тос эртине чыдар, ону көрбээнде алгаш, ажырыптар сен. База ол-ла ширээниң кырында хоюг кызыл чүве чыдар, ону оң талакы холуң-биле адыштаптар сен, ону кижичивес чүве эвеспе, чиптип, ат болдуң халак. Алган чүвелерин аптаразының иштинден бөле туткаш, сеңээ сунар эвеспе, ону ол-ла бөлүү-биле туткан хевээр үне халааш, аьттаныптар сен шиве — деп чагып-тыр эвеспе.

Танаа-Херел кадайының белек чагыын ала салы-ла, аьттангаш хап-ла каап-тыр.

Ол-ла каккаштың, чер аксындан үне халдып кээрге, чер аксын манаан чемдик кара өглүг, чемдик кара паштыг Челбиге кадай олуруп-тур эвеспе.

— Ээ, мен өгнү база көрүп-ле чораан мен, бо өгнүң бүдүн чаагайын — деп чугаалааш, аьдын өгге баглааш, кирип кээп-тир.

Кирип кээрге, чемдик кара пашта черзи сарыг шайны хайындырып каан туруп-тур.

— Мен пашты көрүп, шайны ижип-ле чораан кижичивес мен, мындыг бүдүн чаагай пашты көрбээн мен, мындыг чаагай шайны ишпээн мен, чаагайын — деп ижип олуруп-тур.

Кадай олургаш:

— «Кезээде өө, пажы чемдик, кезээде чер аксы манаар Челбиге кара кадай» дээш, карак-кулак деже шаап каар казып турар улус

болгаяан моң, эки аастыг хөөкүйнүң чоруу чогузун, чолу таарышсын! — деп алгап-йөрээп чугаалап-тыр.

Шыяан ам, оон күжүр Танаа-Херел база-ла улаштыр хап чоруп олурда, ийи кодур кара теве келгеш:

— Аьдының дерин, бодунуң дерин чылгаайн, аьдынга, бодунга өгенийн — дижип-тирлер.

Маңнажып кээрге, ийи өртең кара төжүн кадааш, ийи таар дузун төп берип-тир эвеспе.

Тевелер тургаш:

— «Кезээде чазый-чилби, кодур-бузур кулугурлар» дээш, караавыс деже шаап каар чазар улус болгаяан моң, төш кадап, дус төп берген хөөкүйнүң чоруу чогузун, чолу таарышсын! — деп алгап-йөрээп-тирлер.

Шыяан, оон улаштыр хап олуарга:

— Аьдының чаарын, бодунуң чаарын карттаайн — деп, ийи ала-сааскан кээрге, оларга ийи хап чаар төп берип-тир.

Ийи ала-сааскан:

— «Кезээде чаар чиир чазый-чилби, хоптак кулугурлар» дээш, караавыс деже соктап кааптар чазар улус болгаяан моң, чаар төп берген күжүрнүң чоруу чогузун, чолу таарышсын! — деп алгап-йөрээп каап-тырлар.

Оон база-ла улаштыр хап олуарга:

— Аьдының караан, бодунуң, караан деже соктаайн — дижип, ийи кара кускун ужуп кээп-тир эвеспе.

Оларга ийи хап караан төп бээрге:

— «Кезээде карак дээр чазый-хоптак кулугурлар» дээш, карак дежип каггы дег улус болгаяан моң, карак төп берген хөөкүйнүң чоруу чогузун, чолу таарышсын! — деп алгап-йөрээп каап-тырлар.

Оон база-ла улаштыр хап олуарга, хол-буду дешти берген даш каккан оолдар:

— Аьдының кажыын, бодунуң кажыын кагайн — деп кээрге, ийи хап кажыын төп бээр орта:

— «Кезээде кажык дээр кулугурлар» дээш, караавыс деже шаап каар чазар улус болгаяан, кажык төп берген хөөкүйнүң чоруу чогузун, чолу таарышсын! — деп алгап-йөрээп каап-тырлар.

Оон база-ла улаштыр хап олуарга, холу дешти берген, сиген каткан уруглар кээп:

— Аъдының сиирин, бодунун сиирин кадайн — деп келир орта, ийи хап сиирин төп бээрге:

— «Кезээде сиден каткан, холу дежилген кулугурларны» дээш, караавыс деже шаап каар чазар улус болгаяан, сиир төп берген хөөкүйнүң чоруу чогузун, чолу таарышсын! — деп алгап-йөрээп каап-тырлар.

Оон база-ла улаштыр хап олуларга, өленде өртээн өле бе өлүр чеде берген, кумда өртээн кула бе өде-чара семирээш, өлүр четкен туруп турарга, солуй өртеп каар орта:

— Солуп өртээн күжүрнүң чоруу чогузун, чолу таарышсын! — деп алгап-йөрээп каап-тырлар.

Оон база-ла улаштыр хап бар чыдарга, кадыр кызыл кум одуруг туруп турган, ол орта чаламазын баглааш, чажыын чашкаш, саңын салгаш, чоруптарга:

— «Кезээде кадыр чыдар» дээш, аттынып, карганыр улус болгаяан моң, саң салган, чалама баглаан, чажыын чашкан хөөкүйнүң чоруу чогузун, чолу таарышсын! — деп алгап-йөрээп, кончуг ак чаагай кыннып туруп-тур.

Оон база-ла улаштыр хап олуларга, кара шалбаа далай чыткан, ол орта саңын салып, чажыын чажып, чаламалааш, чортарга, кургаг-чаагай апарып:

— «Кезээде кара шалбаа далай апарган чыдар» дээш, аттынып, карганыр улус болгаяан моң, саңын салган, чажыын чашкан, чаламазын баглаан хөөкүйнүң чоруу чогузун, чолу таарышсын! — деп алгап-йөрээп каап-тыр.

Оон улаштыр хап олуларга, чылан өтпес шыргай арыг туруп-тур, ол орта чажыын чашкаш, саңын салгаш, чаламазын баглааш, чоруптар орта, чылан өтпес шыргай арыг ак чаагай кынны бергеш:

— «Кезээде шыргай чыдар кулугур» дээш, аттынып, карганыр улус болгаяан моң, чаламазын баглап, чажыын чажып, саңын салган хөөкүйнүң чоруу чогузун, чолу таарышсын! — деп алгап-йөрээп каап-тыр.

Оон улаштыр каккаш, ам-на хаанның аалынга хап чеде бээрге, Эрлик-Ловуң хаанның демир баглаажы, хүлер баглаажы туруп турган, демир баглаажынга аъдын чаңгыс чеже тыртар кылдыр баглааш, хаанның өргээзинге кире бергеш:

— Хаан, амыр — деп бараалгап-тыр.

Эрлик-Ловуң хаан олургаш:

— Мында чүнүң ужурунда, чүнү алыр дээш келдиң, Танаа-Херел? — деп айтырып-тыр.

— Чүс сес кадынныг Шаң-Хаан силерде «дээлдиген кежи чагым, кара хураган кежи хүрмем, карактыг одагалыг кара киш кежи бөргүм берген мен, ооң өртээнге чүнү-даа бербээн чүве, ону алымнап эккеп бер» дээрге, чор мен — деп-тир.

Ынча дээри билек-ле, Эрлик-Ловуң хаан оргаш:

— Ол чүү дээриң ол, оон мен чүнү-даа албаан мен! — деп аттына-ла берип-тир.

Танаа-Херел олургаш:

— Сен албаан болзуңза, мынча черге кижиге айбылаар чүве бе? Чазыйлаан, чилбилээн кулугур, чип-сыырып алгаш, канчап олу-рарың ол? — деп удур кыржып, кончуй-ла берип-тир.

Ынчап-ла алгыжып олурбуже, биеэги аксының өртү-биле өрт-тедип өлүргөн Шулубус хааны чыышкын артындан хенертен бажын көзүлдүрүп келгеш:

— Танаа-Херелдиң ыыдын дыңнаанымда, куйга бажым чымы-раар-дыр, өршээп-авырап көрүңер, алыр дээнин алзын, чиир дээнин чизин! — деп алгыра каапкаш, катап чиде берип-тир.

Ынча дээри билек-ле, Эрлик-Ловуң хаан хая көрнүп, аптаразын үжей бээр аразында, ширээзиниң кырында чыткан тос эртинезин Танаа-Херел ап, ажыра каап, хоюг кызыл чүвезин адыштай каап-тып-тыр.

Хаан дедир көрнүп келгеш, Танаа-Херелдиң алымнап чораан чүвелерин бөле-хаара туткаш, тутсуру билек-ле, күжүр Танаа-Херел алы-туда салы-ла үне халааш, аъттаныпкаш, дедирги изи-биле хап-ла каап-тыр оо!

Эрлик-Ловуң хаан хая көрнүп келгеш, ширээзиниң кырынче көөрге, тос эртинези-даа, хоюг кызыл чүвези-даа чок боорга:

— Танаа-Херел хамык чүвевис аппарат, хой баштыг, инек баштыг, аът баштыг эрликтер-элчилер, кагыңар! Шымдаңар! — деп кускуннап үнер орта, демги эрликтери Танаа-Херелдиң сыр соондан сүрүп хап-ла каап-тырлар.

Демги эрликтер чылан өтпес шыргай арыг чанынга сүрүп ора:

— Чылан өтпес шыргай арыг, Танаа-Херелди тут, хак! — дээр орта:

— Чаламалааш, саңын салып, чажыын чашкан хөөкүй эрт-син! — дээш, ак чаагай болу берип, эрттириптип-тир.

Оон-на каккаш, кара шалбаа далай чанынга келгеш, демги эрликтер:

— Танаа-Херелди тут, хак! — дээр орта:

— Чаламалааш, саңын салган, чажыын чашкан хөөкүй эрт-син — дээш, кургаг ак хову болу берип, эрттириптип-тир.

Оон-на улаштыр хап олура, кадыр кызыл-кум одуруг чанынга келгеш, демги-ле эрликтер:

— Танаа-Херелди тут, хак! — дээр орта:

— Чаламалааш, саңын салган, чажыын чашкан хөөкүй эрт-син — дээш, ак чаагай хову болу берип, эрттириптип-тир.

Оон-на улаштыр чоруп олургаш, өлеңде өртээн өле бе, кумда өртээн кула бе чанынга келгеш:

— Танаа-Херелди тут, хак! — дээр орта, өле бе, кула бе:

— Солуп өртээн хөөкүй эртсин — дээш, эрттириптип-тир.

Оон-на улаштыр сүрүп чоруп олургаш, сиген каткан уруглар чанынга чедип келгеш, демги-ле эрликтер:

— Аъдының сиирин, бодунуң сиирин кадар силер, Танаа-Херелди тудуңар, кагыңар! — дээрге:

— «Кезээде сиген каткан, холу-буду оюлган, кезээде сиир дээр кулугурлар» дээш, аайлыг эвестер, сиир берген хөөкүй эртсин! — дээш, эрттириптип-тир.

Оон-на улаштыр сүрүп бар чыда, даш кажыктаан оолдар чанынга келгеш:

— Аъдының кажыын, бодунуң кажыын кагар силер, оолдар, Танаа-Херелди тудуңар, кагыңар! — дээрге:

— «Кезээде даш кажыктаар, холу-буду оюлган, кезээде кажык дээр кулугурлар» деп аайлыг эвес силер, кажык берген хөөкүй эртсин! — дээш, база-ла эрттириптип-тир.

Оон-на улаштыр сүргеш, ийи кара кускуннуң чанынга келгеш:

— Аъдының караан, бодунуң караан соктаар силер, Танаа-Херелди тудуңар, кагыңар! — дээр орта:

— «Кезээде карак дээр, чазый-хоптак кулугурлар» дээш, көөр эвес силер, карак төп берген хөөкүй эртсин — дээш, база-ла эрттириптип-тир.

Оон-на улаштыр сүргеш, ийи ала-саасканның чанынга келгеш:

— Аъдының чаарын, бодунуң чаарын карттаар силер, Танаа-Херелди тудуңар, кагыңар! — дээр орта:

— «Кезээде чаар дээр чазый-хоптак кулугурлар» дээш, көөр эвес силер, чаар төп берген хөөкүй эртсин — дээш, база-ла эрттириптип-тир.

Оон-на улаштыр сүргеш, ийи кодур кара тевениң чанынга келгеш:

— Аъдынга, бодунга өгенир силер, аъдының, бодунуң дерин чылгаар силер, Танаа-Херелди тудуңар, кагыңар! — дээр орта:

— «Кезээде аъдынга, бодунга өгенир, аъдының, бодунуң дерин чылгаар дээр, чазый-хоптак, кодур-бузур кулугурлар» дээш, көөр эвес силер, өгенир төш кадап, чылгаар дус төп берген хөөкүй эртсин — дээш, база-ла эрттириптип-тир.

Оон-на улаштыр сүргеш, чер аксы манаан чемдик кара өглүг Челбиге кадайга келгеш:

— Чер аксы манаан чемдик кара өглүг Челбиге кара кадай, Танаа-Херелди тут, хак! — дээр орта:

— «Кезээде чер аксы манаар чемдик кара өглүг Челбиге кара кадай» дээш, аайлыг эвес силер, өөнүң, пажының бүдүнүн, шайының чаагайын деп киргеш эрткен хөөкүй эртсин — дээш, база эрттириптип-тир эвеспе.

Оон күжүр Танаа-Херел чер аксындан үне маңадып келгеш, ажырыпкан тос эртинезин тос чүкче бүлгүрүпкеш, хаанның аалынче хап кирип орташ, адыштап алган хоюг кызыл чүвезин аал коданындыва чажыпкаш, хаанның өргээзиниң эжиинге хап келгеш:

— Хомуданчыг чүвең ол-дур! — дээш октапкаш, кирбейн-даа, аалынче хап чана берип-тир эвеспе.

Оон чүс сес кадынныг Шаң-Хаан Танаа-Херелге шак ынчалдыр бастырып каап-тыр оо!

Эрниң эреси, оолдуң омаа, экер-эрлик Даш-Хүрең аъттыг Танаа-Херел бег оюн оя чурттап, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр оо!
Ол барды, мен келдим.

1. Дилги кежи бөрттүг чөнүк ашактың оглунга, ооң аъдынга, дериг-херекселинге хамаарышкан эпитеттерни болгаш деңнелгелерни ушта бижир. Олар тоолда кандыг утка илередип турарын тайылбырлаңар.

2. Тоолдуң болуушкуннарынга даянып алгаш, Танаа-Херелдиң ат алганының, маадыр шинчи киргениниң дугайында, тайбың амыдырал дугайында чугаалаңар.

3. Шаң-Хаан ырак, берге орукче кымны чорудар дээнил? Ону күчү-күштүг деп канчап билип алырыл?
4. Шулбус хаанның авыяастыын чүден көрүп болурул? Ооң аъш-чемин чүге чип болбазыл? Тоолдуң сөзү-биле тайылбырлаңар.
- 5. Тоолда кирген эргижирээн болгаш ховар ажыглаттынып турар сөс-терниң болгаш сөс катгыжышкыннарының уткаларын бөлүктежип тайылбырлаңар.
- 6. «Аза оранында Эрлик-Ловуң хаанның тос эртинезин Танаа-Херелдин ап үнгени», «Аът чарыштырар мөөрейге Даш-Хүреңниң эртип келгени» деп кыска чогаадыглардан сөзүглелге даянып бижирер.
-

Бокту-Кириш, Бора-Шээлей

Шыяан ам,
Эртенгиниң эртезинде,
Бурунгунуң мурнунда
Буганың мыйызы буступ дүжүп,
Тениң мыйызы дээринге шаштыгып,
Эки шагның экинде,
Бак шагның бажында
Дөңгелчиктин бажындан
Дөрт өң чечек үнүп,
Дөңгүр инектин бажындан
Мыйыс үнүп турар шагда чүвөң иргин.
Эт дээр эди-даа чок,
Мал дээр малы-даа чок,
Яды-түрөңги ирей-кадай
Чурттап чоруп-тур эвеспе.
Ирей-кадай үш уруглуг чүмези иргин.
Үш уруглары дуза кадып,
Өскүлөп келген-даа мындыг туруп-тур эвеспе.

Бир хүн үш угбалышкы каттааш кээрге, Кара Маңгыс кырган ада-иезин чип алган олурар. Угбашкылар Маңгыстан дескеш, Караты-Хаанның үш тажызы-биле чурттай бээр. Хаанның үш оглу аңын-меин аңаар дээш чоруптарга, үш угбашкының бичези алдын бөскектиг¹ оол уругну, мөңгүн бөскектиг кыс уругну божуп алыр. Меге арга-биле улуг угбазы ийи уругну иезинден чаргаш, Улуг Успа далайынче киир октаптар. Хаанның биче оглу кадайының бир караан каза сок-

¹ Бөскектиг — хөрөктиг.

каш, бир чарыккы кырызын хоора кескеш, бир чарыккы будун үзе кескеш, өдөк адаанга чадыр туткаш, шуваганчы кадайның чанынга каапкаштың, көже бээр.

Багай шуваганчы кадай
Бир эртен туруп келгештиң,
Улуг далайның эрииндиге,
Успа далайның кыдындыва көөрге,
Ында хүн-не херелденип турган иргин ийин.
«Тайга бажынга хүн шалыпкан турда,
Ында чүнүң мындыг
Алдын херели чырып турар чоор?» — деп
Кайгап олурган.
Көрүп турарга,
Успа далайның кыдыынга
Алдын бөскектиг оол уруг,
Мөңгүн бөскектиг кыс уруг ийилээн
Эштип-даа ойнап чүгүржүп турган ийин.
Шуваганчы ону көргештиң,
Багай чөвүрээ чадырынга
Чеде чүгүрүп келген мындыг турган иргин ийин.
— Элдептиг-ле чүме көрдүм, уруум — деп олуруп-тур...
Оглунуң алдар-адын
Бора-Шокар аъттыг Бокту-Кириш деп
Адап олурган иргин ийин.
Кыс уругну, Бокту-Кириштиң дуңмазын,
Бора-Шээлей деп адап берип олуруп-тур эвеспе.

* * *

Бора-Шээлей база-ла
Дыка эртемниг уруг турган чүвең иргин.
Үжүглөп, бижиглеп көрүп олурарга,
Үстүү оранда үш дээрниң кырында
Үш хаанның үш алдын даңгыназы
Үш куу бооп алган
Ужуп чоруур мындыг бооп-тур.
Ай-Хаанның алдын даңгыназы,
Хүн-Хаанның хүмүш даңгыназы,

Улуг-Эге хаанның Улаан-Сайгыл даңгыназының
Адын бижип каан бооп-тур эвеспе.
Үстүү оранда үш дээрнің кырында
Ол үш хаанның аал-оранынга
Адыг-тудуг, адаан-мөөрей болур,
Шак ол орта Бокту-Киришти
Келзин деп бижип каан туруп-тур эвеспе.
Акызының алды ай болгаш ажып көөр
Алдын-сарыг хопчу-каразын
Көрүп олуарга, акызының ол оранга
Хереглеттингени-даа шынныг бооп
Дүшкен чүвең иргин.
Оранга баргаштың,
Адыг-тудугну-даа, адаан-мөөрейни-даа
Тиилеп үнер,
Үш алдын даңгынаны-даа бодунга
Кадын кылдыр чаалап алып
Мындыг салымныг кижиги бооп
Дүжүп чыдар бооп-тур...

* * *

Бора-Шээлей акызының адыжын ажыда соккаш,
Адыжының таваанга алдын-биле
Бижий-ле берген олуруп-тур.
«Бокту-Кириш акым бооп хуулуп алгаш,
Үстүү оранда Ай, Хүн, Улуг-Эге хаанның
Оранынга четкештиң,
Улуг адаан-мөөрейге
Шүглүп үнгештиң,
Ол үш хаанның
Үш алдын даңгыназын чаалап эккелдим,
Үш алдын даңгына
Сээң даңгынаң болур ужурлуг,
Эгээрилбес эди
Сээң эдиң болур ужурлуг.
Мен-даа бора-тоолай бооп
Хувулуп алгаш,

Арга аразындыва кире бердим, акый» деп
Бижип кааштың,
Бора-Шээлей дуңмазы бора-тоолай бооп
Хуулуп алгаштың,
Аргадыва маңнап-даа сала берип-тир эвеспе.

* * *

Ара-албатызынга бора-тоолай кылдыр хуула берген дуңмазын Бокту-Кириш диледип турда, ооң тонунуң эдээниң азындыва бора-тоолай хоруп кире бээр. Ону Ай-Хаанның алдын даңгыназынга, Хүн-Хаанның хүмүш даңгыназынга азыраар кылдыр бээрге, «Ине, чүскүк, сиир-даа арттырбастыр, оранынче аппарып сал» дээрге, салыптар.

Бокту-Кириш эзимде улуг кара чадырынга кире халып кээрге, дуңмазы чадырының дөрүндө каттырып олурар. Бокту-Кириш аңнап чоруй баарга, ийи кадыны соондан чаштып чорааш, Бора-Шээлейниң чадырынга кирип кээр.

— Чеңгелерим, амыр-ла! — деп тура халааштың,
Чолугуп, бараалгап четкен туруп-тур.
Ийи чеңгезин дөрүнүң бажындыва олуртуп,
Дөрт каът олбук-кудузун
Салып берген-не олуруп-тур.
Чиң шайын кудуп,
Чигир-боова, боорзаан салып,
Хүндүлеп, ямбылап-даа олуруп-тур.
Алдын, хүмүш ийи даңгына
Ол уругну шинчилеп көрүп олурарга,
Бокту-Кириш-биле кара чаңгыс дөмей
Мындыг-ла болуп туруп-тур.
Чаңгыс боонуң огу дег,
Чаңгыс хепке куткан-биле дөмей бооп-тур.
«Бокту-Кириштиң-даа аргажок-ла
Төрээн дуңмазы-дыр ийин» — деп
Көрүп олургулап тур.
— Аал-оранга-даа барбас,
Чааскаан-на мында олурар,
Бокту-Кириш акың
Канчап барган кижил,
Сени аппаратас — дижип олуруп-тур.

— Бокту-Кириш акым
Үстүү орандыва үне бээрге,
Кара чааскаан чуртгап
Олурган кижиге мен,
Чүве-даа тоочуvas кижиге мен — деп олуруп-тур:
— Муңгаш кара эзим иштинге
Буугуп¹, сарыгып-даа олурган-даа
Кижиге эвес сене бе?
Бажыңны ажып көрейин — дээш,
Алдын даңгына бажын ажа берген олуруп-тур.
Ийи чаавазы ийи улуг кара кегегезин
Чара соп алгаштың,
Ай-Хаанның алдын даңгыназы
Алдын тевенезин ол уругнуң кулаандыва
Киир шаап бадырыпкан олуруп-тур.
Хүн-Хаанның хүмүш даңгыназы
Хүлер тевенезин бир чарыккы кулаандыва
Кадай шаап бадырыпкан туруп-тур.
Улуг кара чадырдан үне халыжып алгаш,
Ийи кадын чана-даа берген-дир.

Аннап чораан Бокту-Кириш дуңмазының чадырынга кээрге, дуңмазы тын чок чыдар.

Чүс ак тевезиниң аразындан
Улуг ак аданны² чедип-даа
Эккелген туруп-тур.
Тос каът кадак торгу-биле ораап,
Хөө хөвең-биле чымчактааш,
Дуңмазын аптарага суп олуруп-тур.
База бир аптаразынга
Дуңмазының эдилээр эдин,
Идик-хевин, ине-чүскүүн суккаш,
Алдын, мөңгүн, чавага боошкунун,
Алдын, мөңгүн билзээн
Дуңмазынга деңнеп суп-тур.
Ак аданга деңнеп-даа чүдүргештиң,

¹ *Буугуп* — муңгараар, муңчулар, куюмнаар.

² *Адан* — чазап каан эр теве.

«Ону черле ышкынмайн
Кадарар силер» — дээш,
Бежен-алдан кижээ кадартып каап-тыр.

Бир хүн кончуг улуг шуурган боорга, оозу тывылбайн баар. Бокту-Кириш тос чылдың нүүрүндө дилеп кээр. Чиге бурунгаар чүкте кашпал кара хемниң бажында Быдаакай-Тараакай дээр ашак уруу-биле аптара чүдүрүп каан чаажы кончуг ак аданны курунуң ужу-биле баглай соккаш, чүдүрүп каан аптараларны адырып көөрге, бирээзинде херээжен кижиниң херексели, а бирээзинде тос каът кадак хөвөң иштинде алдыы эрнинден «А» деп үжүк, үстүү эрнинден «Ү» деп үжүк бүткөн, алдыы эрнинде аъш-чем сиңген, үстүү эрнинде үзүм-чигир сиңген ай-хүн херелдиг алдын даңгына уруг уштунуп кээр. Ооң солагай талакы кулааның үдүндүвө — мөңгүн тевене, а өскезинче алдын тевене кадап каан боор. Ашак эптеп чыткаш, хавының чушкуузу-биле ушта соп каарга, оозу бичии тынып чыдар.

Быдаакай-Тараакай ашак
Аъш-чемниң чыдын чыткарып,
Аксынга суп тургаш,
Деткерилдирип ап-тыр.
Ам-даа ёзулуг кижиги бооп
Дирлип келген,
Аштанып-чемненип турар
Бооп келген иргин ийин.
Быдаакай-Тараакай ашактың
Өөрүшкүлүг, байырлыг деп чүвези
Аргажок олуруп-тур.
«Кара чаңгыс уруумга база
Эш-кош уруг тывылды» — деп
Амырап олуруп-тур.

Кара-Хемниң аксын эжелей чурттаан Туң-Караты-Хаан дээр хаанның Кара-Бүдегей тажызы ча-согуну-биле кушкаштап чорааш, огун Быдаакай ашактың өөнүң дүндүүндүвө киир шишпий кааптар. Ында кончуг чараш ай-хүн херелдиг даңгынанан көрүп кааш, дилеп бээр кылдыр адазынга чугаалаарга, ашакты кыйгыртыр.

Хаан олургаштың:
– Ынчаарга бора-тоолай харындан
Санап эккээр сен,
Бир эвес санап тыппазыңза,

Бөрттүг бажыңны бөргүң-биле кезер,
Чеңниг кырыңны чеңиң-биле сыгар мен — деп-тир.
Ашак муңгарап, ыглаан-сыктаан өөнгө кээрге, Бора-Шээлей:
— Муңгарааштың чоор сен, ачай,
Бир тавак ишти үзүм-чигирден ап алгаштың,
Бора-тоолайның кокпазынга уруп кааштың,
Кончуг таптыг дыңнап чыдып аар сен.
Бир тавак үзүм-чигирни
Хапка-даа уруп алгаштың,
Бора-тоолайның кокпазын дилеп чоруурга,
Бир бора-тоолайның кокпазынга
Таваржып келген иргин ийин.
Ол кокпа орта үзүм-чигирин уруп кааштың,
Быдаакай-Тараакай ашак
Кончуг таптыг чаштып алгаштың,
Көрүп чыдып-тыр.
Кежээликтей бора-тоолай
Кокпазынга маңнап келгештиң,
Уруп каан үзүм-чигирни-даа көргештиң,
Чыдындан амзап чип көргөш:
— Бежен харлап келген ийик мен,
Бо назыным иштинде
Ындыг амданныг чаагай чүве
Чип көрбээн мен — деп
Чугаалап-даа, чип чыдып-тыр эвеспе.
— Ындыг болза, ашак,
Бээр ийниң аргазының санын санап кел,
Бээр ийниң кара адыының харын
Тып эккээр эвес сен бе,
Аар ийниң аргазының санын
Санап келир сен,
Ак адыының хары чеже-дир,
База тып эккел, кулугур.
Ону санап тыппазыңза,
Бөрттүг бажыңны бөргүң-биле,
Чеңниг кырыңны чеңиң-биле
Кезер мен, кулугур — дээн иргин ийин.
Ашак муңгарап, ыглаан-сыктаан өөнгө кээрге, Бора-Шээлей:

— Муңгарааш чоор сен, ачай,
Алды куу кижиге бажындан
Тып эккел — деп адазын-даа чоргузуп-тур.
Ашак чоруткаш,
Алды куу кижиге бажы-даа
Тып эккелген-не.
Ашактың эктиниң кырынга
Алды куу кижиге бажы-даа
Кожакылдыр илип берип-тир.
— Ындыг болза, ачай,
Бээр ийинге баргаштың,
Адыгның аргып турар оруунга
Чаштып чыдып аар сен,
Адыг кылаштап эртип чыдырда,
Хеп-хенертен тура халыгыр сен — деп олуруп-тур.—
Аар ийинге база-ла адыгның оруунга
Чаштып чыдып алгаштың,
База-ла хенертен тура халы! — деп
Чугаалап олурган иргин ийин.
Ашак-даа бажып чоруп каан.
Бээр ийиниң аргазының мээс чарыынга
Чаштып-даа чыдып ап-тыр.
Бээр ийиниң аргазының
Кара адыгы үнгештиң,
Мээс чарыындыва кылаштап чоруп олурган.
Чанынга чооктап келирге,
Хеп-хенертен тура-ла халаан иргин.
Кара адыг чожуп, белиңней бергештиң:
— Бээр ийиниң аргазын
Бежен түмөн кылдыр
Санаан ийик мен.
Бежен беш харны
Харлаан ийик мен,
Шак мындыг алды-чеди баштыг
Кижиге көрбээн ийик мен — деп
Салып ыңай бооп-тур.
Аар ийиндиге кылаштап ашкаштың,
Аар ийиниң аргазының
Адыг оруунга чаштып чыдып ап-тыр.

Дал дүш хиреде
Аар ийниң ак ады
Бо кылаштап чоруп олуруп-тур.
Анча-мынча чанынга алгырыпкаш,
Ашак-даа тура-ла халып келген иргин ийин.
— Аар ийниң аргазын
Алдан-чеден кылдыр санаан ийик мен,
Алдан алды харны
Назыдап келген ийик мен,
Бо назыным иштинде
Алды-чеди баштыг киж
Көрбээн ийик мен — дээштиң,
Дезип алгаштың,
Ыңай-ла бооп калган иргин ийин.
Туң-Караты-Хаан чурагайын тыртып,
Хопчу-каразын ажып көөрге,
Ол кара хевээрти дүшкен бооп-тур.
Туң-Караты-Хаан олургаш:
— Бир хүн шарыдан ап алгаштың,
Иштинде чин, каңгыр чок кылдыр,
Даштындан чиг кылдыр
Бүдүнге быжырып кээр сен, ашак — деп
Мындыг айыткал кылган иргин ийин.
Бора-Шээлей уруу олургаш:
— Бо чүнүң шарызын
Айдап чорууруң ол, ачай? — деп-тир.
— Туң-Караты-Хаан иштинден чин, каңгыр чок кылдыр,
Даштындан чиг кылдыр
Быжырар киж сен дээр чүве-дир, уруум — деп-тир.
— Ында чүү боор, ачай,
Туткаш, бурундуктааш, баглап кал — деп олуруп-тур.
Ашак-даа бурундуктааш, баглап кааштың,
Шайлап-даа олуруп-тур.
Уруу олургаштың:
— Бир чылапча¹ дусту эзилдиргеш,
Ол шарыга ижиртип ал, ачай — деп олуруп-тур.

¹ Чылапча — улуг тавак хевирлиг паш.

Ашак-даа бир чылапчага
Дусту эзилдирип алгаш,
Ол шарыга албадап тургаш,
Аксындыва кудуп тургаш,
Ижиртип-даа алган туруп-тур.
— Ийи өл ыргайны кезип алгаш,
Бош дагны долгандыр сывыртавыт, ачай — деп-тир.
Ашак-даа хемни өрү чүгүргөш,
Ийи өл суук ыргайны кезип алгаш,
Чүгүрүп кээп-тир.
Дөрт эдээн төмүрээрти астып каапкаштың,
Ийи хончузун даап каапкаш,
Улуг хүрең шарызын
Бош дагны долгандыр шывыктап
Ойладып кээп-тир.
Ойлады-ойлады келирге,
Ханныг-ханныг чин-биле
Кыжыктап-тыр¹ шарызы,
Ойлады-ойлады келирге,
Чаш хан-биле кыжыктаан
Чоруп турар бооп келген иргин ийин.
Уруу:
— Ам ойладып эккел, ачай,
Ажырбас! — деп алгырарга,
Ашак ойладып чедип-даа кээп-тир.
— Хаваандыва кара чаңгыс
Демир маскаң-биле тутсувут — дээн
Мындыг туруп-тур.
Хаваандыва масказы-биле
Хак-ла кылган,
Өлүп-даа барып ушкан.
Уруу:
— Уургайдан казып ал, ачай,
Ооң бетинге элезинден деңнелдир төккештиң,
Ооң кырынга кончуг улуг оттан одавыт, ачай — деп
Чугаалап-тыр.

¹ *Кыжыктаар* — сөөлгү өткээ (албаны).

Элезинни дөңнелдир төккештиң,
Ооң кырынга улуг одун одап туруп-тур.
Элезини изип, кызып кээр орта, уруу:
— Ол казып алган чериндиге киир каавыткаш,
Кырындыва изиг элезинни
Хөме эживит — деп-тир.
Ашак шарызын казып каан черинче суккаш,
Кырындыва изиг элезинни
Киир эжипкен-даа туруп-тур.
Ийи адашкы ыяштап тургаш,
Дүн-хүн чок кырынга
От-ла салып туруп-турлар.
Үш хонукта одап кээрге,
Шарызының ужазының үдүндөн
Үс-даа дырыгайнып төктүп
Турар бооп-тур.
— Ам болзун, ачай — дээш,
Ужулдуруп каан-на
Мындыг олуруп-тур.
Эргенинде хаан ашакты кыйгыртыпкан.
— Ынчаарга сен, ашак,
Ийи шарыдан сүрүп алгаш,
Сүдү-биле эрегей тарактан шуглап каар сен,
Эрген баргаштың, ижер мен — деп-даа
Мындыг чарлык бооп олуруп-тур.
Бора-Шээлей:
— Тонуңну эжингеш,
Дөжээңниң кырынга уёлап,
Човуурлап чыдып ал, ачай — деп-тир.
Хаан-даа өг адаанда
Саяктадып чоруп олуруп-тур.
Бора-Шээлей эжииниң дедир чарыынга
Бажын дырап-даа олуруп-тур.
Хаан уругнуң чанынга чедип келгештиң:
— Бажыңның дүгүн чеже катап дырадың, кыс?
Чеже катап дыраанын
Кым санады? — деп айтырып-тыр.

— Силерниң аъдыңар аалыңардан бээр
Чеже катап базып келди,
Чеже катап басканын кым санады? — деп
Удур айтырып-тыр.
Хаандан харыы чок болган иргин ийин.
Хаан аъдындан дүшкештиң,
Өгдүве кирер деп чорда:
— Өгдүве кирип болбас, хаан — деп,
Уруг чугаалап-тыр.
— Чүге кирип болбас чүвел, кыс? — деп,
Хаан айтырып туруп-тур.
— Ачамның эъди аарый берген,
Эжик ажыдып болбас,
Соок хаптар — деп харыылап-тыр.
— Эр кижиниң эъди
Канчап аарыыр чүвел, уруг? — деп,
Хаан айтырган иргин.
— Эр кижиниң эъди аарывас болза,
Эр шарыдан сүт үнер бе? — деп
Айтырган иргин ийин.
Хаан тургаштың
Кандыг-даа харыы сөглевейн,
Бяткаш, шаап чана берген чүвең иргин...
Туң-Караты-Хаан алдын даңгынанан оглунга кудалап бээр.
«Черле кайы хире эртем-шидилиг уруг ирги,
Мону көрүп көрейн» деп
Бир хүн боданып олургаш,
Хаан кадынын: «Кенниңге
Бөгүн хойдан кадартывыт» — деп олуруп-тур.
Кадыны кенниниң өөнге баргаш:
«Бөгүн хоювусту кадарып көрем, уруум» — дээн иргин.
Чечен-Уруг хоюн дагның баарынга,
Сугнуң кыдыынга кадарып чораан иргин.
Туң-Караты-Хаан Таңдының дарган көк бөрүзү бооп
Хуулуп алгаш,
Үстүнден куду кедеп чедип келгештиң,
Кенниниң хоюндан бирээни тө соккаш,
Чартыын чий каапкаш,
Ыңай-ла бооп-тур.

Хаан аалының дужунга
Боду бооп хувулуп алгаш,
Улуг чаагай өөндүө кире берип-тир.
Хою-даа дал дүшште кирип келген.
Хаан кенниниң өөнге баргаш:
— Чаа, чүнү көрдүң, уруум? — деп айтырып-тыр.
— Чуглурнуң мурнунга,
Агарны¹ чанынга
Улуур² келгештиң,
Маалаарны³ сыгырпты,
Кукулаа⁴ биле шажылаа⁵
Ооң чанынга тырыкыланып
Тура хүнзеди — деп
Ойзуп-даа чугаалап олуруп-тур.
Хаан олургаш:
«Мээң бо кенним-даа
Аргажок эртем-шидилиг,
Арылган оранның дарийгизи-дир» деп
Бодап олуруп-тур.

Туң-Караты-Хаан уругнуң эртем-шидизин эскергеш, оглунуң орнунга боду кадайланыр деп улуг сеткип, оглун аңнаарынче чалап турар.

— Чаңгыс эвес, үш хонук чорааш,
Адаңга чедер эвес сен бе — деп
Олуруп-тур эвеспе.
— «Бир хонууңну каяа чордуң,
Чүге хожудадың, кулугур? дээр эвеспе.
«Каңмыыл-биле чугаалажып
Хондум» дээр сен,
«Чүү деп чугаалаштың, кулугур?» дээрге,
«Дазылы чок ыяш база кончуг,
Хат кээрге, база кончуг,
Төлү чок кижиге база кончуг,

¹ Агар — хой дээн уткалыг.

² Улуур — (эвф. сөс) — бөрү дээн уткалыг.

³ Маалаар — хураган дээн уткалыг.

⁴ Кукулаа — кулун дээн уткалыг.

⁵ Шажылаа — малды ойзу адааны.

Чаа кээрге, база кончуг» деп
Мону чугаалаар чорду» дээр сен — деп-тир. —
«База бир хонууцну
Каяа чордуң, кулугур?» дээр эвеспе.
«Эзир койгун теп алган,
Ооң койгунун Хаан-Херети былаашкан,
«Хаан-Херети куштуң хааны болгаш
Чиир мен,
Хаан кижиниң оглу-дур сен,
Мооң чаргызын үзүп бер» дээрге,
Чаргызын үзүп хондум» деп
Чугаалаар сен — деп-тир. —
«Чүү деп үстүң, кулугур? дээр эвеспе.
«Теп алган чүве болганда,
— Эзир чизин» деп үстүм деп чугаалаар сен. —
Чеже-даа куштуң хааны болза,
Хаан-Херети ону чиир ужуру чок дээш,
Ынчалдым, ачай» дээр сен.
«База бир хонууцну
Каяа хондуң, кулугур?» дээрге,
«Кадыргы эртине тып алган,
Ооң эртинезин бел былаашкан,
«Хаан кижиниң оглу-дур сен,
Бистиң чаргывыс үс» дээрге,
Чаргызын үзүп саададым» дээр сен,
«Чүү деп үстүң, кулугур?» дээрге,
«Эртинени тып алган
Кадыргы алыр кылдыр үстүм,
«Чеже-даа күштүг болза,
Бел ону алыр эргези чок» деп
Чугааладым» дээр сен.

Үш хонганда, Кара-Бүдегей тажызы адазынга чеде бергеш, кадынының айтып бергени ёзугаар чугаалаан.

Хаан олургаштың боданып, шүгдүнүп
Олуруп берип-тир эвеспе оң.
«Дазылы чок ыяш,
Хат кээрге, берге болгай,

Ужуп каар,
Төлү чок кижиге,
Чаа-чалгак¹ кээрге, бергези шын
Болур ужурлуг,
Адаан-өжээн кырыыр эвес,
Адазы өлүр-даа болза,
Ажы-төлү өжүн негээр ужурлуг — деп
Боданып олуруп-тур.
Бодун боду боданып олуруп-тур:
Мен чежемейниң-даа
Хаан болдум бизе,
Чеже-даа күштүг болдум бизе,
Мээң күжүмден,
Мээң хаан эргемден
Чүмө болур эвес,
Кандыг-даа чүмө
Чүвениң ужурун эдерер
Ужурлуг болгай — деп
Боданып олуруп-тур. —
Мен чеже-даа хаан болдум бизе,
Бодумдан төрүттүнген
Чаңгыс оглумнуң кадайын мен
Чарып аарымга,
Ол меңээ ажык-даа,
Дуза-даа болбас-тыр ийин,
Аксының кежи бооп,
Алдын даңгынан тып алган кижиге
Мээң оглумнуң чурттаары-даа
Чөптүг болур-дур.
Буруулуг, бузуттуг багай чүвени
Кылган-дыр мен» деп
Бодунуң буруузун боданып олуруп-тур.

* * *

Туң-Караты-Хаан мурнуу чүктө Өжээти-Хаан-биле шыдыраа маргылдаазы кылгаш, уттургаш, сааскандан сөс дамчыдар. Сааскан Кара-Бүдегей тажының баглаажының бажынга хонуп алгаш, хаанның чугаазын бирден бирээ чокка чугаалап олурар.

¹ Чаа-чалгак — чаа-дайын.

Чечен-Уруг олургаш, чугаалап олуруп-тур:

— «Көк олбуктуң кырында чыдыр мен» дээни —
Харлыг доштуң кырында чыдыр мен дээни ол-дур,
«Көк олбук-биле шугланып алган чыдыр мен» дээни —
Үстүнде көк дээри ол-дур, кулугур.

«Дөрт чүгүмде дөрт кара эр
Бараачылыг олур мен» дээни —
Дөрт даванымдан демир өрген-биле
Хере шаптырып алган чыдыр мен
Дээн сөзү ол-дур.

«Кызыл серге эъди сүүзүннүг чыдыр мен» дээни —
Аксы-думчуунуң ханын төгүлдүр
Эриидеп тур мени дээни ол-дур, мелегей.

«Чиң шай, чигир-боова чооглап чыдыр мен» дээни —
Ажыг сарыг суг биле
Арган хеңме чип чыдыр мен дээни ол-дур.

«Аалымның коданында
Үш демир терек баглаажым бар» дээни —
Моон үш элчи чеде бээр эвеспе,
Бирээзин аалга өлүргөш,
Бирээзин чер ортузунга өлүргөш,
Бирээзин орук баштадып алгаш,
Меңээ дүрген келиңер дээни ол-дур.

«Улуг кара аъдыңны чушкуулап аар сен» дээни —
Улуг кара аъдыңны соодуп ал дээни ол-дур.
«Улуг кара чаңның кирижин кезип аар сен» дээни —
Улуг кара чаңның кирижин
Дыңзыдып ал дээни ол-дур, мелегей.

«Улуг кара селемеңниң бизин
Дөгөй кылдыр эттеп аар сен» дээни —
Селемеңни чидидип ал дээни ол-дур.

«Мыйыстыг малыңарны мурнундан айдаңар» дээни —
Октуг-чемзектиг аг-шериимни
Дүрген мурнадып чоргузуңар дээни ол-дур.

«Дөңгүр малыңарны соондан айдаңар» дээни —
Албаты чонуңну соондан
Чоргузуп олур дээни ол-дур, кулугур.

«Будумнуң адаанда чыдар
Чидиг сарыг хачым» дээни —
Кенни мен-дир мен.
«Дөрүмнүң бажында дөгөй бистиг кестиим» дээни —
Сени ынча дээни ол-дур, кулугур — деп олуруп-тур. —
Олурган херек чүү боор,
Аг-шеригни мурнадыр,
Ара-албатыны соңнадыр,
Аргалыг-ла болза Өжээти-Хаанның
Аг-шериин узуткааш,
Албаты чонунга хол дегбеңер! — деп
Айыткал берген иргин ийин.
Аг-шериин кирипкеш,
Дош кырында хере хап каан Туң-Караты-Хаанны
Хостап ап-даа турган иргин ийин.
Чечен-Уругнуң аг-шерии
Өжээти-Хаанның чуртун хөме
Таварып кирген.
Чаа-дайынга белеткел чок
Өжээти-Хаанның аг-шерии-даа
Холга дүжүп берипкен туруп-тур.

1. Бокту-Кириш, Бора-Шээлей иезинден канчап чарлы бергенил?
2. Алышкыларның: «Успа далай иелиг бис, улуг далай адалыг бис» деп чугаазының утказын канчаар билип тур силер, сайгарып чугаалажыңар.
3. Бокту-Кириштиң алдын, хүмүш даңгыналары Бора-Шээлейниң тынынга канчап четкенил?
4. Быдаакай-Тараакай деп кымыл? Өске маадырлыг тоолдардан ооң омур-хевириңге чоок кым деп маадырларны билир силер? Оларның дөмей талалары чүдел?

* * *

Бир эртен баг адар черге чеде бээрге, эрте-бурунгу шагда чоруткан Бокту-Кириш чедип келген боор.

Ийи алышкы экизин чугаалажып,
Ийи мойнундан сегиржип алган каттыржып,
Багын чугаалажып — ыглажып

Хүнзеп олуруп-турлар.
Бокту-Кириш олургаш:
— Биеэде мээң караамның оду болган,
Баарымның өдү болган
Кара чаңгыс дуңмамны Бора-Шээлейни,
Бак, кара сагыш-биле
Чүгө өлүргөн силер, кулугурлар?
Багай дуңмамны ынчанган деп
Кайын билир мен.
Ай, Хүн хаанның ийи даңгыназын
Ийи чажындан кожа берген туруп-тур.
Демир чагызынга аскаштың,
Ийи кадынны өл шывык-биле
Шывыктап-даа эгелээн-дир.
Шывыктап-шывыктап, дүжүр соккаштың:
— Кайыңар өлүргенил,
Иелээн өлүргөн силер бе? — дээрге,
Сээң багың, сээң багың — деп,
Ийи бодунуң аразында
Ийи чара сокчур болган иргин.
— Бир-тээ мындыг бак, кара сагыштыг
Кылган болган чүмеде,
Чанымга силер ийини олуртуп,
Шай-суксун хайындыртып олурганының
Меңээ бичии-даа херээ чок-тур — деп,
Бокту-Кириш күзүр-казыр чугаалап-тыр.
Частың ортаа айының он бештиң хүнүнде
Үстүү орандан үш дээрниң кырындан
Үш өңнүг солаңгызын тырттыргаштың,
Ийи кадынны ону кырладып
Чоргузупкан иргин ийин.
Аскаштың, тенээштиң келген силер бе,
Аалчы-шүүлчү бооп келген силер бе — деп,
Ай, Хүн адалары айтырып олуруп-тур.
Черле ыыт чок, арны-бажы хөлүе берген
Куду көрүпкен олурар
Мындыг-ла бооп-тур эвеспе.

Сөглевес-даа ужур чок бооп келгештиң,
Ийи даңгына чугаалап турлар:
— Алдыы оранда Бокту-Кириштиң
Бора-Шээлей дунмазы бар,
Ону өлүрүп каан улус бис.
«Силерниң херээңер чок,
Чут бооп турган ажыыңар чок» дээш,
Үстүү орандыва бисти
Ойладып чоргускан чүве.
Амытанга херээ чок болганда,
Ада-иелиг улус
Ада-иезинге келбейн кайнаар баарыл? — деп
Өчээн туруп-турлар.
Үстүү оранның үш дүжүмеди
Ийи даңгынанан, бир-тээ
Ол өртемчейге айыыл херек
Үүлгеткен чүме болганда,
Тос хонуктуң иштинде
Эрии-шаажыны-даа көргүзүп туруп-тур эвеспе.
«Мооң соонда чуладан чырык сагыштыг,
Сүттен ак сеткилдиг чоруңар!» — дээш,
Салып чорудуп турган иргин ийин.
Алдыы оранда Бокту-Кириш, Бора-Шээлей алышкылар
Өзен черинге малын чалап,
Өлчей-буянын делгередиң,
Аргалыг черге малын чалап,
Албаты чонун башкарып,
Үстүүртен үер, чаңнык дыынмас,
Алдыы оранның аза-четкери чагдап болбас
Каң-демир дег күчү-шыдалдыг
Алышкылар бооп,
Оюн оя, чигин чире
Чурттап-даа сала берип-тир эвеспе оо!

1. Тоолду уткалыг кезектерге чаргаш, пландан тургузуңар.
2. Бора-Шээлейниң эртем-билиглиг илби-шидизин тоолдан ушта бижээш, оларның болуушкуннарны чуруп көргүзөринге ужур-дузазын тайылбырлаңар.

3. Сөзүглелден гиперболалар, деңнелгелерни ушта бижээш, сайгарыңар.
4. Тоолда утказы билдинмес сөстөрни башкыңар азы ада-иелериңер-биле тайылбырлажыңар.
5. «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп тоолдуң болуушкуннарынга даянып алгаш, херээжен кижиниң маадырлыг чоруктарын көргүскен чогаалдар-биле деңнелгелиг биче шинчилел ажылындан кылыңар.

ЧОГААЛ ТЕОРИЯЗЫ

Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг

Маадырлыг тоолдар азы эпос чогаалы тыва улустуң аас чогаалының улуг хемчээлдиг болгаш хэй болуушкуннарлыг хевири болур. Тоол-биле бир дөмей, эпоста болуушкуннарның болуп турар чери болгаш үези тодаргай эвес, фантазияны болгаш хөөредиглерни хөйү-биле ажыглаар. Эпостуң тоолдан ылгалдыг чүүлү болза колдуунда-ла маадырларның эрес-дидим чоруктарын алдаржыдып тоолдааны болур.

Маадырлыг тоол чоннуң эрте-бурунгудан бээр байлак дуржулгазынга үндезилеттинген. Эпостуң кол чөрүлдээзи ыдыктыг төрөөн черин камгалаар дээш даштыкы эжелекчилерге удур демисел болур. Ооң-биле кады ниитилелге шаг шаандан туруп келген ийи удурланышкак аңгы¹ — мөлчүкчүлөр биле мөлчүттүргеннерниң, байлар биле ядыларның аразында демисел маадырлыг тоолдарда кол черни ээлээн.

Эпостуң маадыры бодунуң оруунга таварышкан каш-каш дакпыр моондактарны угаан-сарыылы, күчү-күжү-биле, туруштуу-биле ажып эртер. Ук маадырның омур-хевири, бүдүжү ынчангаш онзагай көскү, улуг-чаагай, күчүлүг. Эпостуң дылы эң-не чечен, ында кирген деңнелгелер, дылдың уран аргалары байлак, тодаргай болгаш күштүг болур.

Эпос чогаалдары проза болгаш шүлүк хевирлиг база болур. Оларны чон алганып, чугаалап, ырлап күүседир чораан.

¹ Аңгы [аңгы] — ниитилелдиң тургустунуп келген төөгүзүнде социал бөлүктөр.

Тыва улустун маадырлыг тоолдары бодунун темазының болгаш утка-шынарының талазы-биле үш бөлүккө чардынып турар: бирээде, даштыкы эжелекчилерге удур демиселди көргүскен маадырлыг тоолдар: «Каңгывай-Мерген», «Улуг-Кара-Мөге», «Хөөкүй-Кара», «Өлээди-Мерген» д.о.ө.; ийиде, душтук тып алыр дээш демиселди көргүскен маадырлыг тоолдар: «Танаа-Херел», «Он беш харлыг Алдай-Сүмбүр», «Алдын-Чаагай, Анаа-Мерген», «Хан-Шилги аъттыг Хаан-Мөге», «Каң-Кара-Мөге» дээш о.ө.; үште, ол ийи демиселдиң кайызын-даа көргүскен маадырлыг тоолдар: «Мөге-Шагаан-Тоолай», «Күчүн-Хүрең аъттыг Хүрү-Маадыр», «Кажыр-Кара-Хаан», «Арзылаң-Кара аъттыг Хунан-Кара», «Баяан-Тоолай», «Арзылаң-Кыскыл аъттыг Арзылаң-Мерген» дээш о.ө. Олар тыва чоннун эгээртинемес төөгүлүг, тураскаалдыг чогаалдары бооп, «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп бөлүк номнарның «Тыва маадырлыг тоолдар» (1997) деп томунга парлатынган. Ону тыва эртемден С. М. Орус-оол тургускан.

Тыва улустун аас чогаалын үе-дүптен бээр амгы сайзыраңгай бижиктиг үеге чедир чон аразынга алгап, ырлап күүседип, тарадып, буянның үүлени кылып келген чечен-мерген кижилер хөй чораан. Ындыг салым-чаяанныг кижилерге тоолчулар хамааржыр. Тываның улуг тоолчулары Ооржак Чанчы-Хөө, Түлүш Баазаңай, Ооржак Маңнай, Баян Балбыр, Салчак Бичен болгаш өскелерни-даа адап болур.

Тыва аас чогаалды сайгарган эртем-шинчилел ажылдары аас чогаал шинчилээр эртемниң даңзызынче шагда-ла кире берген. Этнограф-эртемден Л. В. Гребневтун «Тувинский героический эпос» деп ному төөгү-этнография талазынче кол кичээнгейни угландырган-даа болза, маадырлыг тоолдарны бөлүктээр, оларның уран-чеченин болгаш тывылган үезин допчулап сайгарар, төөгү айтырыгларын тодаргайлаар сорулгалыг шинчилелге чагырткан болуп турар. Л. В. Гребнев маадырлыг тоолдарның баштайгы тывылган үезин VII—IX вектерге хамаарыштыргаш, оон бээр төөгүнүн узун оруунун дургузунда чаа-чаа салгалдарже дамчып чорааш, база төөгүлүг болуушкуннарның салдары-биле чоорту өскерилгелерге таваржып хөгжүп келген деп бадыткап турар. Амгы үеге чедир тыва маадырлыг тоолдарны чыып бижип, парладыр ажылга А. К. Калзан, Д. С. Куулар О. К. Дарыма дээш о.ө. киришкеннер,

шинчилээр эртем ажылдарын билдингир тыва эртемденнер С. М. Орус-оол, Л. К. Хертек чорутканнар.

1. Тыва улустуң аас чогаалында эпостуң үш кол хевирин ылгап турар бөлүктерниң дөмей болгаш ылгавырлыг талаларын номчаан тоолдарыңарга даянып, сайгарылгадан кылырын оралдажыңар.
2. Номчаан тоолдарыңарга даянып алгаш, «Тыва маадырлыг тоолдарда кол маадырның омур-хевири» деп төлевилелден эштериңер-биле демнежиң кылыңар.
3. Номчааныңар маадырлыг тоолдардан кол маадырның болгаш аъдының омур-хевирин чураан үзүндүнү шээжилеп алыңар.
4. «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп академиктиг серияда кирген Тыва улустуң маадырлыг тоолдарын ыткан дискини дыңнааш, тоол ыдарының аргаларын шенеп өөрениңер.
5. Тыва улустуң Шагаа байырлалында тоол ыдар мөөрейден эртириңер.

II кезээ. ААС ЧОГААЛЫНЫҢ САЛДАРЫ-БИЛЕ...

Владимир Седипович СЕРЕН-ООЛ

(1942—1994)

Каң-кыс

Кайгамчык маадыр
Каң-болат уруг,
Ханы ынакшыл,
Кара сагыш,
Өзер назы,
Өлүм-чидим,
Адаан-мөөрей,
Адыш-чарыш,
Арын-нүүр,
Ат-алдар,
Уяранчыг ынакшыл,
Уран хуулгаазыннар,
Ужуралдар дугайында
Тоожу
Тоол.

Хаанның хомудааны

Арбак-Мөге аъттан дүшпейн,
Аалды каш-даа долгангылаан.
Төрүттүнер төлүн бодааш,
Дөстүнмези киткеп турган.
Чырык имир шагда эрткен,
Сылдыстар-даа четчип үнген.
Аңгыр-Ала кадын ам-даа
Аарбышаан хевээр болган.
Дүннүң таптыг ортузунда
Дүвүрээзин улам хөлзээн.
Алгы дыңнааш, Арбак ам-на
Аъттан дүшкеш, өгже шиглээн¹.
Шуваганчы Карбын аңаа
Чугаалаан-даа чүвең иргин:
— Каң-болат кестиини бээр
Хайырлавыт, экер оглум.
Чаяан ындыг турган-дыр ийин,
Сагышсырааш канчаар ийик сен,
Кыс уруг төрүттүндү,
Кымга хинин кестирер сен?
Ону дыңнааш, Арбак-Мөге
От-көс ышкаш изигленген:
— Төре херээ шиитпирлешпес,
Дөрге оран эргези чок
Төлдүң хинин бодуң кес — дээш,
Кестиин дегийт сунувуткаш,
Херт-бурт чаңныг аъттаныпкан.

Девиржээн аът Аян-Кула
Дескиндир аралчалааш²,
Тура дүшкеш, чугаалап-тыр:
— Дайын-чаа деп барганыңда,
Таан-даа кончуг далаш сен ийин.
Дунун божаан кадайыңга
Тураскаал чоп арттырбадың?
Оолдуг кижиги — оя чоруур,

¹ Шиглээн — баар ужурлуг чүкче шимчеп чоруупкан. Уг-шиг деп сөстөн укталган.

² Аралчалаар — аъттың чоруу.

Кыстыг кижиги — кыя чоруур.
Ок-чепсек тутпас-даа бол,
Кызың барда — күдээ кай баар.
Караа чырып, чиигеп алган
Кадайыңга белек кылдыр
Чалым-хая кую черде
Чажыттарны сиилбип бижээн
Көвенчиинде аржыылыңны
Хөөкүйлерге арттырып каг.
«Доктарлыын!» деп боданмышаан,
Тос каът чонаан ажа соккаш,
Аккыр өргээ дүндүүндүвө
Аржыылын ол киир каапкаш,
Чиге мурнуу чүкче шиглей
Шивецнедип чорувуткан.

Арбак-Мөгениң алдагдалы

Сайын-Уран кажар кадын,
Шаңгыр-Хаанын чажырыпкаш,
Арбак-Мөге күчүтөнни
Аалчы ышкаш уткуп алган.
Олбук салып, чемин делгеп,
Оюн-тоглаа — найыр кылгаш,
Арбак-Мөге эзирзин дээш,
Арагазын сөңнеп турган.
Чараш кыстар ыры, самы,
Чаңныг кадын оптуг сөзү —
Дүлгээзинче Арбак-Мөге
Дүлнү берген чүвең иргин...
Бяңгылыг хоюг үннер,
Ынакшылдыг чугаа-сооттар,
Ямбылдыг хүндүлелдер
Ындыг-ла үр болбайн барган.

«Алтай-Таңды чагырганы
Ам кым ээлеп, тудар чүвел?

Арбак-Мөге дириг чок-тур,
Аъды, боду катай ушкан.
Хоран холаан арагадан,
Хоран оъттуг сүүзүндөн
Кайызы-даа өлгөн-дир!» деп
Качыгдалдыг аар медээ
Каптагайга тарай берген.
Ону дыңнаан Шой-Төгүс
Ол-ла дораан дөгерингеш,
Аңгыр-Ала кадын турар
Аал-чуртче халдап кирген.
Шой-Төгүс өжээнин ап,
Согуш-чаага шүглүп үнгеш,
Үзөш кынныр дириг малды,
Үстүг кара чүлгүүштү-даа,
Хөлүш кынныр албатыны,
Хөөлүг кара туткуушту-даа
Арттырбайн эжелээштиң,
Аңгыр-Ала кадын-биле
Катай-хаара алгаш барган.
Хамык турлаг ээн калган.
Кускун куйт деп алгы салбас
Куруг дазыр хову-шөлдү,
Сааскан сайт деп шимээргевес
Чазаг, күзег хонаштарны
Көжээ-даштар хоюткулап,
Хөөрлер соргаан сөглөп турган.
Канчап чаштып арткан чүве,
Шуваганчы кадай биле
Кавайлыг чаш бичии уруг
Чуртка чыдып калган иргин.

**Маадыр кыстың
мандып өскени**

Чиирбей дег өл-чаш төлге
Чиртиптер чем, сүт чок боорга,
Сүтсүг чулук дазылдарлыг

Чүзүн оыттар сордургулап,
Эм-таң үнүш хандыларын
Эмискикке шүүрей кудуп,
Кокпаларга салган дузак
Койгун-тоолай хайырлаарга,
Хоюг мүннү аартадып,
Эмишкеек, айны-бести
Ээжегей кылдыр чиртип,
Шуваганчы кадай уруун
Чулазының оду кылып,
Чурттап чораан чүвең иргин.

Каң-кыстың бүрүн дериттингени

Чалым-хая кую черниц
Чажыт эжиин Каң-кыс тыпкаш,
Кара-Калдар эки аъдын
Каастап, дерип турган иргин:
Алдын, мөңгүн атпактарлыг
Аар чүген аътты каастаан.
Хөндүргелиг, кудургалыг,
Көвей колун шидиглерлиг,
Кончуг чымчак чонактарлыг,
Чаан, булан сөөгүнден
Шап тургаш, хыралап каан
Хомду сарыг бедик эзер
Чидиг кызыл ийи бажы
Чиргилчинней аътты каастаан.
Кызыл сөөскен сыптыг кымчы
Кырлыг өрүү тода көстүр,
Сарыг сыдым дашпылыырлыг¹,
Сарыг булгаар таалыңныг,
Дордум торгу төрепчилиг,
Тос-тос карыш тепселерлиг,
Дергизиниң баа безин —
Дээктерлиг хулбүс мойнаа.

¹ Дашпылыырлыг — өрүп каан аргамчы.

Күзүңгү дег базыткыыштар
Күлүк дайны аян киирген.
Арыг мөңгүн эзеңгилер
Аялгалыг кыңгырашкан.
Ылгын маңныг болзун дигеш,
Хар дег аккыр кадактарны
Ыдык-чели, кудуруунда
Каастай дерип, чечектеп каан
Кара-Калдар көстүп турган.

Кара торгу хилиң тоннуг,
Кара булгаар кадыг идиин
Хүрең, ногаан ыскыттардан
Хүн хээ кылдыр угулзалаан
Күчүтөн дег Каң-кыс турган.
Кадыр хаваан, кастыктарын
Камгаландыр демирлеп каан,
Кара, хүрең бышкактардан
Каастап кылган бедик бөргүн
Салдырыктааш, аткаар октаан
Чалыы маадыр Каң-кыс турган.
Дордум торгу калбак курун
Долгандырган дакпыр курда
Эндерик хөй шидиглерге
Эдин-чепсээн Каң-кыс дискен:
Хылыш, моңун, селемезин
Кыдыын куду халаңнаткаш,
Аккыр туңнуг оттук-бижээн
Астыптарга, хевир кирген.
Сыын, буурнуң мыйызындан
Эптеп кылган кадыг чазын,
Сыйда октар — согуннарын
Экер кыс-даа эгиннепкен.
Хөнү сыптыг чидиг чыда,
Содак-шудак идик-хеви,
Көгээржикте суксуну дээш —

Чорук чоруур экер киж
Ажыглаптар этти-септи
Арттырбайн артып алган.
Чалым-хая баарынга
Чалбаргылап мөгейгилээш,
Арбак-Мөге адазының,
Аңгыр-Ала иезиниң,
Шуваганчы энезиниң
Сураан сурап, кыс-даа хапкан.
Кара-Калдар эки аъттыг
Каң-кыс дээрзи ырактан-на
Түмен киж сузун базып,
Түрлүг көстүп чораан иргин...

Чаалажыг

Чүглүг согун сыңайнып,
Чүс-чүс аъттар киштешкилеп,
Хылыш, бижек, селемелер
Кылаңнажып, кыңгыражып,
Докпак, моңнар ында-мында
Токкуңайндыр дагжап турган.
Дажаан даштар дүжүп турда,
Даш долу чагганы дег.
Октаан чыда тудалары
Озаңнар дег овааланган...

Чорук-херек чогуваска,
Шой-Төгүс өттүр билгеш,
Шилиттинген өөрү-биле
Чиге мурнуу чүгүн шиглей
Дезип ыңай бооп чорда,
Теппиже-ле кыңчыктырбайн,
Каң-кыс ону дозуп алган.
Каптагайны ыржым шыпкан.
Хаяалыг хүн доктаай берген.
Чапсар чарлаан чүве ышкаш,
Чаа кезек үзүктелген.

Каң-кыс биле Шой-Төгүс
Карактарын удур көржүп,
Дегжип чадаан мөгелер дег,
Дээргилей кавыдашкан.
Шериглери удур-дедир
Чергелештир чыскаалыпкан,
Баштыңнардан карак салбайн
Манагзынып тургулааннар.
Чүү-ле болур ирги дээнзиг,
Чүректер-даа тиккилешкен,
Сарыг хову ыржым-шыпшың —
Чашпан безин чайганмастаан.
Алтай, Таңды, Саян даглар
Аккыр меңги — көстүктерин
Хөвең-аржыыл — булут-биле
Көскү кылдыр чодуп турган.
Өртемчейге туруп көрбээн
Өлүг ыржым ынчан дүшкен.
Каң-кыс биле Шой-Төгүс
Кайызы-даа сөстөр этпээн.
Кыжаныгдан ийи холдар
Хылыш сывын дыңзыг туткан.
Аъттар база хыйырташкан,
Адаан оду хөрек долган...

Көржүүшкүн

Харбаш кынган холдар орта
Кадыг чалар туттунгулаан.
Чүглүг согун кезеттинген,
Чүстөр херлип, кириш дыңзаан.
Кадыг кара ийи чалар
Какпак дээрбек апаргыже,
Согуннарның чидиг бажы
Солагай хол салааларын
Кезип турар кылдыр тыртып,
Херлип-херлип: «Чеве!» дишкеш,

Кудай-дээрже согуннарын
Кулуксуду¹ салган иргин.
Согуннарның эзининден
Шокар булут дүргектелип,
Кудай ынды — октаргайның
Хуулгаазын кужу ышкаш,
Сыылаан дааш хат бооп дагжап,
Сылдыстар-даа тоглап турган.
«Айга, Хүнге барып дегзе,
Айыыл-халап үнмес бе?!» деп,
Албаты чон коргуп-иргип,
Аймап-хөлзеп турган иргин.
Хаяалыг хүн дагже ашкан.
Хамык улус тарап чорбаан.
Көккүр дээрде ийи согун,
Көрүнчүкте көзүлген дег,
Сылдыстарның аразында
Чырып чоруур мындыг болган.
Үш-Мыйгак бажын доза,
Үзе чазып эрткен согун
Өскезинге барып дээрге,
Өлчейлиг дээр чырыш кыннып,
Сылдыстарже оттар чаштап,
Сырыланып турган иргин...
Даңгаар эртен бирги согун
Дазыр шөлге кээп дүшкеш,
Кадыг черже карыш ажыр
Кадалы-даа берип-тир оо!
Каң-кыс биле Шой-Төгүс
Халытпышаан аңаа келген.
«Мээң аткан согунум-дур.
Мээң бирги тиилелгем!» — деп,
Чоргаарланып кыс-даа сөглээн.
Шой-Төгүс үзе кирген:
«Мээңии ам-даа дүшпээн-дир көр.
Бедип, ырап — кулуксаан-дыр».

¹ *Кулуксуду* — ырады.

Шак ол өйде дая согун
Чартылары черге дүшкен.
Шой-Төгүс ону эштей
Согун кылдыр тудуп турган.
Черже кирген согунун кыс
Шеле аарак ушта тырткан.
Өжээтиниң согунунуң
Өрүмнелчек молдуруундан
Өттүр дегген согунун кыс
Өргүн чонче октавыткан.
Демир чүстүг согунну улус
Дескиндирип көрүп турган.

Шой-Төгүс дергизинден
Сарыг сыдым чежип алгаш,
Чоогунда турган тейни
Шалбалааштың, төрөпчилээн.
Бош тей черден турлу чазып,
Божаңайнып шимчеп турган.
«Аъттың, боттуң күжүн шенээр
Адааны бо чүве бе?» дээш,
Демги тейни сыдымнапкаш,
Дедир угже кыс-даа сөөрткен.
Кара-Калдар чүткүптерге,
Хая-даштар сөктүп бадып,
Бош тей өг дег опаңайнып,
Борбаңайндыр чуглуп орган.
Ажынгаштың, Шой-Төгүс
Аьдын улдап, тепсенгилээн.
Шокар аьды херлип-херлип,
Соонче базар мындыг болган.
Хенергеткеш дап бээр дээрге,
Херилген баг үстүп чаштааш,
Шой-Төгүс аьды-биле
Согунналдыр чаштай берген.

Сарыг хову кыдыы черде
Чашпан, богун аштангылап,

Эзеңги теп турган эрже
Эрес Каң-кыс кыйгырып-тыр:
«Ийи удаа мөөрейлешкеш,
Кайызын-даа ажып үндүм.
Идегел ам — менде-ле-дир.
Канчаптар бис? Соксаар сен бе?..»
Кандыг-даа сөс сөглевейн,
Халып бөргүн дуглай тырткаш,
Узун сыптыг чыдазын ол
Уннай тудуп, хөме келген.
Каң-кыс баштай мөлдүк-калдык
Камгаланып — орук чайлаан.
Казыргы дег катап кээрге,
Каң-кыс чүгле карбаш кынган.
Чыпшыр эрткен өжээтиниң
Чыдазы-даа сыйлып чаштаан.
Кыстың ам-на кылыы хайнып,
Кылайтпышаан удур барган.
Хылыштарның бистеринден
Кызаңнааштар шөйүлгүлээн.
Арга-оптуг Шой-Төгүс
Аъттың ол-бо талазынче,
Эриг хаак дег, эглип бадып,
Эптиг өйнү манагылаан.

Каккылашкаш, дедир чаштап,
Каш-даа удаа шенешкеннер.
Шой-Төгүс кышкырыпкаш,
Чоору ол ийик, хөме келген.
Камгаланы чазып чоруй,
Каң-кыс чүгле херли каапкан.
Баш чок ээлиг шокар аът-даа
Баалык ажыр ыңай болган...

Тоолчунуң тоожу
Тоолун доозар
Хевирлиг доктааганы.

Шыяан ам, чүзү боор ийик,
Чыргалдыг бо өртемчейге
Көстүп көрбээн куда-дой-даа
Хөглүг, шыырак эрткен иргин.
Чамбы-диптиң албатызы
Чалаттырып аңаа келген.
Чүгүрүктү чарыштырган,
Чүректигни маргыштырган,
Эът-ханы чедишкеннер
Эгин содаан аңаа кеткен.
Хөгжүм-ыры чаңгыланган,
Хөөмей-сыгыт ындынналган,
Оюн-тоглаа уламчылаан —
Олут орбайн самнадывыс.

Курбустунуң оранындан
Куштуң хааны — эрес Эзир
Белек-селээн бадырарга,
Мен-даа ону дозуп турдум.
Арбак-Мөге хөглезин дээш,
Аңаа хымыс тудуп турдум.
Аңгыр-Ала кадын меңээ
Аъжын-чемин сартыктады.
Шуваганчы эневистен
Шуру-чинчи белек алдым.
Келин уруг — Каң-кыстың
Хевин безин кедириштим.
Күдээвис оол — Эзир-Мерген
Хүлер кестик меңээ берди.
Экер маадыр Ирбин меңээ
Эзир чүглүг согун берди.
Теве малдыг акым Аржай
Теве дүгү энчек берди.
Сайын-Уран чаавамдан
Чайыр мөңгүн билзек алдым.
Алган чүүлүм — дыка көвей,
Аартыктааштың албайн келдим.

Шыяан ам! Оон ыңай...
Шынап, ынчап канчап боорул!
Эки аъттар дугайында
Эге-ле шуут уткан-дыр мен.
Аян-Кула аът-биле
Аалды бир долгандым-даа.
Эзир-Кара дыштанзын дээш,
Эзерин-даа союп турдум.
Чааш аъттар тывылбаска,
Чадаг базып чанып келдим.
Олар ынчаар эптиг-демниг,
Оюн оя, чигин чире
Омак-хөглүг, ыры-шоорлуг
Олчаан чурттап артып калды.
Менде чүү боор, араңарда
Менди-чаагай олур-ла мен.
Тоожу тоол доктаай берди,
Доозулган-на хире боор ийин.

-
- 1. «Каң-кыс» деп чогаалдың укталган кол дөзү болур «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп тыва маадырлыг тоол биле авторлуг тоолдуң демей талаларын болгаш ылгалдарын сайгарып, тайылбырлап көрүңер.
2. Каң-кыстың Арбак-Мөге ачазының адаан-өжээнин канчаар негеп алганын допчулап чугаалаңар.
3. Шой-Төгүстүң овор-хевирин сайгарып, ооң аажы-чаңының кол шынарларын айтыңар.
4. Каң-кыстың мандып өзүп, маадыр кыс апарганынга кым эң улуг киржилгелиг болганыл?
- 5. «Каң-кыстың бүрүн дериттингени» деп эгеде чуруп көргүскен аъттың болгаш ооң мунукчузунуң эдилелдерин амгы үеде канчаар ажыглап турарын шинчиленер база ол эдилелдерни боттарыңар каяа көргениңерни сактыңар.
- 6. Тоолда кирген эргижирээн база ховар ажыглаттынып турар дараазында сөстөрнүң, сөс каттыжышкыннарының утказын тайылбырлаңар: *дордум торгу, каптагай, караа чырыыр, сыйда ок, ямбылдыг, чиирбей, кудай, суспарады, албаты чон.*
- 7. Каң-кыстың овор-хевирин көргүскен чуруктан чураш, утказын тайылбырлаңар.
8. «Каң-кыс» деп чогаалга үндезилеп шиини кым деп режиссер тургусканыл, аңаа хеп коллекциязын кым деп чурукчу-модельер чогаатканыл?

Монгуш Борахович КЕНИН-ЛОПСАН

(1925–2022)

Хайыралыг Калчан-Шилги

Тоожулал

Холу чадагай ирей

Күңгүртү суурнуң улуг назылыг кижизин Эртине дижир болган. Музей ажилдакчызы болгаш, чоннуң ырларын, эрги шагның эдилелдерин чыып чораан мен. Хамыкты мурнай кырганнарбиле чугаалажыр чаңым киргеш, тускай бажыңныг, пенсиялыг чурттап орган ирейге чеде бердим. Чугаалажып танышкан мен.

Пенсия акшазын алгаш, аыш-чем садынга баар элдеп чаңныг кырган чораан. Буур кежин чымчадыр эттээш, шагда-ла кадайынга даарадып алган таалыңныг. Тыва ёзуда өрү аастыг саваны эки дээр, ынчангаш кадайының шаанда-ла угулзалап даарап берген эдин камныы кончуг эдилеп чоруур кырган деп билген мен. Ажы-төлү-нүң болгаш коязы бажыңнарның уруг-дарыы четкилеп кээрге, бир демей чассыдар, чугаалажыр, сартыын бээр ирей чораан. Чүве бээрде, хамык уругларны долгандыр тургузупкаш, эң бичиизинден эгелеп бээр. Оон ыңай кым кончуг арыг-силиг кеттингенил, ону база чугулага көөр ирей болган. Ол ирейниң пенсия алыр хүнүнде барык үштен тос хар чедир уруглар ооң хериминиң иштинге боттары-ла чыгып келир. Өөренип турар уругларга карандаш, кыдырааш, чуруктук номнар база садып бээр ирей болган.

— Силерге бээр сартыым ол-дур. Ам үнүп ойнаңар чээ, уругларым! — деп кагжыргайларын болгаш карандаш-саазынын белек

кылдыр үлегилеп берипкеш, сеткили кончуг таалаар. Чаш уругларның, дешкилешкен кулуннар дег, херим иштинден үне маңнажып турарын чолдак даңзазының ыжын буруладыр сорбушаан, көрүп-ле турар.

Ийи кызы, бир оглу чаш турда, кадайы мөчүп калган. Өскүс уругларын хирге-чамга дээпейн азырап алган. Уругларын эртемге өөредип аарын бир ыдыктыг херек кылдыр көрүп чораан. Улуг уруу назы четкеш, өглени берген, ажы-төлдүг апарган, Тере-Хөлдүң мурнакчы хойжузу бооп алдаржып чоруур. Оглу бир-ле черниң дээди сургуулун доозуп алырга, оозунга белек кылдыр көк торгу додарлыг хураган кежи тон даарадып берген. Ам ол оглу — кайнаар-даа чалаттырып турар кезер эмчи. Хеймер кызы дун оглун божуптарга, бир кончуг бергедээн. Он класс дооскан уруун өөредип чорудупкан. Авазының сүдүн бир ай эмген төл-биле кады чаңгыс өгге артып калган.

«Кырган кижидир силер. Тамчыктыг чурттаңар. Урууң оглун азырап аал!» деп, чеже кижиде келбеди дээр.

«Эмискик эмер кылдыр өөредип алган мен. Оол чүве-дир. Бир шагда чорта берзимзе, сөөгүм тудар ыйнаан» деп ырак бодап харыылаар кырган турган-дыр. Хеймер уруу төөгү башкызы, тускай өглүг-баштыг, ужал-хеме-биле аргыжар черде чурттап, ажылдап турар. Ол оол кырган адазынга өөрени берген. Он класс дооскаш, шериг албанын эрттиргеш, ооң соонда бир каш чыл шөлээчилеп чорааш, чылгычылай берген. Хөөкүй чаш чорда, кырган адазы чүнү-даа далдавас чиир кылдыр өөредип каан, ынчангаш ооң адын Хоптак-оол дээн. Арай чассыг өскөн болгаш, дөргүл-төрели болур акыларының, угбаларының сөс-домаан тоовас, чүгле кырган адазындан сестир.

Хоптак-оолду өглеп-башкарып кааш, Эртине кырган суурга кирип келген. Оолдарының тудуп берген бажыңыга чурттай берген.

Эмчи оглу, башкы кызы бир чыл дургузунда чаңгыс катап келир. Келир дооста, чылгычы оглу даады-ла бо халдып келир. Ол келирде, чаа баскан быштак, саржаг, хөмөлөп каан эът эккеп бээр. Ооң чедип келир үезин кырган-ачазы болгаш ооң бичии таныштары база билер апарган.

Шоодайлаткан кулун

Сыгыр даң бажында херим аксы шыгыраан. Кырган кызыл-даван үнүп келген. Хоптак-оол кидис хап иштинде бир-ле чүве үңгерип келген. Эртине караан чодуп-чодуп, уткуй кылаштай берген. Элдептиг чүьгүн адазынга тутсуптарга, кырган ол олчаан тендирээш, ышкына чоруй, сиген кырынга дүжүрген. Хоптак-оол казыргыладыр дүже халааш, чүң-биле даараан тиглерни сөге тыртышкан. Калчан-ак хавактыг шилги кулун аксын азадып чыткан.

— Дүүн дүне өөр бөрүлөр шилги бени тудуп кагды. Ядараан, өөрүндөн ойлап оьттаар мал болбас ийикпе. Оглун камгалап турда, хөөкүйнүң боскун одура соп каан. Бо кулунну канчаарыл? Чемгерип чададывыс, ачай! Чаш амытан өзээнигип өлүр деп барды.

Чаш анай иезинден чарлырга, өстүр азырап ап болур. Чаш кулун иезинден чарлырга, бут кырынга тургузары берге дээрзин Эртине билир болгаш, малга сундулуг оглун муңгаратпас бодаан.

— Ачаңның холунга кирген мал аштап өлбес. Ачаңның эттеп каан сыдымын мал үзе тыртпас! — диген.

Оон ол-ла болган. Эртине ирей өскүс кулун азырап чыдып калган.

Аяк сүттүң ачызы

«Тений берген ашак-тыр ийин. Колхозтуң пенсизин алган-дыр. Анаа олурза. Өскүс кулун азырап чүзү дээр силер?» деп, тудуг кылып турар Салдыгбан чулчуруп эрткен. Эртине кырыза-даа, кулаа кончуг дыынгыр болгаш, ол чемени дыңнааш, хорадаанындан өдү чарлы бер часкан. Моолдап бир-ле каргыштыг сөс сымырангаш, Калчан-Шилгиниң аксындыва сүт кудар деп олурган.

Иезин ээп чораан кулун дора өлүр деп барган. Дазыл аякка сүт кудуп алгаш, эриннеринге чедире бээрге, ческинген чүве дег, бажын борбаңнадыр. Чаш кулун ак энчек кырында чытса-ла чыдар. Эртинениң дискектери кезек-кезек саргып аарыыр дээрден башка, холу мөге-шыырак хевээр турган. Калчан-Шилгиниң ак хаваан суйбап-суйбап, база катап аксындыва сүт кударга, даамчырап чыткан боду даваннарын хорадаанзыг дырбаңнадып, бажын түвексингензиг силгий бээр болган. Кедергей чөрүү кулун болган.

Хүн бичии хөөрөп чорда, Эртинениң бажыңының чанынга бичии-бичии оолдар эңдерлип келгилээн. Кырган ирейниң чаш кулун-

биле бержип турарын магадап, долгандыр бүзээлеп келгеннер. Өскүс чаш кулуннуң болгаш өскүс чаш оолдуң салым-чолун Эртине кырган дөмейлеп келгеш, хавааның дерин чеңи-биле чоттунгаш, муңгараксап олурган. Кулун бир кулаан содуш кылгаш, кидис кырында өөдип чыткан. Эртине кырган чүлүдүп алган бажының база катап шаарартыр үнгүлөп келген ак-ак дүктерин суйбангаш, аар кажыыдалга таварышкан дег, ыыт чок олурган.

— Бо кулунну тутчуп бериңер, оолдарым. Аксындыва сүт кудайн! — деп, Эртине бичии чаштардан күш дилей берген. Сес хар үези чаш оолдар белек бээр кырганынга дузалажып, чыткан кулунну холдарындан, буттарындан, кулактарындан, кудуруундан сегирип алганнар. Аштаан кулуннуң аксын ажыда тырткаш, Эртине кырган дазыл аякта шай сүтгээр дээн хоюг сүдүн бичиилеп куткаш, селеңнедир силгиирге, кулун боду сүт ишпейн чыдарын чаш оолдар безин билип каапкан. Чүү-даа болза, бир аяк сүттү Эртине кырган күш-биле кулуннуң боскундува, төге-чая-даа бол, ажыртыштар аргалыг болган. Бир аяк сүттүн күжү-ле ыйнаан, Калчан-Шилги бир кезек удумзурап чыткаш, карактарын шыпыраңнадыр көрүп, кырганның кадыг холдарының адыжын чыттагылай берген.

— Иези канчап барган? — деп, бопугур чаактыг Достак-оол сонуургай берген.

— Каапкан-дыр.

— Канчап?

— Өкпелээр, могадыр, дескелээр боорга.

Тенек болур болза, бе безин кулунун кааптар ышкажыл деп бичии-бичии оолдар, уруглар угаадып турганнар. Чаш уругларны бичиизинде черле коргудуп болбас, ынчангаш Эртине кырган чакпыылзырак бениң бөрүгө туттуруп каанын ойзуп каан. Кандыг-бир аргазын бодап тургаш, чаш кулунну канчап доруктуруп аарын бодай берген. Сүт-ле тывары берге бооп турар.

— Бо кулун өлүп каар бе? — деп, Достак-оол айтыра берген.

— Бирээңер-ле хүннүң-не бир аяк сүт эккеп берип турар болзунарза, бо кулун өлбейн барып болур — деп, кажар угаанныг кырган кожазы бажыңнарның бичии-бичии оолдарын, уругларын бодунуң аайынга кирипкен.

Эртенниң-не Достак-оол хензиг тос-хууңга чаа сагган сүттү кырганның бажыңыңга хамык өөрүн мурнай эккээр. Калчан-Шилги

сүт ижип өөрени берген. Чүгле кырганның дазыл аяанга куткан сүт ижип өөрени берген. Өске чүвеге куткан сүттү, өске кижини берген чүвени чивес чаңныг кулун шымбай доругуп келген.

Эртинениң хериминиң иштинде терең сигенниг дазыр бар. Ол шөлчүгөшкө Калчан-Шилги хүннүң-не дешкилеп турар апарган. Сүт эккеп берген чаштарын Эртине кырган ээлчештир Калчан-Шилгиге мундурупкаш, челинден чедер турган. Чоорту-чоорту Калчан-Шилгини бичии чаштар ээлчежиپ мунар хөлгези кылып алган. Даң адарга-ла, Эртине кырганның бажыңынче бичии оолдар, уруглар далажып бар чыдарын Салдыгбан пат кайгаар турган. Ол бодунуң оглун хоруурга безин, Эртине кырганның бажыңынче чоруй баар апарган.

«Кулун мунма, кемдедир октаптар!» деп, Салдыгбан коргударга, бичии оглу Хунажык хоруп турар. Адазының барааны көзүлбейн баарга, Калчан-Шилгиниң чанындыва Хунажык чүгүрүп чеде бээр. Чыскаалдыр тургулапкан өөрүнүң сөөлүңгө сыңнып туруптар. Ээлчээ чедип кээрге, Калчан-Шилгини бошка мунупкаш, херим иштин беш долгандыр дескинер, амыранчыын канчаар ону!

Эртине кырган Калчан-Шилгини холга чаңчыктырып өөрөткен. Дазыл аяан көргүзүптерге, маңнап келир. Эдээнге сула чиртип өөрөткен болгаш ындыг ыйнаан, хөвеңниг тонунуң эдээн салгара тудуптарга, дораан маңнап келир. Адыжынга кужур, дус чылгадып өөредип алган болгаш ындыг ыйнаан, Эртине кырган холун сунарга-ла, Калчан-Шилги кудуруун саглаңнады чайып-чайып, девиржидип келир. Чаңгыс чайның дургузунда Калчан-Шилгини буянныг кырган мунар хөлге кылдыр, кижини домаа билер дылдыг кылдыр, Күңгүртү хемниң кыдыында шыктан оъттап-оъттап, шала кежээликтей бажыңының чанынга чанып келир аажы-чаңныг кылдыр өөредип алган.

Калчан-Шилги дыка угаанныг кулун болган. Изиг хүндүс Эртине кырган сарлык кезин дөжөнгөш, бажың чанында чадырының иштинге девээлеп чыткаш, кум кынны бээр. Эзиниң чанынга тояанчы бызаа келирге, сывырып чорудуптар. Чакпыыл ыт келирге, кырындыва хөме шурай бергөш, коргудуп чорудуптар. Эзи кырган удуп чыдырда, Калчан-Шилги бажыңының чанындан көңгүс ыравас, кызыгаар таңнылы дег, хайгаарап турар кулунчак болган.

Чарлыышкын

Чер чырып чорда, Хоптак-оол аъдын эзертепкен. Адазы-биле кады шайлааш, аъттанып чорупкан.

— Че, чорувут. Ёзулуг ээң келген-дир. Удавас хар чааптар, суурга турар болза, баксыраар сен. Оъттуг черге кыштап ал. Че, чорувут! — деп эргеледип-чассыткаш, Эртине кырган даңзазы-биле хоюскулаан. Калчан-Шилги чөпшүлү кончуг херим аксындан үнгеш, чортуп бар чыткан аъттыг кижиниң изин истеп базывыткан. Таптыг-ла Күңгүртү хемни кешкеш, Калчан-Шилги кырганның бажыңндыва маңнап чоктавыткан. Хоптак-оол сүрүп шапкан — четтирбейн келген. Хериминиң иштиндиве кирип келген — ээзи көзүлбээн. Эжик аксын холу-биле халырадыр каккылагылаан.

— Барып кичээлдеңер. Барып ойнаңар. Калчан-Шилги чок-тур. Аан келиңер. Бичии кум кыннып алың! — деп кончуттунгулаан. Эжикти мыйыс токпак-биле бир-ле чаш уруг улдап турганзыг. Кымның төлү ирги деп кээргей бергеш, кырган туруп келген.

Эжикти ажыдыптарга, Калчан-Шилги дургуннап келген бооп-тур. Аът даваны сидирээн соонда, Хоптак-оол база сүрүштүр халдып келген.

— Чорук кижизинге саат кылды, кончуг дайзын! — деп, Хоптак-оол адазынга хомудаан.

Эртине кырган Калчан-Шилгиниң мойнун дырбагылап, ак хаваан суудур-суудур суйбагылап, дастагар саарын хоюңнадыр часкагылаан. Калчан-Шилги сегелин кырганның эктиниң кырынга салгаш, чылгычыже карактарын хыйыртап көргүлээн.

— Мен кайын дораан чорта бээр мен. Доругуп ал. Ооргаңга эзер салыптар кылдыр өзе бээриңге, кады чоруп-ла тургай бис чээ — деп сымырангаш, Эртине кырган Калчан-Шилгини баг-биле чуларлай каапкан.

Хоптак-оол чылгычыларынче сагыш салгаш, база катап эзеринден дүшпээн. Адазының тутсуп берген баандан сегирип алгаш, дургун кулунну чедип алгаш, сыыладыр чортуп чорувуткан. Эртине кырган олуруп чадаан. Хаалгадан аяр үнгеш, ызыртыр көрүп турган. Караа туманналып келген, бажыңнар көжүп тургулаан ышкаш апаргылаан, Калчан-Шилги чымчак холдуг ээзиниң коданындан ырап бар чыдарын билип каан боор оң, барааннап турган кырганынче хая көрүңгеш, чаш уруг ыглааны дег, чалынган

янзылыг киштей каапкан. Карак шоозу баксыраан болгаш, Эртине кырган доруктуруп алган кулунчааның бараанын көрүп чадаан, чүгле чарлып чоруурунун аар халазын илереткен арыг-чаагай үнүн дыңнап чыдып калган.

1. Чогаалдың кол маадыры болур Эртине кырган биле Калчан-Шилги деп кулуннун найыралы кайыын, канчалдыр эгелээнин база суурнун уруглары чаш кулунга кандыг ачылыг болганын тайылбырлап чугаалаңар.
2. Чогаалдың болуушкуннары болуп турар Тере-Хөл кожуун болгаш Күнгүртү суур дугайында, оларның онзагай талаларының дугайында чүнү билер, дыңнаан силер? Билбес болзуңарза, улуг улустан айтырып, медээлерден чыңар.
3. Аъттың тыва улуска шаг шаандан бээр база амгы-даа үеде ажык-дузанын тайылбырлап, «Аът — тыва кижиниң өңнүү» деп темага кыска чогаалдыгдан бжиңер.
4. «Холу чадагай ирей» деп эгеге даянып алгаш, Эртине кырганның мөзү-бүдүжүн, ооң буяннын, кижизиин бодуңарның билип турарыңар-биле тайылбырлаңар. Эртине ирей биле бичии уругларның эп-найыралын чүү деп билип турар силер?
5. Тыва улустун кандыг чаңчылдары болгаш сагылгаларын бо чогаалда киирген-дир, тыпкаш, утказын тайылбырлаңар.
6. Чылгы мал дугайында улуг улустан айтырып, номнардан тып номчуп тургаш, улуг эвес шинчилел ажылын кылыңар. Аъттарның чүзүнү, харназы аайы-биле аттары, янзы-бүрү чоруктары, чер-чуртуңарда сураглыг чүгүрүк аъттар биле оларның ээлериниң дугайында болгаш өске-даа угланышкыннары шилип ап болур силер.

Хол дээрбези

Эртине кырганның бажыңыңга сөөлгү катап кежээликтей кире дүшкен мен. Сыын мыйызын саткаш, думчук чарып, үш аңчы үлежип алган бис. Бурунгу кырганның чаңчылын сагып, алган акшам-биле бир боодал дүңзе таакпы, чээрби хааржак шүдүнзе садып алгаш, кырганымга тутсуп берген мен. Эртине кырган мээң хензиг белээмни хаваанга дээскеш, аптаразының кырынга салып алган. Кара сакпың долдур шай хайындырып алган болду. Шаажаңга шайын куткаш, меңээ баштай сунган. Баалыңныг тавак долдур арбай далганын стол кырынга салгаш, чанынга бир ак сакпың долу саржагны база салып кагды. Боду дазыл хувага шайын куткаш, изиг базырып аары ол ыйнаан, кырындыва кургаг далган бызай каапкаш, ыяш омаажы-биле былгай каапты.

Аяк шайны аартап каап, хөөрежип олур бис. Шала кырында дээрбе чыдыр. Хирезин бодаарымга, дыка-ла эдилээн байдалдыг.

— Бодуңарныы бе? — деп айтырыпкан мен. Дораан чоруур дээним кайын болдунар, хол дээрбезиниң алдынга чаштып чыткан төөгүнүң уязын хоора тыртып ап-тыр мен.

— Э-э-ээ! Чүү дээрлаан. Бо дээрбениң ээлери бо суурда бар. Адын-сывын адааш чоор мен. Сууржуп көжерде, бо дээрбени кыштаанга каапкан улус. Чогум аартыктаваан. Садыгның хилээвинге бү-зүрээш, бүдүүлүк этти каапканнары ол боор ийин оң. Мен эзеримге арттынып чорааш, бажыңымга эккеп алган мен. О-оо-оо! Ам олар кезек-кезек мээң бажыңымга келгеш, сонуургап чиир далганын тыртып ап турарлар. Кижиниң чип өөрөнгөн чеми база турар чүве боор ийин оң.

Ол хол дээрбезинге холбаштыр Эртине кырган бир куй иштинде чыдар чүвелер дугайын база төөгүп берген. Караңгылап келген. Сайгылгаан кыспады. Эртине кырган дискээн даянып тургап, керосин лампазын кыпсыпты.

— Чүлерил ол ынчаш? — деп, музей ажылдакчызы кижиде болгаш, бурун шагның эдилелин билип алыксадым.

— Судурлар.

— Хөй бе?

— Ийи кончуг улуг аптара чык долу.

— Кайдал?

— Келир чазын чедип келиңер, айтып бээр мен.

Туруп келдим. Кырганым база човууртап чоруй, туруп келди.

— Келир мен — дигеш, чоруур деп бардым.

— Соруп чоргар. Кандыг-даа кааң хүндүс суксавас силер! — дигеш, бир дизиг куруттарны ийи холдап сунуп келди. Оон ыңай ол кырганның бир кончуг ховар буяны — ол черниң төөгүзүн кедергей билир. Хөрээн өндөш кылдыр бурунгаар чүткүй каапкаш, ак салын суйбай каапкаш, хола баштыг чолдак даңказын соруп каап, ындын алып тоолдаар ирей чораан.

Кестирген пөш

Удуп чыткан чаш уруг оттуруптарындан корткан чүве дег, Эртине кырган оожуму кончуг чортуп олурган. «Өөрөнгөн чаңын канчаар, өртээр эвес, баглаар эвес». Аныяк шаандан аңнап өөрөнгөн болгаш,

ындыг ыйнаан, Эртине кырган чер чорааш, дааш үндүрбес, шүдүн-зени безин чымчаңнадыр шагар. Кырып-назыдаанындан караа шырыңмаланыр, ыракта чүвени тода танывас апарган. Араатан чүвелерниң орук уунга чораанын Калчан-Шилгизи баш удур көрүп каапкаш, тура дүжер. Улуг аң оруу-биле чортуп оرارга, хеп-хенертен аьды тура дүшкен. Аьдының аксын шеле тыртарга, оозу кулаан кызар, орук хажызынче чүткүүр болган. Топтап көөрге, бир улуг пөш сыын оруун кежилдир барып ушкан чыткан.

Эртине кырган бурун шагның бир чугаазын сактып келген: «Кырган кижичер чоруп чорааш, оруунуң уунга хат ужур шаап каан кырган ыяш көөр болза, назынынга багай». «Бо канчап барып ушкан пөш боор?» деп бодааш, дөлемнештир чортуп келген.

Туристер дээр тоянчы кижилер аңаа чоруп чораан хире. Пөштүң кедергей үнген тооруун дүжүрүп аар дигеш, чидиг балдызы-биле кам-хайыра чокка одура шаапкан. Черниң черинге чорааш, белен-селен ыглавас Эртине кырган эзим иштинге саваажок кижиниң балды-биле ужуруп каан чоон пөжүн көргөш, чүрээ бырлаңнадыр дывылап, холдары сириңейнип, карааның чажы төктүп келген. Ушкан пөштү көрүп кааш, Эртине кырган дыка кээргей берген. Ыңай-бээр көргүлээн. Ол кырган, чанынга улуг кижичер, ылаңгыя чаштар турган болза, хорадаан сеткилин моолдап илередир чораан. Кым-даа көзүлбээн. Эртине кырган ужуртуп каан пөштүң дайзыннарынга каргыжын салып турган:

— Кончуг ядараан кулугурлар. Бо пөш силерге кандыг хора чедирген чүвөл? Тооруун чиксээн болзуңарза, бажындыва үнө бергеш, бышкан тооруктарны дүжүрүп алган болзуңарза, ужур-дур. Силерни кым тооруктук пөш ужуруңар деп дужаал берген чүвөл? Пөш дээрге оранның байлаа-дыр. Чылыг оранда виноград үнөр талды одура кескен кижини база-ла дайзын дээр боор. Бистиң кадыг-берге агаар-бойдустук черивиске үнөр пөштү одура кезип турар барасканнар бети дээрде мээң дайзыннарым силер, харындаа чоннуң каргыжы чедер буктар силер. Кончууңарны көрөм. Бышкан тооруктарны чыып-чыып алгылаан. Чиг-чиг тооруктар будуктарында халаңайнып арткылаан. Мээң адам кончуг яды чораан. Ажы-төлүн таңдының ай, бежи, тооруу-биле азырап чораан. Мен бодум-даа тооруктук таңдымга чоргаарланыр мен. Силер чүү силер? Чежемейниң-даа солун номчуур, ном номчуур, оон туржук

кармакта дээди сургуул дооскан шынзылгалыг-даа болзуңарза, ёзулуг мелегейлер-дир силер! Тооруктуг пөш силерге кандыг хора чедирген чүвөл, кончуг сойлуктар! Беш шоодай тоорук бээр бо пөш болза чүс ажыг чыл иштинде өзүп келген, чурттап келген-дир, ол хире улуг назылыг, улуг буянныг ыяшты силер чүгле бир шак иштинде узуткап каан-дыр силер. Тооруктуг пөштү балды-биле ужур шаапкан кижилер дээрге чаш бызаалыг инекти тудуп чээн аш бөрүлерге дөмей деп бодаар мен.

Бо пөш турган болза, мен ооң-биле чугаалажып-даа болур мен. Кандыг-даа ыяш хатка чайганырга, ооң ириин-даа, чартын-даа эндевес мен. Хайыраан пөш! Кестирген пөш! Сен мээң үнүм дөмей-ле дыңнавайн чыдар-дыр сен ийин. Мени угааны алдаан диве. Сени балды-биле ужур кезип каан чүвөлөргө карганып тур мен. Мээң караамга көзүлдүр пөш кезип турар кижини көзүлзе, мойнундан шалбалааш, чогуур черинге төрөпчилеп чедире бээр мен.

Эртине кырган ушкан пөштүң дөңгүр төжээнин чанынга дүшкөш, ооң дөзүңгө келир чылын үнөр хензиг чочагайны черге хандыр хөөп каан. Оран байлаан четтирип чораан кырганның сеткили-дир ийин, ол хензиг чочагай бир шагда улуг пөш кылдыр өзе бээрин күзээн күзели-дир ийин. Эрги чудукка аъдын чоокшулай чедип эккелгеш, эзериниң кырынга Эртине кырган олурупкан.

Бомбалаткан балыктар

«Бакка бак улажыр». Шаандагының кижилери чүвениң шынын-на чугаалап чораан-дыр ийин. Тоянчыларга ужур шаптырып каан пөштүң ажыын ажып, Эртине кырган бир хемниң чоогунга келген. Ол кырганның аңнап өскөн тайгаларында ам-даа кижини барбаан черлер бар, харын-даа амга чедир ады чок даглар болгаш хемнер бар. Ол кырганның Балыктыг дээр хемини көстүп келген. Кедергей балыктыг хем. Аъттыг кижини оваарымча чок кежер болза, дыка хөй балыктар бастырып каар. Эртине кырган ол хемини кежерде, баштай хамык балыктарны даш, будук октап, өскээр хойзупкаш, кежер турган.

Саарыглап чыдар черниң чоогунга кел чорда, Калчан-Шилги багай чыт апкаш, бөрүден хойган чүвө дег, аткаар шурай берген. Эртине кырган эзеринден чайлы бер часкан. Думчуунга база-ла багай чыт келген. Балыксы кончуг. Дээлдигеннер сай кыдыында

кара шаар олургулаар. Бир чамдык дээлдигеннер балыктар теп алгаш, ээртиндир ужуп-даа тургулаар. «Дээлдиген өрге, күске теп чиир-ле куш болгай, ам канчап балык теп чип турар апарган чоор?» деп, Эртине кырган элдепсинип турган. Кежиг чоогунга чоокшулай чортуп кээрге, чыдаан балыктар чыды хөөн баксырадыр болган.

Кежиг үстүнге даады балыктар чыглыр кара ос ширбий шаптыра берген. Чаашкын соонда дажып баткан суглар безин арылдыр шаап чадаан осту чүү деп кончуг күштүг амытан когун үзе аштап каанын сонуургак кырган билип алыксай берген. Ол остуң дужунга чортуп кээрге, куурумчу балыкчылар чораан. Ол кончуг думчуун хараан чүвелер балык турар осту көрүп кааш, доктаай берген. Суг иштинге бичии чыткаш, часты бээр «бомбаны» шак ынчаар суп кирипкеннер. Ол кончуг кара сагыштыг чүвелерниң чажыды-биле кылып алган чаза тевер былдазы имилеме балыктарның аразынга кире берген. Кажан кезээде кара туразында чурттап чораан балыктар чүден-даа кортпайн, ортузунда кожайып олурган былданы долгандыр тырлып тургулааннар хире. Ол кончуг былда хеп-хенертен частырда, улуг ос чуртун карартыр хоорлуп чаштай берген. Ол остуң шапкын агымындан камгалап турган оңгулчак черинге чыгып турган түме-сая балыктар дөгерези кырлыгылап калган. Ол кончуг дээрбечи балыкчылар өлүрткен балыктарны алырын чыып алгылааш, карак ажыт чорупканнар. Одагланган черинде безин дүлүп чээн балыктарының сеги овааланып чыткан. Араатан аң-мең болгаш куштар «бомбалаткан» балыктарны чип турганнар.

Эртине кырган чаңгыс чүве чугаалаан:

— Кончуун аа! Чер чорааш, күш-хүнезин төне бергенде, Балыктыг хемге келир чораан мен. Бир дүлүм балыкты холдап өлүргөш, соксап каар чораан мен. Балыктыг хем дээрге суунуң иштинде дириг кадыргылар үүжелеп алган бай оран-на болгай. Хем чеже-даа балык-биле бай болза, оларны «бомбалап» хыдыыр чүве болза, оранның байлаа безин келир үениң кижилеринге канчап артар боор. Кижини хүнүн бодавас, даартазын база бодаар ужурлуг. Оранның байлаан кайы хамаанчок төтчеглээр кижилер-биле демисежир үе келген!

Бир кончуг кара мажаалай база сугже холун суккаш, бомбалаттырып каапкан өлүг балыктарны таваар уштуп ап, бүдүн-бүдү-

нү-биле чооглап турар болган. Чыдыгылай бергилээн балыктарны арылдырып турар куштарны болгаш мажаалайны дүүретпес дээш, Эртине кырган оя чортуп чоруй барган.

«Дүрген-не Пөштүг-Хаяның кырынга үне берейн. Бажыңымның чанынга четкилеп келир чаштарымга бышкан тооруктан бир таалың долдур чедире берейн. Оранның байлаан чөп ажыглаар. Оранның байлаан төтчеглеп болбас!» деп бодал кырганның көксү-хөрээниң иштинге хайны берген.

1. Эртине кырган — тайганың ылап ээзи деп бодалды чүнүң-биле бадыткап болур-дур, тайылбырлаңар. Оң чылдың-на малчыннарга чедирип чоруур буянның ажыл-херээ кандыг-дыр?

2. «Кестирген пөш», «Бомбалаткан балыктар» деп эгелерге даянып алгаш, төрөөн бойдузувуска хумагалыг, камныг болурунун чугулазын бадыткап, ону боттарыңарның билип турарыңар-биле немеп чугаалаңар.

3. Судурларны ээн куйларга чүге чажырып турган деп бодаар силер? Шажын-чүдүлге хоруглуг турган үелер дугайында улуг улустан айтырып тургаш, билип алыңар.

4. «Хол дээрбези» деп эгениң утказын канчаар билдиңер? Эрги шагның, көшкүн тыва амыдыралдың янзы-бүрү эдилелдерин кайы хире билир силер? Оларны музейлерден база амдыгаа чедир ажыглап чоруур улустан көргөн болзуңарза, сактып чугаалаңар.

5. *Шүдүнзе, коң эгт, өвээнчи сиген, судур, ос, былда* деп сөстөрүң утказын тайылбырлап, улустан айтырып алыңар. *Шүдүнзе* деп сөстүң тыва дылда синонимнерин тывыңар.

Пөш дөзүндө чыдын

Эртине кырган Пөштүг-Хаяның сиртиниң кырынга дөңгүп-даңгып үнүп келген. Мадагар пөштүң дөзүңгө келген. Ол пөштүң дөзүндө тооргулар чыдыны бар болган. Хар, чаъс дүшпезинден ол пөштүң дөзү кургаг, сарыг-сарыг күдүрээлер чымчак дүкке дөмей сагындырар. Эртине кырган хайыралыг Калчан-Шилгизиниң эзер, чонаан сойгаш, чүгенин ужулгаш, бажыңга чүгле чолдак дынның чулар суп кааш, бошка салыпкан. Калчан-Шилги кырган ээзиниң кадыг кештиг адыжыңга думчуун үстүргүлээн. Эртине кырган аъдының хаваан суйбап-суйбап, мойнун суудур-суудур дырбагылааш, бажын согаш кылган. Калчан-Шилги кудуруун саглаш кылгаш, агылыг оъттуг чердиге кылаштай берген.

Черниц бедии. Шаг-төөгүден бээр аңчыларның доктаар чери. Бо бедикке сыын аткан аңчылар пөштер будуунга эътти халаң-надыр азып кааш, аңнап чоруй баар турган. Бир чамдыкта шелегей тырыпкан улуг аң база бо бедикке хоргадап келир. Хүнезинниг таалыңын Эртине кырган ууп чадаан, кайы чап аразында күш-шыдалы хөлүн эрттир суларай бергенин боду безин билбейн олурган. Далганныг, ааржылыг, тараалыг хапты будуктарга халаң-надыр аскылап каан. Бир дустуг хапты өл дүшпес черге азып каан. Таалыңы бичии чиигей бээрге, халагар будукка арта каап каан. Меңги дожун эзилдиргеш, шай хайындырып ижер дээрге, тыныжы кончуг кыскалаар болган. Тооргунуң дүннеп турган чыдынынга кидис чонаан дөжээш, эзерин сыртык кылдыр салып алган. Балдызын пөш дөзүнге чөлендир тургузуп каан.

Тайганың сирти сериин болгаш шөлээн. Кээрген-не чиртиледир эдип-ле турар.

«Тоорук-даа кедергей-ле үнген-дир. Маңаа чеже-даа шоодай сайлаан тоорукту ажаап ап болур-дур ийин. Чер ортузунга чедирип аары берге. Чүү-даа канчаар, бо удаада бажыңымның чанынга келир чаштарымга бир таалың тооруктан аппарып берейн. Мээң куруг келбезимни билир, мени манап турар чүвелерим болгай аан. Келир чылын ол кончуг орланнарымны эдертип алгаш, моон тооруктап көрейн. Бежен шоодай сайлаан тоорукту садыга сатса, колхозтуң кассазынга шымбай олча кирбес деп бе. Чыл боорга-ла, Пөштүг-Хаяның тооруун кээргеннер чип каар, кончуг-ла хомуданчыг-дыр! Оранның байлаан чөп ажыглаар болза, кижиниң балдыры дыңзыыр болгай. Бичии чаштарны тооруктадып өөредир мен!» деп, Эртине кырган ынчаар күзелин илередип орган.

Эртине кырганның шагзырааны кончуг, харалаан, аар чудукту чүге-ле көдүре бержик ирги? Улуска дуза кадар деп чорааш, бодунуң баксырап чораанын безин уттуп алган кырган-дыр ийин. Эртине кырган идиин безин ужулбайн, эзерин сыртангаш, ийленип чыдып алган.

Кырганның читкени

Улуг далайга эжиндирип чораан бичии пароход айыылга тава-рышкаш, дүже берген болза, ооң ол черин дораан тывары берге, бир чамдыкта бажы-биле баар джир. Улуг дагларлыг, дүмбей эзимниг бистиң черге аныяк аңчылар безин аза бээр таварылгалар тургулаар,

бир чамдыкта читкен аңчы ол олчаан аалынга безин келбейн баргылаан төөгүлөрни кырганнар ам-даа чугаалажып оргулаар.

Эртин кырган Күңгүртү суурдан аъттанып үнгенден бээр, чээрби чеди хонган. Аъды-даа сураг, боду-даа сураг. Ол суурнуң улуг-биче кижилери аъттыг, чадаг дилеп шаанга киргеннер. Хойжулар, сарлыкчылар, ивижилер, чылгычылар аргыжар оруктарны кезип каапканнар. Школа башкылары сургуулдарын эдертип алгаш, чоок-кавының арга-арыын болгаш каразаан черлерин шаанга киир чиндип каапканнар. Эртин кырганның караан бир катап эмнеп турган эмчилери тускай вертолёт чагыдып алгаш, Тере-Хөлдүң кыдыын долгандыр ужудуп, кадыр-берге дагларны харагылап, шырыш эзимнерин бакылап, дыка-ла дилээннер. Чүве-ле сураг болган.

Кандыг-даа ырак чер чорааш, суурда бажыңыга чедип келир кырган-на болгай. Күңгүртү суурнуң кижилери элдептиг читкен кырганны дилээрин соксаткаш, чүгле дыңнаар ужурга таварышкан.

«Сураг бар бе?» деп чаңгыс айтырыг кижини болганның чүлдү-чүрөөн саргыды дээптер апарган.

Эзиниң чагы

Аъдын кыйгырар дээрге, хөрээ кагылгаш, тыныжы кыскалаар болган. Арай боорунда кош-адыжын көргүзөргө, Калчан-Шилгини бирде туруп, бирде хоюп чорааш, эзиниң чанынга кылаштап келген. Эртин кырган мадагар пөштүң кургаг будуундан солагай холу-биле туттунуп алгаш, сөгөдектей олуруп алган. Калчан-Шилгини хайыралыг эзиниң эктиниң кырынга сегелин салып бергеш, йөрөөл салырын манап турган. Эртин кырган оң холу-биле Калчан-Шилгиниң ыдык-челин суйбагылааш, карааның чажын төп бадырыпкан. Чүве чугаалаттынмас — дылы кагылар, ол хиреде угааны чарт. Төрөөн чуртунга ынаан, мунар аъдынга сүзүктүүн кончуг оожум сымыранган.

«Калчан-Шилгим! Адам-өгбөм чуртун эргип алдым. Ол — сээң ачың. Кежиксээн хемнерим кешкилеп алдым, үнүксээн сыннарым үнүп алдым. Ол — сээң ачың. Мен ам чер чедип албас апардым. Сен аалыңче чанывыт. Мээң чанымга турба — бөрүлөр сени чип кааптар. Мен маңаа дыштанып чыдайн. Дек одунмас боор мен. Сен ам мээң-биле чеже-ле чер кезип чоруур сен, чарылганнай чарлы берээл.

Сени кым баштай мунуптар болдур, аңчылар оруунга кирип алгаш, чарылган черивиске чедирип-ле бергей сен. Аңчылар кокпазын истеп өөрөнгөн-не болгай сен. Тайганың бедиинге хажыылай бергеш, хат-салгын дег хостуг маңнап чорууруң барааннап чыткай мен аан. Черле муңгарава. Черле муңчулба. Черле чааскаанзырава. Тайга черниң оьдун оьттаан кулун чүгүрүк болбайн канчаар сен. Че, чана бер, Калчан-Шилгим! Сен чаш чоруңда, дузалаар шаамбиле дузалаан мен, меңээ хомудалың чок. Сен өзүп келгеш, меңээ база дузалаан сен, сеңээ хомудалым чок. Мен бо меңгилиг тайганы кара чааскаан ээлеп чыдайн. Чана маңнавыт. Сени көрзе, Хоптак-оглум чедип келир, мени тып аар. Че, сен ам мээң чанымга дыка үр турба. Мени каавыт, Калчан-Шилгим. Мен чааскаан дыштанып чыдайн».

Манаашкын

Калчан-Шилги хайыралыг ээзин кайын каарыл. Бир ай тос хонук иштинде мөңгерей берген Эртине кырганның мөчү-сөөгүн кадарып-карактап келген. Суксай бергеш-ле, чээрби беш километр ырак хемден сугну барып ижип алгаш, одунмас апарган кырган эжиниң чанынга маңнап чедип келир. Мадагар пөштүң дөзүндө чытса-ла чыдар кырган эжиниң чанын долгандыр оьттап турган. Дөзүн бөрү-лерге касканнаткан даялар, чыткан черинден мажаалайга хоора тырттырган чудуктар карарып чыткылаар. Үнгөн хүн, ашкан хүн шонуп эртер бедик черде дыштанып чыдар кырган эжиниң чанынга Калчан-Шилги кандыг-даа дайзын чагдатпаан-дыр. Меңги чеже-даа каракты чылчырыкталдыр чайнап турза, соок хат үргүлчү хадып турар, тооруктуг пөштер, чалым үскүлээн калчаа чалгыглар дег, каагайндыр-хиигейндир шимээргеп тургулаар.

Дал дүъш турда, хем иштин өрү чоктап бар чыткан аьттыг кижилер барааны көргөш, Калчан-Шилги хая-дашты сирлеңнедир, эзим-арганы чаңгыландыр киштей каапкан...

Хоптак-оол хемче кирип, дагже үнүп турган аьт изин тып алгаш, кыр кырынга булгандырып үнүп келген. Калчан-Шилги мадагар пөштүң дөзүнге тамчыктыг уйгузун удуп чыдар кырган өңнүүнүң кажан оттуп кээрин манавышаан, Төрээн чуртунуң кызыгаарын таңныылдаан солдат дег, меңгилиг сынның бедиинден ак-көк шынааларже харап-ла турар болган.

Эзирниң өлүмү даглар бажында

Оглум Хоптак-оол! Сени палырааш кижилер чүү деп-даа болур. Кырган адазы чер кезип чорааш, чорта берген деп база болур. Сен мени суурда бажыңга чыттыр азыраар дээриңге, бодум ушта чүткүп чораан мен. Өөңге олуртур азыраар дээриңге, бодум ынавайн чораан мен. Кезек-кезек уругларым аал-ораныңга баар чораан мен. Кара чажындан бедик сынныг черге өскен кижиде даады суурга тамчыктандыр олуруп шыдавас чүве-дир. Дуруяа биле эзирни канчап деңнээр силер. Эзирниң чалгынын сый адыптар-даа болза, ол дөмей-ле шынааның чыдыг кара шалбаазының чаныңга сөөгүн салбас, ыяап-ла сын бажыңга кээп өлүр! Мен база эзирлер чурттаар бедик тайгаларның оглу-дур мен.

Ак-ак тоннарлыг эмчилерниң холунга бир катап кирген мен. Ынчан караам аарый бергеш, чыттырып эмнеткеним ол. Мени чаш уруг-биле дөмей азырап турганнар. Бистиң Күңгүртү суурга шак ындыг дываажаң ораны кажан-даа турбаан чүве. Сегий бергеш, аңнап-меңнеп өөрөнгөн сыннарым база катап кезип чорупкан мен.

Бо шагның ажы-төлү эртем-сургуулга өөренир, ол кончуг эки-дир. Бистиң суурнуң чалыы чаштары чүгле суурнуң кудумчуларының адын билир боордан башка, дескиндир турар тайгаларының адын-сывын билбестер-дир, ында кандыг-кандыг аннар чурттап турарын билбес-тирлер, кандыг-кандыг үнүштер үнүп турарын база билбестирлер. Калчан-Шилгини аңчылар оруун часпас базар кылдыр өөредип каан мен. Мээң адым бажы хоя берзе, бажыңым чаныңга кээп турар бичии өңүктөрүм Калчан-Шилгиге оруктан баштадып алгаш, чай шагда ада-өгбезиниң эрги чуртун эргип көргейлер аан. Чүвени канчап билир, мээң кокпам истээр чаштар тывылбайн барып болур. Чагып каайн, оглум. Бодуңнуң ажы-төлүңнү бурун өгбелериниң чурттап чорааны улуг сыннарның бажын теп чоруур эзирлер кылдыр өстүрүп аар сен.

Мен бажыңымга олургаш, тыныштаар апарган мен. Малчынарның кыштагларының өдек-көржеңин коптарып, көжер-дүжер черлериниң орук-чирийн аштап, дуза кадар сылдак тыпкаш, тайгалап келген мен.

База катап чугаалап каайн. Орлан оглум сен. Арага-дарыга хандыкшывайн чоруур сен. Уругларың чаш-тыр. Уругларыңны

эртем-сургуулга өөредип аар сен. Уругларыңны кырган-ачазының алыс чуртун эргип чоруур кылдыр өөредип аар сен.

Бяш, дазылы чок болза, кургап каар. Кижиге, төлү чок болза, чурту карарар. Эзир, чалгын чок болза, сек болур. Дээр, сылдыс чок болза, дүнге алзыштар. Бо болза бурун улустуң чугаазы-дыр.

Мен бедик тайга черниң кижизи-дир мен. Эзирлер аразынга чурттап чораан мен. Эзирлиг, хаяларлыг бедик сынның кырынга ал-бодум чортуп үнүп келген мен. Черниң бединден шынааларны харап көрүп чыдар дээн мен. Мээң чанымга эзирлер чурттап тургайлар аан. Тайгам кончуг. Тооруктуг тайгам кончуг!

1. Эртине кырганның эң сөөлгү тайгалаанын болгаш ооң мөчээнин чогаалчы канчаар чуруп көргүскен-дир?
2. Калчан-Шилгиниң ээзинге шынчызы сөөлгү катап канчаар илерээн-дир? «Эки аът ээзинге шынчы» деп темага чогаадыгдан бижинер.
3. Эртине кырганның тураскаалы чоннуң сагыжында канчаар артып калганыл деп билгениңер-биле тайылбырлаңар.
4. «Эзирниң өлүмү тайга бажында» деп эгениң утказын билген аайыңар-биле тайылбырлаңар. Эртине кырганның оглунга сөөлгү чагыының утказын канчаар билип алдыңар?
5. Чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан бо чогаалын чүге аът ады-биле адап алган деп бодаар силер? Ооң оон өске аът аттыг чогаалы бар бе?
6. Кунгуртуг деп суурнуң болгаш ооң чурттакчыларының онзагай талаларының дугайында чүнү дыңнаан, билир силер? Улуг улустан айтырып, номнардан тып номчуп тургаш, ол дугайында улуг эвес сайгарылгандан кылыңар.

ДЕЛЕГЕЙ ЧОННАРЫНЫҢ ЛИТЕРАТУРАЗЫ

Дожоогийн Цэдэв

Д. Цэдэв (1940 чылда төрүттүнген) — шүлүкчү, тоожукчу, чогаал шинчилекчизи, очулдурукчу. Моолдуң күрүне университетин 1963 чылда дооскаш, 1971 чылда дыл эртемнериниң кандидады деп атты камгалап алган. 1977 чылдан бээр МАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, Моолдуң тайбың камгалалының комитединиң даргазының оралакчызы. Чогаал ажылын 1957 чылда эгелээн. «Ундралдың оглу» (1965), «Чер

кырында ак сеткилдиг кижиге (1970), «Хымыстың амданы» (1970), «Бодалдар» (1979) болгаш оон-даа өске номнарның автору. Моол дылче А. Пушкинниң, Р. Тагорнуң, Н. Хикметтиң, Р. Гамзатовтуң, К. Кулиевтиң чогаалдарын окулдурган. Ооң чогаалдары орус, тыва дылдарда хөй катап парлаттынган.

Улуг Гобиде өг

Дембээренчиг могап-шылап, оңгап-суксаан чорумал мен.

Делгем Гоби ховузундан өгнү дилеп эгелээн мен.

Адак соонда тып-ла алдым.

Ажык турар өг-ле болган.

А ооң ээзи малын малдап чоруй барган, ээн турду.

Эжик ажык кидис өгнүң арыг-силиин магадаан мен,

Эрткен-дүшкен улустарга шайы безин изиг турду.

Аалга келген кым-даа кижиге

Аяк шайны албан ижер —

Алгап-йөрээп, аас-кежиин артырып каар, чаңчыл ындыг.

Шагзырапкан чорумалы хөңмелеп каан эътти чигеш,

Чаа күш тып, сергей бээрге, ээ кижиге чоргаарланыр.

Сеткилимде бодум өөм дег —

Чемгир шайны кудуп алдым,

Секпередим, угаан-бодал база долуп, байып келди.

Ээзин манап кезенипкен бажың ышкаш, кидис өргээ

Эжиге ажык, ол-ла хевээр туруп калган, чорупкан мен...

Чоруганчы көшкүн моолдун

Шоочаланыр чаңчылы чок —

Чоруп чорааш, ыракта өг көрзүңерзе, барыңар даан.

(Очулгазы *М. Өлчей-оолдуу*)

1. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыңар. Мурнунда өөрөнгөн чогаалдарыңардан кымның шүлүктери-биле тема, окур-хевирлери-биле дүгжүп турар-дыр?

2. Шүлүктүң тургузуун болгаш уран-чечен дылының онзагайын сайгарыңар.

3. «Хову», «чорумал», «өг» деп билиишкиннерниң шүлүктүң утказынға хамаарыштыр сайгарылгазын кылыңар.

4. Өске национал литературалардан өгнүң овурун кымнар деп авторларның шүлүктеринде киирген-дир, ылгалдыг болгаш дөмей талаларын деңнеп сайгарарын оралдажыңар.

ЧОГААЛ ТЕОРИЯЗЫ

Чогаалдың темазы болгаш идеязы

Чечен чогаалдың кандыг-даа хевиринде чогаалды сайгарар дизе, ооң тема биле идеязын ылгап билири эргежок чугула.

Чогаалдың **темазы** дээрге чогаалда ооң дугайында чугаалап турар чүүл, ында чуруп көргүскен амыдыралдың барымдаалары болгаш болуушкуннары азы чогаалда тургускан кол айтырыг болур. Тема уран-чечен чогаалдың бүгү кезектерин тудуштур быжыктырып, ооң аңгы-аңгы кезектерин чаңгыс аай кылып турар. Чогаалдың ниити утказы темада болур. Чогаалга бир тема тергиидеп, өске бүгү утканы бодунга чагырып ап болур, ындыг теманы *кол азы башкарыкчы* дээр. Кол темадан аңгыда, өске биче темалар туруп болур. Чогаалга элээн каш тема дең бооп, кол темалар ышкаш кылдыр көргүстүнүп база болур. Оларның каттышканын *тематика* деп адаар.

Идея дээрге чогаалда илереттинген омур-хевирлер дузазы-биле ажыттынган бодал. *Идея* уран-чечен омур-хевирлер дамчыштыр азы, өскээр чугаалаарга, амыдыралдың чурумалдарын, чогаал маадырларының аажы-чаңын, оларның кылып турар чүүлдери болгаш сагыш-сеткилиниң хөлзээшкиннерин дамчыштыр илерээр. Идея чогаалчының маадырга болгаш делегейге хамаарыштыр үнелээшкинин азы авторнуң чуруп көргүзүп турар чүүлүнге хамаарылгазын илередир. Идея кандыг-бир болуушкуннарны чуруп көргүскен сорулгазы чүл деп айтырыгга харыылаар. Чогаалга чаңгыс кол идеядан аңгыда, элээн хөй өске идеялар турар.

Тема биле идея чогаалдың утказының эң чугула тургузукчу кезектери болур.

Монгуш Баянович ДОРЖУ

(1939–1992)

Аас чогаал

«Чеден аът-даа челип четпес
Челээш курлуг өглөр» болгаш
«Тозан аът-даа долганы албас
Докулчак ак өргээлерниң»
Эжиин ажар нарын дүлгүүр —
Эрги шагның тоолдары ол.

Оларны ыткан өгбелер-даа,
Октаргайда сылдыстар-даа,
Ады-сывы билдинмес бол,
Аравыста чурттавышаан.
«Оюн оя, чигин чире»
Олар «душтап» чоруй барбаан.

Оттуг чүрек чүглежи бээр,
Он-он салгал дамчып эртер,
Бурун шагдан маадыр чоннуң
Буян-чол дээн шынчы хөңнүн
Амгы биске арттырып каан
Аас чогаал болуп хуулган.

1. «Тыва улустуң аас чогаалы — бижимел тыва чечен чогаалдың үнде-зини» деп бодалды бадыткап тайылбырлаңар.

2. Бо шүлүкте гипербола деп уран арганың чижээн тывыңар.

3. Аас чогаалының, ооң иштиңде тоолдарның, кандыг кол хевирлерин билир силер? Силерниң чериңерге чурттап чораан тоолчулар дугайында медээлерден чыып, дыңнадыгдан кылыңар.

4. Аас чогаалында тыва чоннуң бурунгу өгбелериниң кандыг чугула үзел-бодалдары кадагалаттынып арткан деп бодаар силер? Кандыг-бир тодаргай тоолдуң болгаш ооң маадырларының чижээнге тайылбырдан кылыңар.

Салчак Калбакхөрекович ТОКА

(1901–1973)

«Араттың сөзү» деп романдан эгелер

ИЙИГИ КЕЗЭЭ

Үшкү эге

Чаа ужуражышкыннар

Чадыривысты Дерзиг-Аксынга, Каа-Хемниц эриинге, уннарында сааттар агып баткылаан дыттар аразынга тип алган бис.

Шак ол ынчаарда Дерзиг-Аксынга орус тараачыннар чурттап турганнар — аңаа беш-алды хире бажыңнар турган.

Чаа чуртка келгенивис дараазында Дерзиг-Аксының орус чоннарының бажыңнарынче чоокшулай кылаштаарындан коргар болгаш, чүгле ырактан бараан хараар турган мен. Бажыңнарже харай бээримге-ле, Мекейниң оолдары сагыжымга кире хонуп кээр. Деревняның ынды кыдыынче баарымда, оя-оя кылаштаар, кижиге сегирип алгаш баарый-на дээн ышкаш, борбак бажымны ол-бо талаже мокураңнадыр көргүлээн бар чыдар мен. Бо кижээ ужуру билдинмес кижилер чудуктардан кылгылаан чадырында кандыг янзылыг чурттап турар ирги дээш, барыксаарым-на кончуг турган. Орус уругларның ойнап турар аргазын, аажы-чаңын билип, шээжилеп алып дээш, ырактан пат-ла кайгаан турар мен. Ол ынчаарда бодумга безин билдирбейн бо-ла чоокшулай бергеш, сөс-чугаазын дыңнаптар апарган мен. Ойнап турганнар мени база-ла сонургап көрүп турар апарганнар.

Чааскаан борбак ыяштар тып алгаш, хап ойнап чыткан Ванька Родин — дидимненип, чанынга чоокшулап кылаштай бергеш, танышкан бирги оглум ол. Ужурашканым дараазында-ла, бо-даа мээң-биле дең оол-дур деп бодааш, дораан-на иштимде төрөлзине берген мен. Чай шагда агаар кандыг-даа болза, хөйлең чок,

дискектери чамашкылыг, будуттунмаан хеден чүвүржүгештиг чоруур эр болгай. Мерге-биле доорбаштарны кагар дээш, Ваньканың дап берген турарын көөрге, узун даваннары так кылдыр кадап каан адагаштар-ла, ээгилиери агжая бергилээн, кыскыл-ак өңнүг бажының дүгү дөңгелик бажында сарыг сигенни хат тарады хадышкан чүве ышкаш болгулай берген турар. Мергени холга алган соонда, шоолуг далашпайн кагар дээш дап бээр. Октапкан соонда, хиг-ле дээр, бир көөрге, чаңгыс-ла кагыгдан доорбаштар шагда-ла шыйыгның даштында чыткылаар. Арган оол-биле улам чоокшулай танышкаш, кымның мергези оккур болурун деңнежип көргөш, эжимниң чаа-чаа байдалын пат-ла кайгап билип ап турган мен. Быжар-думааның уржуундан чүгле арны шокарара берген эвес, харын карааның бирээзи безин чок болган. Ооң ужурунда өңнүктери Согур Ванька, Шокар Ванька деп адаар турганнар. Ваньканың боду мөге-шыырак, ооң кырынче халый бээрлер ховар болза-даа, бодунуң хевири бөрзең-барзаң пат боорга, оолдар кезээде кыжырыыр турганнар. Мени база-ла, идик-хевим самдар, ооң иштинден өзүп үне берген дег боорумга, олар база-ла шоодар, кочулап-электеп турганнар. Ол байдал бис ийини улам чоокшулаштырган. Бистиң талавыска база-ла элээн каш оолдар турган, бот-бодувусту камгалажыр апарган бис.

Мээң чаа өңнүктерим кырын саваң-биле шып каан казанактарга чурттап турганнар. Көөрге, казанак болза-даа, өг-чадырга дөмей-лээрге, ана тоолдарга үнгүлээр ордулар-дыр оң. Маңаа чаа таныжып алганым кижилер-биле кады кайгап ханмас чүвелер-биле таныштым. Оон аңгыда, багай чадырывыска тургаш, ооң иштинде чарык чеңгии паштан, каш чылдарны эрткен, кырган ада-өгбеден шилчип келген, та чеже кижиге Мергенниң суун узуп ишкен каш уру аяктардан, тос одуштардан, айлаар озуктан өске, билир чүвем чок чораан болза, аңаа, Дерзиг-Аксынга, келгеш, көрбээним көрдүм, билбээним билдим.

Чадырга соок, от салырга, чадагай одаг дег болур турда, бажыңга киргеш, изиг-демирни билип алдым. Тарааны хооргаш, соктаашка ону ургаш, күшкүүр-биле уу шаап алгаш, ооң соонда аякка каап, кырынче кайы орандан эккелген хөл азы даг дузу-биле дузаан шай кудуп, моон артык чем чок дей аарак чиир турган мен. Дээрбелээш, хоюткаш, изиг балгашка быжырып чиир — хлеб деп адап турар чем-биле таныштым, харын оон артык, ол чокка чурттай албас

апардым. Мурнунда чүглө Мергенниң суун сүзүп кежип тургаш, ында-хаая чунар, эштир, арыг-шевер деп чүве билбес чораан бодум ам Ванька-биле чунар-бажыңга чоруп, изиг суг-биле чунуп, «баня» деп сөстү билип алдым...

Мен бажыңнарның шуптузунга барып турзумза-даа, хөй нуруу-зунда Санниковтарга чеде бээр мен.

Максим Санников дээрге Каа-Хемде мээң билирим тараачын-нарның эң бедии болгаш дыт ышкаш шилгедек кижичораан. Бодунуң бажыңының дүндүүнге бажы-биле үзер турган. Бажы калчан-тас, эриннери чуга-чуга, үнү ыткыр, аныяксыг. Ооң оолдары ийи: бирээзи дүлөй Васька, а өскези Сергей, ийилдирзи менден хары улуг. Авазындан олар каш чыл мурнунда чарылганнар. Кожаларның чугаазындан дыңнаарымга, хостуг чер болгаш эки чуртталга дилеп, Санников төп Россиядан Сибирьже чедип келген чораан. Ооң тарыыр черин помещик былаап апарган. Ол үеде тараачын үймээннер бооп тургулаан. Санниковту кызып-кыйып турганнар. Ол-ла дезип чоруп тургаш, Санников өг-бүлезиниң дең кезиин ышкынган: кадайы аарыгдан өлгөн, улуг оглу каторгага¹ тургаш, оон дургуннап үнгөш, ис чок читкен, уруу дагдан баткан шапкын хем кежип чыткаш, сугга дүже берген. Угбазының тынын алыр дээш, доштуг сугга эштип тургаш, оон улам Васька дүлөйизимээр апарган.

Бодунуң баштайгы өңнүм — Согур деп шолалыг Ванька Родинни кажан-даа утпайн турган мен. Ынчаарга кыска үе иштинде Санниковтуң оглу дүлөй Васька-биле улам чоокшулажып, ооң акызы-биле, адазы-биле база-ла аажок өңнежи берген мен. Кежээ оларга келгөш, стол алдынче кире бергөш, чадырымга дег сезиг чокка удуй бээр мен.

Эрген бир-ле кижичоо бажымдан силгий бээр. Оттуп кээр мен. Ол — Максим Санников болур.

«Сен ам база стол адаанче кире берген сен бе? Тур» деп хөөрей аарак чугааланган турар. Мен ону дыңнап кааш, стол адаандан союп туруп кээр мен.

Чамдыкта мындыг болгулаар: мээң будумдан туткаш, Санников стол адаандан тургузу сөөртүп кээр. Каттыргылааш, бажын чайгылап: «Дыка-ла удуур-дур сен, дыңзыг-дыр» деп каггылаар.

¹ *Каторга* — аар-берге ажылдар кылыр хоругдал чери.

Чамдыкта бодунуң столунуң кырында картошкаже азы хаарган далганче айыткаш: «Чоп кончуг удуур сен, бо хире чемден эрттир удуп калзыңза, бодуң шоруң болгай, чемни кылганда, боду-ла боостааже кире бээр өйде чизе эки болгай» дээш, анаа-ла ойнаарак көдүрген чүве дег, мени стол артынга Васька, Серёжа-биле кады олуртуп каар. Амырап дайнап олурар мен. Оолдарның бирээзи: «Са чемненип ал» деп караа чивецнээн, бирээзи хувада чемин менче чоокшулаткан олурарлар. «Мындыг адалыг, мындыг алышкыларлыг болза, кандыг дээрлаан» деп магадаан олургулаар мен.

Санников кезек када мээң төрөөн адам ышкаш, а ооң оолдары — Вася биле Сергей — мээң акыларым ышкаш болганнар.

Дерзиг-Аксынга Максим Санников үр болбаан, бир-ле ырак черже көже берген. Көжер дээниниң мурнуу чарында адалышкыларның аразында:

— Бо Дерзиг-Аксынга чурттаар дээрге, тарааның-даа, сигенниң-даа шөлдери чок-тур, доозазын Михайлов эжелээн-дир. Бир помещиктен дескеш, өскезиниң холунга кирген херээ бар деппе. Таңды эдээнче көже берээлиңер — деп, адазы оолдарыңга муңгаргай чугаалап олурганың дыңнаан мен.

— Дүүн Чаңгыс-Хадың ховузундан, буга шазындан аътка каап бээр сиген кезип алыр дээш чеде бээримге, Михайлов боду келгеш, кажаа өргени тудуп алгаш, сывырып чорудупту. Черле канчаар кончуг чүве? Дерзиг-Аксы-даа ооң-на шөлү боор, Кыс-Кежиг-даа ооңуу, Чөйлүг-даа ооң сыыннарының турар чери болур — деп, Сергей химиренип үнүп келди.

Ындыг чугааларны дыңнаар төдүү боордан башка, помещик деп чогуум кымыл, Михайлов дээзи чогуум кымыл деп черле билбейн, угавайн чораан мен. Бодалымда: «Санников Таңды эдээнче чоруй баар-дыр, чаа акыларым база чок болуру ол-дур» деп боданып олурар мен.

Ооң соонда, үр болбаанда, та бодунуң туразы-биле чүве, та Михайловтуң кызып-кыйганыңа шыдавааны ол чүве, Санников көжүп чорупкан. Ооң өг-бүлезинден чарлыры меңээ чиик эвес болган, ооң көшкенин хөөн багай үдээн мен. Ооң хосталып ээнзирээн бажыңын көргөш, аар бодалдыг чадырымче чана берген мен...

Каш чыл болган соонда, Санников дагын эеп келген, ол ынчаарда мээң амыдыралымга улуг өскерлишкиннер болган.

Дөрткү эге. Кайнаар баарыл?

Бир-ле чадыривыстан үнүп кээривиске, авам чаа бажыңнарже көрүнгүлээш, чугаалай-дыр:

— Сени мен бо орустарга ажылдаары-биле бериптейн. Сен ам улуг оол апарган кижиге ышкажыңчыл.

Авамны дыңнааш, чөпшээрээн мен. Харым он ажа берген — шынап-ла, шору эр апарган мен. Орус чон мээң амыдыралымга чырыкты-даа берген, оларга өөрени-даа берген мен.

Элээн каш хонукта авам кымга ажылдаза экил деп шилип көрүп келген.

Бир-ле авам мээң холумдан алгаш, суурнуң бир бажыңыңга апаргаш, чугаалай-дыр:

— Маңаа сээң ажылдап болуруң хире кижиге чурттап турар-дыр. Ооң хирезин көөрге, ажылчыннар дилеп турар.

Авам биле холдарывыстан туттунчуп алгаш, Чолдак-Степан деп байның бажыңынче кире бердивис. Санников сугларның Михайлов деп адап турганы кижиге ол болганыгай. Ооң бодунуң сыны чолдак боорга, ону «Чолдак» деп адап каан. Салы терең, калбак, ынчаарга ишти дээрге, бүдүн өг кидизин хейлециниң алдында дыгып алган чүве ышкаш, уштунчак шөртегер чүве.

Авам менче айыткаш, мөгейип кагды. Ооң соонда ынчаар чугаалаза, Чолдак-Степанга билдингир болур боор деп бодааш, багайтыр тывалаар орус кижилер өттүндүр чугаалай-дыр:

— Таныш, бо мээң балан. Сен ону ажылга алыр-ла. Сен меңээ тараа-хлеб бээр, сен оолду алыр. Ындыг, ча?

Чолдак-Степан хөрөктенип үнген:

— Мен бодум балан, шыырак батрактар бар-дыр ол. Тараа чок. Сен балан, ыт оглу, ажылдаар билмес. Уу, ядараан кулугур. Чүү сен мындыг тенек кадай мында келир? Ча, ча, үнер! Чоруур!

Авам дилевишаан:

— Ап, өршээп көрүңер!

Чолдак-Степан авамны үндүр идипкеш, меңээ чүгүрүп келгеш:

— Ам сен бичии балан-дыр, соонда келир, мен алыр, ам чоруур, ча, ча! — дивишаан, мээң кулаамдан кээп сегирип алгаш, эжикче үндүр идипти.

Авам-биле аравыста чүнү-даа чугаалашпайн, чадырывыска чеде база берген бис.

Эжик аксынга күдүктөп олургулапкаш, чөвүлежиң эгеледивис.

— Бай, дүжүмет кижиле болза — орузу-даа, тывазы-даа дөмейле-дир. Ам канчаар улус боор бис? Ам бир бажыңга база баар бис бе? — деп, авам чугаалай-дыр.

Мээң үнүм сириңейни берди:

— Бодуң билир-ле болгай сен, авай, бодап көрөм. Кайнаар баар бис, кымның-биле чугаалажыр болза экил?

Оон Дерзиг-Аксында суурнуң эң үстүндө бажыңда чурттай берген бир кижээ бардывыс. Олар чаа көжүп келгеннер.

Кире бээревиске, Мекей ышкаш ак салдыг ашак олур. Ооң кадайы бедик, семис-шыырак кижиле чораан, кижиле көөрү чымчак. Авам тапты кончуг бажын курлакка чедир доңгайгаш, бир холун өрү көдүргөш, айтырды:

— Таныш, менди бе ыңар?

Олурганнар чымчаа дегет:

— Экии, таныш, олуруңар — деп харыылааннар.

Узун сандай кырынга олуруп алдывыс. Чолдак-Степанга көргөн аажылалдан авам ам-даа оожургаваан, үр-ле ыыт чок олурган.

Кыңгырт кылдыр хаалга ажыттынды, чээрби бештен эртпес хире харлыг эр, херээжен ийи кижиле кирип келди.

Бажыңның шалазын, ханазын дескиндир көөрүмге, эге-ле чаа туткан, артында чудуктарның картын безин карттаваан болду. Чадырдан арай улуг ындыг бажыңчыгашты казанак деп адаар боор.

Казанак бичии-даа болза, өске бажыңнар ышкаш, изиг эвес турган. Иштиниң арыг-силие дегет, үлгүүрүнче көөрүмге, ооң үстүү каъдын бир-ле саазыңнар-биле чыпшыргылап каан. Ортаа каъдында аразы дең чоок-чоок үш хлеб чыдыр. Оон бажыңның иштинге чап-чаа быжырган хлебтиң чыды мырыңай илдең. Орта бодумнуң чадырымны бодап ордум. Кирип ораарга, ооң эжииниң чаагында база-ла тостан бүткен үлгүүр бар чүве. Ындыг болза-даа, ында турар чүве: чүгле багай ыяш аяк, паш чуур дээш, бөле шарып каан даядан, соожак деп адап турар тос савадан башка, чүве чыдар эвес.

Улусту көөрүмге, хүлүмзүрүп, чылыы-биле көрүп олургулаар. Салып каан хлебтерниң карты хүнге кылаңайнып чыдыр.

Ыңай-бээр көрүп олур мен, казанакта менден башка, бичии уруглар черле чок.

Авам боданып ора-ора, бажын көдүргөш, менче холун айыткаш:

— Менде балан бар, сен балан чок. Сен мону алыр-ла, меңээ хлеб бээр-ле. Билген бе, таныш? — деп чугаалады.

Ашак холдарын уткуштур туткаш, ону шала чоорту өрү көдүргөш:

— Чүү сен херек, кадай, мен билбес-тир — деп багайтыр чугаалады.

Авам дыкадыр чугаалап, менче айыткаш: Бо сеңээ — дээш, оон тургаш, хлебче: — бо меңээ — деп база катап тайылбырлап бээрге, ашак арай сергей берди:

— Оо, күш эки-дир. Мен бичии балан чок, сенде балан бар. Аа! Менде хлеб бар, сенде мен бээр-ле, күш эки, ажырбас? — деп мындыг.

Авам өөрүп, мээң кулаамга сымыраны-дыр: «Көрдүң бе, сен маңаа ажылдаар, чурттаар сен, олар чөпшээреп турлар».

Катап-ла ашакка чугаалаан:

— Кончуг эки-дир, мээң балан мында ажылдаар-ла, таныш.

— Чаа, күш эки, сен балан мында турар-ла, мен ону карактаар-ла.

Авам мени казанактан үндүрө берди:

— Көрдүң бе, оглум. Сен ам бо улуска ажылдаар сен. Эки, кичээнгейлиг ажылдаар болдур ийин. Оон башка сени-даа сывырыптар, меңээ-даа багай болур. Авам мээң бажымны бодунче эй тыртып алгаш, чыттап кагды. Оон: — эки ажылда — деп база катаптап чугаалааш, кылаштап чоруй барды.

Авамның соондан көрүп алган тур мен. Ажытталы бээрге, бажыңче аяр кирип келгөш, эжик аксынга туруп алдым.

Бажыңның аныяк ээзи мени көрүп кааш, олурган черинден тура халааш, мээң чанымга чедип кээп, эктимче часкай каапты.

— Сен күш якшы-дыр. Че, хлеб чиир-ле.

Мени стол чанынга аппаратты. Шуптузу олургулап алгаш, мени чемгере берди. Бо казанакка мени чүгө ындыг эки хүлээп ап турар чоор — Чолдак-Степан мырыңай өске деп чүвени үр билбейн чораан мен — менде өскерилген чүве бар эвес, мен оларга ажыктыг чүве кылыпкан эвес мен.

Сөөлүндө мээң ээлеримни Лубошниковтар деп адаар улус-тур деп чүвени билип каан мен.

Олар ак хаандан Санниковтар ышкаш улуг хилинчектенип чорааннар. Саратовтуң кулактарының болгаш помещиктериниң истеп сүреринден дезип, бистиң бо черже көжүп келген улус болган. Канчаар-даа аажок ядыы улус. Лубошников ашак мырыңай буурул баштыг, арны-бажы дырыжып калган болза-даа, хамык чүвени боду кылып турган. Ооң оглу Агейге-даа, ооң бодунга-даа ажылга дузалапкы дег уруглары чок улус. Аът дерииринге, тараа бастырарынга, хөпээн, моожа дажыырынга, чер аңдарарда, аът бажы мунарынга оларга дузалаарынга бодум өөрүп турган мен.

Агейниң иези мени база «оглум» деп адап, бодунуң өг-бүлезиниң ишти ышкаш, ашкарып-чемгерип турган, чаа идик-даа кедирип каан.

Чыл болганда, тараачыннарның оолдары-биле бир дөмей ажылдап турар апарган мен.

Бодум күш эвээш, бичии турзумза-даа, чүве-ле бүрүзүнге Агейге чедерин кызыдып турган мен. Ооң шмчээшкин бүрүзүн өттүнүп чорааш, Агейниң бажыңыга келгеш, күш-ажылга өөренген мен.

Агей боду-даа, ооң адазы-даа мени өөредирин кезээде бодааш, бар-ла чүвениң доозазын меңээ айтып турганнар. Аът бажыңга кедирер чүвени көргүскеш: «Бо хомут-тур, мону мынчаар кедирер чүве, а кедирериниң бетинде хынап көөр, доурак-доозунун кактаар, оон башка малдың мойнун өйүп кааптар; а бо муңгаш чүве — шлеядыр, ол чокка хомут малдың мойнунга эптиг ызырынмас болгай; бо ыргак ыяшты дуга дээр, мону — седёлка, мону — супонь, терге, шанак дээр, аътка мынчаар сугар чүве эвеспе» деп, ынак адазы оглун өөредире ышкаш, мени ажылга сургап өөредип келген.

Эң мурнай көдээ ажылга — чазын тараа тарыырда, аът бажы мунуп, сиген кезеринге — хөпээн сөөртүп, тарааны ажаап алып өйде — агжагар тергеге сноптар дажып өөренген мен. Бажыңның ишти меңээ ынак турган. Ынчалза-даа кур чер аңдарып турда — кур черни июнь айда, дүн дургузу кыска өйде чарар чүве болгай — аът бажы мунуп турда, уйгу аажок келир болгаш, ооң ужун мал андазын оруундан өскээр чоруй баарга, ээм кымчызы-биле аъдын-даа, мени-даа орааштыр шааптарга безин, ажынмайн турган мен.

Мээң ээм чүгле күш-ажылыңга эвес, харын орус чоннуң оюн-тоглаазыңга мени база өөреткен.

Каш хонук ажылдап турумда, «Бо хүн — улуг-хүн болгай, вознесение деп хүн, ажылдавас» деп ээм чугаалаан. Ол хүн ажылда-

ваан бис. Даштыгаа үнүп келдим. Суурга аажок изиг хүн турган. Кырганнар бажыңнар хөлегезинге олургулап, тоорук казып турда, аныяктар хемниң шыгынга калбаа-биле үнүп келгеннер. Меңээ ол хүн кажан-даа уттундурбас кылдыр чыргалдыг, хөглүг бооп көзүлген. Ынчаарда эң-не баштай лапта деп оюнну ойнап өөрөнгөн мен. Мячикти лапта-биле кагарынга Епишка, согур Ванька хамыктың экизи турган, ынчангаш олар ийи команданың капитаны турганнар. Мен кезээде чазар болгаш, өөрүмге үргүлчү чемеледир турган мен. Ооң ужурунда Епишканың командазы уттурар. Ол-ла үеде чижик, бабки болгаш хороход чижектиг өске-даа хөй оюннарга өөрөнгөн мен.

...Агейге чеже хире ажылдап турдум ыйнаан, ону билбес мен. Оларның төрели дег, оларга кезээде-ле артып каар-ла турган боор мен оң. Ынчалза-даа Агей Лубошников Даниловкадан Көк-Хаакче көжер апарган. Мырыңай чоокта чаа бажың тудуп алганы Дерзигден үнүп чоруурунче ону чүү албадаанын айтырбаан мен. «Мында-даа Чолдак-Степанның балазы бар болгай аан» деп бодап турган мен. Даниловканың эң эки черлерин былаап алгаш, яды Санников, Агей Лубошников ышкаш кижилерни оон кызып үндүрүпкени, боду эжелеп алганы, ооң садызынга салчак ноянынга белек апарып берип турганы ол чүве иргин.

Чарлырының мурнунда мен янзы-бүрү бодап турган мен: Агейни эдерер дээримге, авам ырай бээр, эдербес дээрге, авамга ап четкеш, самдар соок чадырга чурттаар апаар, ынчаарда кыш ёзулуг дүжүп келген чүве болгай.

Сөөлгү хүннерде Агейниң бажыңының чанында кудумчулап эрткилеп, канчаар чоор деп боданып чоруп турар апарган мен. «Ол кижиде-даа менден чоруй баары ол-дур» деп бодап кээримге, хөңнүм баксырап келир чораан.

Чолдак-Степан меңээ таварышканда, мээң-биле чугаалашкылаар апарган. Авам-биле база ужуражып, бир янзы чугаалап турар апарган.

— Оглуңну меңээ эккел. Чемим-даа эки, ажил-даа чиик. Мен сеңээ дузалаар мен — суг-суг дигилеп аан.

Ол сөстөрниң соонда авам боданы берген. Чолдак-Степанның саналынга кандыг-даа харыны бербеди.

Агейниң чоруур хүнү чедип келген, чүү-хөөзүн ийи шанакка чүдүрнүп алганнар. Ырак орукче чоруурунга белен.

Мээң-биле байырлажыр дээш, баштай Агей меңээ чедип келди.

— Че, Тока, байырлыг. Көк-Хаакче чоруурувус бо. Соонда катап көржүр деп бодазыңза, чеде бер, улус сөөртүп чедирип каар, ажырбас — дээш, Агей холумну быжыы-биле тудуп кагды.

— Ындыг-дыр, аргалыг болза, чедип кээр мен, байырлыг, менди-чаагай — деп каттырбышаан, алгыра аарак чарылдым.

Даштыкы байдалым хөглүг болза-даа, бодум муңгаргай турган мен.

Агейни үдеп кааш, Чолдак-Степанның бажыңынче, авамның чугаалааны ёзугаар, чоруй барган мен.

Бешки эге. Чер-бажыңга

Кежээликтей апарган. Дээр дээрге доо-ла оранчок, шулу ак-көк чүве турган. Чүгле чер-дээрниң дегжип келген хаязында маңгыр ак туман чатты берген. Ылап соок кыш-даа келген.

Ам бодаарымга, Чолдак-Степан дыка-ла бай турган-дыр. Дерзиг-Аксының он шаа өреге чурттап турган бичии суурунун хөй нуруузун ол чааскаан ээлээн турган. Дыка-ла улуг черни долгандыр ыяк херимнеп алган. Ооң иштинде ийи аңмаарлыг. Делгем кухнядан аңгыда, ийи өрээлдиг олулар бажыңныг, мал кажаазы-даа дыка хөй. Артында дарганнаар черлиг.

Мурнунда бир катап кулаамдан туткаш, үндүр октапканын сакты хонуп келгеш, Чолдак-Степанның бажыңынче кирерин дидинмейн, даштын тур мен оң. Элээн боданып тура, авамны сактып келдим: авам менден ыракта хөй берге түрегделди көрүп-ле келген болгай, ол хирезинде кезээде чүвениң эң дээрезин бодап чораан.

«Кортпайн эки ажылда, оглум» деп меңээ чагаан-на болгай, «Корт-пас-даа мен» деп иштимде чугаалангаш, эжикти ажыда кааптым.

Чолдак-Степан менче уткуштур бо чоруп олур. Эжикче үнүп орда, аар-ууру хайыракан-на.

«Ам ат болду! Мени мындаагызындан-даа артык аажылап болур» деп бодааш, эжикти дегийт-ле хаай идипкеш, дедир үне халааш, даштын элээн ырай берген тур мен.

Чолдак-Степан эжикти ажыткаш, менче бозага кырындан хөрөктей-дир:

— Че-че, чүге дезериң ол? Чоп тур сен? Ажылдаар дээш бе азы оорланыр дээш келдиң бе?

Чүрек-даа тиккиңейнип тур, бажыңга кире хонуп келгенимни билбейн барып-тыр мен.

— Бир эвес хөлечиктээриң ол кижиге болзунца, орта, эки ажылдаар херек. Багай ажылдаар болза, хлеб чээн херээң чок. Сени эңмежок хөй хлеб-биле чемгерер болгай. Бир эвес багай ажылдаар болза, хөй мыкылааш бээр мен, билдиң бе? — дээш, Чолдак-Степан ыжыгыр кызыл чудуруу-биле коргуда-дыр.

«Ам-на кулактан сегирип-ле алыры ол-дур мооң» деп бодааш, чайгаар-ла чалданып, бажымны ханаже ойталапкан тур мен.

Мээң оомну көргөш, Чолдак-Степан каттырымзырай берген кезек тургаш:

— Наталья Прокопьевна, бо оолга бок-сак чемден ынаар бере каавыдам. Дүрген чий соп алгаш, ажылчыннар аразыңга барып удуп алзын. Эрте эрте Чолдак-оол-биле ийилдирзин сиденче чорудар чүве — деп, чаа кожай бастып, кочулай аарак чугаалады...

...Наталья Прокопьевна менче-даа көрүнмейн, чунар-демир чанындан ыяш аяк алгаш, бозага чанында дөңгүр сандайга аппарып салды. Оон аякка мүн артыгы куткаш, бир кескинди өртең кара хлебти ортузундан буза туткаш, аяк чанынга салып берди.

— Ча, олур, дүрген чемненип ал, эрте эрте ажылдаар болгай. Чоп мырыңай шышпая берген олурагың ол боор, кулугур — диди.

Сандай чанынга барып дискектенип олурупкаш, чемнени бердим. Картошкадан хайындырган мүн артыгы, өртең хлеб карты ол хөрөктээшкин соонда ажыг-ла болду. Кижиге чүнү-даа канчангалак чорда, бо Наталья Прокопьевна меңээ чүге каржыланып турары ол деп чүвени билбейн, пат кайгаан олур мен.

Салып берген чемин дооза чип чорумда, Чолдак-Степан холунда элээн-не үвүр-савыр чүве тудуп алган келгеш, чугаалай-дыр:

— Эрте Чолдак-оол-биле кады сиденче чоруур силер, мону кедип ал, ма — дээш, мээң мурнумче самдар тонну каггаш, эрги бродни идикти шала кырынче октапты. Самдар тоннуң иштинден самдар бөрт база тып алдым. Ооң бир халбаңы чок болду.

— Каая хонар мен? — деп Чолдак-Степандан айтырдым.

Херим булуңунда чер-бажыңче айытты:

— Ында хомуттар, аът херекселдери азар чер бар, ооң адаанда ажылчыннар удуп турар чүве-дир. Ча, чоруул — дээш, базыпты.

Меңээ берген идик-хепти бөле куспактай соп алгаш, соондан чоруптум. Чартыгы чер-бажың болду. Бир талакы ханазында

өргөннер дизе кадап каан. Адаанда шала чок, чер кырында саваң дөжөп каан, ооң аразында самдар хеден чоорганнар, дүктери дүшкүлөп калгылаан чагылар чыткан.

— Сээң орнуң бо-дур. Удуур-даа, чемненир-даа чериң бо. Хей олурган херек чок, чыдып ал.

Меңээ шак ындыг сүмени бергеш, Чолдак-Степан чоруй барды. Ол-ла орайтай берген хиреде, чер-бажында кижиде чок. Курум чешкеш, хыйышкаш, дораан удуй берип-тир мен. Каңгыраан-коңгураан шимээн болду. Оттуп келиримге, эжик халырткайндыр ажыттына берди. Эжиктен соок-биле кады дерзиг, кара-мааслазыг чыт думчуумга кээп турду. Ол дээрге Чолдак-Степанның хөлечиктери хомуттарын, седёлкаларын болгаш аът херекселдерин кирип кээп турарлары ол-дур. Хомуттарын демги өргөннерде аскылаптылар. Он шаа кижиде. Оларның аразында мээң таныштарым: бедик, хөнү сынныг, мөге-шыырак боттуг, орлан-омак карактарлыг, демги-ле меңээ берген идик-хептиң өөрүн кеткен Тарбаган, чоон, матпак Чолдак-оол, бедик сынныг Веденей Сидоров, Родион Елисеев, Данилка Роцин суглар болгаш оон-даа өскелер болду.

Наталья Прокопьевна кирип келгеш, ниити сакпыңда мүннү чер кырында далаштыг салгаш, ооң чанынга ыяш савада сухарай салып бергеш, биеэги-ле ажынчак аажызы-биле:

— Ам чүге олурарыңар ол, дүрген чемнениңер — дээш, ооң думчуунче багай агаар киреринден корткан-даа чүве ышкаш, ийи салаазы-биле думчуун дуй базып алгаш, үне халыды.

Хөлечиктер сакпыңны долгандыр олуруптулар. Тарбаган хамыкты мурнай калгаан алгаш, чем кылып өөрөнгөн кадайлар ышкаш, эптии кончуг сакпыңда каразымаар мүннү куда шаап алды, оон ишпейн, дедир төвүттү.

— Эки-даа, багай-даа болза, ижер-ле херек. Далдап олурар болзувусса, моозун-даа бербейн баарлар — дээш, Веденей Сидоров хамыкты мурнай шөлүредиде иже берди, өөрү ону эдерипкен.

Дүргени кончуг чемнени каапкаш, эрлер-даа удуп чыткылап алды. Веденей Сидоров идик-хевин-даа ужулбайн, бүдүнге мээң чанымда чыдып алды.

— Немежип турар-дыр бис. Ындыг бе, оолдар? Мынча хөй хөлечикти чоор дээн чоор? Бо оолду база кирип алган көрөм. Ындыг-ла бооп-тур ийин. Бир шагда барып биле бээр ыйнаан.

Сидоров ыт чок чыткаш, бир аңдарылгаш, оон чугаалай-дыр:

— Мен бо-ла Ус, Минусинск ынчалдыр чоргулааш, хөй-ле эки кижилер-биле ужуражып чордум. Олардан дыңнаарга, бо Чолдак-Степан ышкаш, силерниң Идам-Сүрүң ышкаш, каржы-дошкун, халактадып-човуурладыр араатан кижилерни үндүр сывырыштар үе келир дижип турарын дыңнаан мен.

Веденей Сидоровтуң чугаазын кичээнгейлии-биле дыңнап, Ус болгаш Минусинскиниң чурттакчыларының дугайында эрлер айтырып, сонуургап чытканнар... Чамдыктары-ла шала чигзинип, салым-чаяан билир болгай аан дишкилээр турган.

Хөлечиктерниң чугаазын дыңнаарымга, бир-ле эки чүве чугаалажып, эки шаг манап турган ышкаш, ужурун орта билбейн, удумзурап эгелээн мен.

Уйгу хандыр удупкан болгаш, катап удуп чадап чыдыр мен. Веденейниң идегелдиг, хоюг, чараш сөстери мээң кулактарымга ана кыңгырткайнып-ла турган.

Мен Веденей Сидоровтуң чугаалааны ол күштүг, эрес-экер кижилерниң дугайын бодап чыдыр мен. Мен оларның-биле деңнежир ирги мен бе? Оон чер-бажыңның ханаларын болгаш азып каан хомуттарны көрүп чыда, «Ам чаа бергелерни ажып шыдаар ирги мен бе, кайы хире болур чүве ирги?» деп боданган мен.

Кум кынны берип, уйгум кадында дыңнаарымга, эжик шыгырт диди. Көрүп чыдарымга, Чолдак-Степан аажок ажынып, коргунчук апарган келди.

— Хо-хо! Чалгааларны! Чүгле боттарының хырнын, уйгузун бодаар. Даштын багда аъттарның дери шагда-ла сооган-дыр. Мынчага дээр чоп чемгербээн силер? Силерге чаңгыс-даа кежээ чем бербейн барза, чүү дижир ийик силер а? Тургулаңар, ядарааннар!

Чолдак-Степан сапыы-биле Тарбаганның ээги орта тепкеш, оон Данилка Роцинниң бажының дүктеринден ийи холдап сирбектээш, ковайты соп келгеш, ооргазынче кара шыдал-биле каш-даа катап шашты.

Данилка, бичии уруглар ышкаш, ыглапты. Аараанындан эвес, хорадаанынга шыдашпайн, ыглапканы ол-дур деп бодаан мен. Будунуң ораашкыны-биле буттарын, садыгдан алган чүвезин ша-раан улус дег, ийи холдап так ораай шапкаш, идиктерин киир теп-килеп алды.

Веденей чоорганын ап октапкаш, тура халааш, Чолдак-Степаның мурнун орта барып чеде бергеш, дыңзыг холу-биле ооң эктинден чыыра соп келген:

— Чүнү кылыксай-дыр сен? Ол бичии оолду хап турарың ол? Сеңээ ындыг эргени кым берген чүвөл? Сен бажыңыңга кожай сен ыйнаан. Мында оолдарның улуу мен мен. Оларны базындырбас мен. Бодуң ядараан кулугур сен.

Веденей бодунуң сыын мыйызы докпак дег чудуруун Чолдак-Степан кожайның бажынче аннынган.

Чолдак-Степан аңгадай бергеш, эжикче дедирленипти.

Веденей бодунуң дөжээнге ээп келгеш, хөрөктөди:

— Моон соңгаар ынчап барзыңза, өлүргеним ол!

Чолдак-Степан чер-бажыңдан шагда-ла караш дээн. Даштын хаалга ындында арай коргуп, хөөледир күштени-дир.

— Дүрген туруп, аъттарны чемгеринер, бир эвес ынчанмас болзуңарза, канчаар эвес мен. А сен, Ведька, хөлүн эрте бербе, холуң харбаңнатпа. Көргүзүп бергей мен де!

— Ашакты эки-ле коргудуп алдың, хырнының сыңыйы чарлы бер часты!

Хөлечиктер шупту чир шоң каттырышканнар. Каттырбышаан тоннангаш, аъттар чемгерип үнүпкеннер.

1. Каа-Хем унунда Дерзиг-Аксында чаа черге көжүп келген бичии Токаның өг-бүлезиниң амыдырал байдалы кандыг турган-дыр?

2. Тока чүге көжүп келген орус улуска хөлечиктээр апарганыл?

3. Ванька, Родион, Вася болгаш Серёжа Санников дээн ышкаш оолдар-биле Токаның найыралының дугайында чугаалап көрүңер. Олар-биле эдеришкени Токага кандыг эки салдарлыг болуп, ол кандыг чаа чүүл-дерни билип алганыл?

4. Чолдак-Степан болгаш Агей Лубошниковтуң бичии Токага хамаарылгазындан оларны деңней көрүп, кандыг мөзү-бүдүштүг кижилерил деп тайылбырлаңар.

5. Чолдак-Степанның бодунуң хөлечиктеринге хамаарылгазын тайылбырлап, бичии Токаның кадыг-берге амыдыралды канчаар эгелеп алганын чугаалаңар.

6. Веденей Сидоровтуң чугааларының утказын чүү деп билип алдыңар, ону төөгүден билдингир кандыг болуушкуннар-биле холбап болур-дур? Аңгы демисели деп билиишкинни бодуңарны-биле сайгарып көрүңер.

7. Силерниң ам чурттап турар чериңерге шаанда баштайгы көжүп келген орус улус чурттап турган бе, бир эвес чурттап турган болза, оларның дугайында медээлерден чыып, салгакчылары бар бе деп тодарадыңар.

☞ *Чеңгил паш, уру аяк, тос одуш, айлаар озук, изиг-демир, кышкыр* деп сөстөрниң уткасын билип ап, олар-биле улустуң чүнү кылып чораанын тодарадыңар.

ҮШКҮ КЕЗЭЭ

Алдыгы эге. Одаглар хып тур

Мерген унунда терең оътка Доруг дыка хөй хүннер оъттап келген. Ол база катап чылбыйтыр семирий берген. Ам ону эзертээш, Сарыг-Сепче хап чоруп болур апарган.

Оътту Доруг үзе соп чип тур. Аңаа чүгөн тудуп алгаш, чеде бердим. Доруг бажын көдүрүп, менче туражок көргөш, оът-сигенниң сып дөзүндөн одура база узун-узун кадарларны харамдыгып ызырбышаан, улам шалып үзүп чий берди.

«Бистерден чоруп, билдинмес оруктар-биле чорууру сеңээ хомуданчыг-дыр бе? Азы сен орукче чоруптарың мурнунда хөй күш чыып алыксап тур сен бе? Бистерге болза сен чалгааравас-ла болдур сен ийин, Доругдай»

Аътты эзертеп алдым. Аъттангаш:

— Авай, аа, авай! Мен белең тур мен! — деп алгырдым.

Авам чадырдан үне халып келди:

— Аъдың партизаннарга берипкеш, дүрген чанып кел. Бурган өршээзин, орук-суур эки чор, оглум!

Авам-биле байырлашкаш, Сарыг-Сеп баар орукка үне халыдып келдим.

— Кайнаар далажырың ол, Тока? — деп, таныырым ыттар дыңналып тургулаан.

— Партизаннарже — деп, кежээкиниң хүнү сиртедип союп чоруп турган Сарыг-Септиң сыннарынче холум сунмушаан, харыылап чораан мен.

Чамдыктар чүүлзүнүп, бир чамдыктар кыжырып:

— Ында чүгле уштунчак думаалыг сени чоктап тур боор ийин — суг дигилеп, кочулап турганнар.

— Көк карактыг бөрүнүң диштеринге хураган дег ызыртына бергей сен аан.

Орук чиңгис шыпкан кырлаңнарның болгаш элезин тейлерниң аразынга кадыры-биле дыйлаң-шыйлаң чоруткан турган. Мен дорттап чорупкан мен. Доругну каккаш ыңай болурумга, бүүрел-чиннерже ужугуп үнүп, чавыт черлик хараганнарны чииги-биле ажыр шурап чоруп олурган.

Сарыг-Септиң бедигээжинге үне халыдып келгеш, баарымда паараңның одагларын дораан-на көрүп кагдым.

...Партизаннар Каа-Хемниң эриинде каас-чараш үнүштер хүрээлээн оймалыкты турлаг кылып, одаглар кыпсып алгылаан турганнар. Черниң кырын чырык херелдендир чырыткылап турган. Чаңгыс-ла канчаар-даа аажок улуг одаг хып, оортан үнген чаштанчылар алдын арыларның бүлези болуп ужугуп үнгеш, булуттарга барып өжүп турар дег сагындырар турган. Мен Тарбаганның тоолун болгаш Кодур-оолдуң адазы-биле аңнаарынга белеткенип олурганы чалым баарында одаан сактып келдим. Ынчалза-даа мээң бо көрүп турган чүвем кайда-бир ыракта аас-кежииниң дугайында тоол эвес турган. Ол дээрге кызыл партизаннарның паараңы. Олар бистерниң аас-кежиивис дээш тулчуушкунче чоруп турганнар.

Хем иштинге кирип келгенимде, мырыңай дүне апарган. Күжүр Доруг өөрүн билип кааш, киштепти. Аъдымны өртеп каггаш, турлагже дидим эвес чоокшулап эгеледим. Партизаннар бооларын арыглап, ок-чемзээн белеткенип турганнар. Ажылын доосканнар хөглүү-биле чугаалажып турлар. Мен бүгү-ле чүүлдерни биликсеп, ылаңгыя кол кижизи-биле чугаалажып, чырык өртемчейде чүү болуп турарын айтырыксап турган мен. Ыңай-бээр көрдүнмүшаан, аяар кылаштап, чоокшулап, бүгү-ле чүүлдер-биле таныжып ап чор мен...

Партизаннар маңаа хонары-биле доктааганнар болгаш бир-ле тулчуушкунга белеткенип турганнар. Каа-Хем бажында турумчуй берген актарга-ла удур боор оң. Баштай мен чүгле танышпазым кижилерге ужуражып турдум. Партизаннар аразында Белбей суурга чурттап турган Сергей Хлебниковту, Веденей Сидоровту, Тарбаганны болгаш Санчааны көрүп кааш, бодумнуң карактарымга бүзүревес турган мен. Оларның кеттиниң алганын көөрге, биеэки хевээр-ле,

ынчалза-даа хевири мырыңай өске. Олар бооларын арыглап, бир-ле чүвелер дугайында хөлчөк маргыжып турганнар. Бодумнуң одагга канчап чеде бергенимни билбейн-дир мен. Чаңгыс сөс-даа сөглөвээн мен, а ол хиреде холумну бооларже сунуп чедире берген тур мен.

— Силерни мен Степанның чарлыын ёзугаар кайда-бир черде ажылдап турар улус деп бодап турганым ындыг эвес, боолуг партизаннар болу бергилээн улустар-дыр ийин моң — деп бодумнуң хөлөчик эштеримге чугааладым.

— Ийе, бистер сээң соонда чорупкан бис, сен кайыын келдиң? — деп, Веденей Сидоров мени олуртпушаан, хөйнүң мурнундан айтырды.

Мен инектер дугайын, Хоорнуң дугайын болгаш Доругнуң дугайын, авам-биле чугаалажышкыннар дугайын чугаалап бергеш:

— Ам кожайга баар дээрге, багайы кончуг, барбас дээрге, база-ла багай. Силерге ужурашканым аксым кежии-дир — деп түңнедим.

— Чолдак-Степандан ам чүнү дилээр боор? — деп, Веденей каттырбышаан чугаалады. — Ынчаарга оон кортканының херээчөк. Ооң орнунга бистиң партизанчы командиривиске баргаш, ооң-биле сүмөлөш, ол-ла эки боор — диди.

— Веденей шын сөглөп тур — деп, өске партизаннар чугааладылар.

Мен демгизинден усчөк дидимнени берген мен. Долгандыр көргүлээримге, боо туткулаан хөй-ле кижилер бар. Одагларда беш-беш, алды-алды бооп алгылаан, чамдыктары кочалда чем хайындырган, бир чамдыктары хептерин кургадып, өөктерин илип, бооларын арыглап турар болду.

...Топтап көргөш, бир катап меңээ Доругну, бүдүн хлебти берген ол-ла кижини танып кагдым. Билдирбестеп чоокшулай бергеш:

— Эки-и! — дидим.

Дарга менче эргилип келгеш:

— Менди, менди! Кайыын келдиң, чүнү канчап чор сен? Олур, олур!.. — деп хөглүг үн-биле каттырды.

— Силерге келдим, мени авам чоруткан чүве.

— Чугаала, чугаала.

— Мындаа силерниң-биле аът орнашканым ояр, кожайымга барбаан мен: аът ужун Чолдак-Степан өлүрүп кааптып болур.

Боттуң чадырынга олулар чоор бе азы кожайга баар чоор бе деп, ам чүнү кылырын бодаттынып тур мен, азы... силер мени бодуңарга ап алыр силер бе?

— Хо-хо, сен Степандан кортпа. Кожайлар турганнар, оларга ак хаан дузалап турган, ынчаарга ам хаан чок, кожайларны шагда-ла дүжүр октапкан. Ам ээ кымыл? Бо чон — дээш, партизаннар даргазы чоокку одаглардан эгелээш, ыраккы одагларны дургаар холу-биле айыткаш, уламчылады, — бистиң чуртувуста бүгү улус база сээң биле бис-тир бис. Кызыл чазак бистерниң доозавыска дузалап турар.

Партизаннар даргага келгилеп турган, оларны ол ылавылап-ылавылап дыңнааш, айтышкыннар берип олур, а ооң соонда мээң-биле база катап-ла чугаалажы бээр. Ооң чугаазындан мен байларның эрге-чагыргазының кошкааганын болгаш ядыларның боттары эрге-чагыргазын холунга алыр өйү келгенин эки билип алган мен. Ынчалза-даа Чолдак-Степан-биле канчалзымза экил дээрзи меңээ ам-даа тодаргай эвес турган.

— Мени бодуңарга ап көрүңер, мен кожайдан коргар мен — деп диледим.

— А сен кортпа! — дээш, бир-ле чүве бижий каапкаш, менче бичии саазынчык сунду. Бир эвес херек апарза, «Сээң аьдыңны Щетинкинниң шериглери аппаратды» деп чугаалааш, бо бижик-чигешти көргүзөр сен.

Мен ол саазынчыкты ап алгаш, ийи холумнуң салаалары-биле азыгларынга чыпшыр туткаш, ортузундан сыккаш, хойлап алдым.

— Бистиң-биле чоруурун далашпа. Бис ам ырак, айбылдыг черлер баар деп тур бис, а сээң-биле Хем-Белдиринге ужуражыр бис — деп, дарга чугаалады.

Дарга бодунче мени чыпшыр туткаш, Тарбаган ышкаш эргеледип, бажым суйбап кагды.

— Өеренип алгаш, шынап-даа эр хей болур сен. Хем-Белдиринче чорувут. Сээң-биле бис удатпас ужуражы бээр бис. Аңаа чүвениң байдалы көстү-ле бээр ыйнаан!

Партизаннарның берген чемин тоттур чип алгаш, одаг чанынга дыгдынып чыдып алгаш, удуп калдым.

Туңчунуң эдискен сигналындан оттуп келдим. Партизаннар чоруптарынга белеткенип, аьттарын эзертегилеп, чүьгүн чыгдынып

турлар. Янзы-бүрү демдектиг бооларны ооргаларында чүктегилепкен турлар. Каргырткайнып, ыңай болур дээш, шыдаттынмайн дап берип турар кара аьдын демги дарга мунупкан тур, ынчалза-даа партизаннар даргазының дыңзыг холу ону кыңчыктырбайн-дыр.

Дарганың дужааганын ёзугаар партизаннар ээлчег-биле бир, ийи, үш... чүс бир... ийи чүс чеди... деп санаштылар.

Ол хире эрестиг үннерниң аразында кызыл партизаннарның дузаламчызы-биле ам чүгле боттары хостуг апаргылаан эвес, харын база бистерге дузалап турар бодумнуң өңнүктеримниң үннерин дыңнаарымга, магалыын кандыг дээр...

— Аьттаныңар! — деп чаа дужаал үндү, чүс-чүс кижилер аьттарында олура каапканнар.

Чүгле Доруг артып калган. Мен олче халып чоруткаш, аргамчым дүрүп ал сал-ла, даргага чедип чедире бердим. Дарга мени көрүп кааш, бодунуң кара аьдын эргилдирип келди.

— Кайнаар баарың ол, оол? Хем-Белдирирге ужуражыр деп сеңээ чугааладым чоп — дей-дир.

— Мен... Мен дээрге... Доругну хүлээп ап көрүңер.

— Ол болза өске херек-тир. Петров, аьтты ап ал!.. Че, че дидим, удатпас болчаавыска ужуражы бээр бис, байырлыг!

Дарга мээң-биле байырлашкаш, чыскаалче база катап эргиле берди.

— Оң талалап үштеп ма-арш! — деп, дарга узады командылады, партизан отряды Каа-Хемни өрү шимчеп чорупту.

— Че, ырдан эгелевит!

Бир-ле кижиде бедик, чоон үн-биле Саян ындының партизан ырызын эгеледи:

Хаяалыг хүн дээп кээрде...

Мээң чүрээм чымырткайнып тур. Хөлечик акыларым Веденей Сидоров, Тарбаган олардан чарлыры, чоруурунга белеткенип, чүктүг терге кырында олуруп алган Верадан чарлыры меңээ берге болган. Вера тергелиг аьдын шимчедипкеш, менче аржыыл чайды. Бөргүм ушта соп алгаш:

— Байырлыг, Вера! — деп аяар алгырдым.

— Ужурашкыже, көржү бээр бис! — деп, харыы келди.

Аьттар-даа кизирт дээн. Чүктүг терге доозун булудунда дүлнүп чораан. Мен бурунгаар — кежигже дорттай халып кагдым.

Кайын чедер мен: олар шагда-ла Каа-Хемниң орту үезинде барган турганнар. Чүктүг аъттар паромче сыңмарлажып кирип турган. Боттаң аъттыглар сүстүрүп, эжиндирип кежип турлар.

Чоруп бар чыткан партизаннарның соонче үр-ле көрүп турдум. «Чүге мен бичии болганым ол, чүге дораан-на чүгүрө бээрин дит-тикпээн кижии боор мен! Каа-Хемниң эриинге чүнүң ужун чаас-каан артар ужурлуг кижии боор мен. Чок, ындыг ужур турбас, авамче дүрген-не чоруптайн, ол меңээ эки сүмезин бээр болгай аан».

Авамга чеде бергеш, аңаа шуптузун чугаалап бердим.

— Мен ам кырган-дыр мен, сени сүрүп чорууру меңээ бергедир. Сен ам улгадып, өзүп алган-дыр сен. Сеңээ мээң сүмелээр чүвем бо-дур, оглум ол партизан даргаңның чугаалаанын ёзугаар Хем-Белдиринче чорувут. Сени мен Хем-Белдиринче белеткеп, аъткарайн. Аңаа ам сени эки кижилер аайлап, амыдыралдың дорт болгаш калбак оруунче үндүрүптерлер.

Кулак байны каггаш, Хем-Белдири чоруур, өөренир, мээң көргеним партизаннар даргазы ышкаш, шак ындыг болуп алып деп бодалым чаңгыс ол болган.

1. Токаның амыдыралыңга кандыг өскерилгелер болуп эгелээн-дир? Кызыл партизаннар деп кымнарыл?

2. Хөлечиктер чүге партизаннарга катчып, олар-биле чаңгыс аай апарганыл?

3. Тыва араттарның орус кызыл партизаннар-биле найыралын автор канчаар чуруп көргүскен-дир?

4. Тыва чоннуң төөгүлүг салым-чолунга өскерилгелерни чогаалчы маадырларының омур-хевирлерин дамчыштыр канчаар көргүзүп турар-дыр? Тывага национал-хосталгалыг демисел дугайында медээлерден чыып, силерниң черге болуп турган болуушкуннарны тодарадыңар.

5. Щетинкин болгаш Кравченконуң партизан шерииниң Тывага кээп чораанының дугайында чүнү билир силер? Кызылда оларга тураскаадып адаан кудумчуну болгаш Улуг-Хемниң эриинде тураскаалды барып тып көрүп, ол дугайында бодалдарыңарны илередиңер.

**Степан Агбанович
САРЫГ-ООЛ**

(1908—1983)

**«Аңгыр-оолдун тоожузу»
деп романдан эгелер**

Дагаа чылдыг мен

— Шаанда улустун шаг-үени — хар, чылды санаары база бир янзы турган чүве-дир ол. Чижээлээрге, хүнде он ийи шак бар. Олар дөгере аттарлыг: бирээ, ийи, үш, дөрт, беш, алды, чеди, сес, тос, он, он бир, он ийи — Күске, Инек, Пар, Тоолай, Улу, Чылан, Аът, Хой, Мечи, Дагаа, Ыт, Хаван дижир.

«Мен эртенгиниң дөрт шакта тургаш, орайның он ийи шак чедир ажылдадым» дээр дээн болза, «Тоолай шакта тургаш, Хаван шакка чедир ажылдадым» дээр-дир ийин. Күскеден Хаванга чедир ийи долганырга, дүн-хүннүң чээрби дөрт шагы ол. Ол ышкаш хар, чылды база он ийи эргилделиг кылдыр санаар. Үениң эргилдезинде төнмес-батпас бар-ла чыдар — кызыгаар чок чүве чок он ийи чыл бар. Ол төнерге, база-ла катап эгелеп турар. Ол он ийи чылдың аттары-биле бо он ийи шакты адаан. Ооң ужуру-биле кижиниң төрөөн чылы азы хүнү-даа дийик, чыл бүрү дакпырлавас, а он ийи чылдың бодунга барып таваржырга, «чылы кирер» деп чүве ол.

Мен Дагаа чылдың күстүн адак айының он чедиде эртенгиниң Хой шакта төрөөн кижидир мен.

Бурунгу улустун чаңчылы-биле ол чыл бүрүзү тус-тузунда ботшынарлыг болур дижир. Чижээлээрге, Хаван чыл болза тараалаң — үнүш-дүжүт чаагай чыл. Чүгө дээрге хаван болза хөрзүндөн чемненир, ынчангаш озук хаайы-биле хөрзүн коптарып ажылдаар амытан. Дагаа чылы болза, куш амытан элбек болур. Куш болза чүнү-даа чиир — тараа, мочурга, суг курту-даа чиир. Ынчангаш база дыка бай чыл. Ооң-биле кады Дагаа чылдың бир онзагай

чүвези — шак-үеде чазыг чок, «болчаглыг чаагай чыл» дижир. Чүге дээрге дагаа хүннүң он ийи шагын дөгере алдаг чокка медээлеп алгырар, шак дег куш дижир. Ол чылын кижии аас-кежиинден озалдап, чыдып-даа калбас, далажып эрте-даа бербес, шынчы чыл апаары ол.

Бо-ла бүгүң сен канчап билип алган сен дээрге, шагда бичии уруглар бот-боттарының чылын мактап, кагжыр-маргыжар боор чүве. Кижии бүрүнүң бодунуң чылының тускай мөзүзүн шыдаар-ла шаа-биле мактап билир. Чижээ, мээң акым Бадый Аът чылдыг, дунмам Узун-кыс Күске чылдыг. Аравыста кагжы бээр бис. Мен үстүндө чугаалааным шынарларны оон-даа артык хөөредип билир мен. Ынчаарымга, Бадый хөөрээр:

— Черле чадаг чорбас. Ырактан кортпас. Аът турда, хову чолдак, арт чавыс, оожум чүвени эртер. Чаа-чалбакта дайзынга удур мунуп кирер, тайбың шагда дагылга, наадымга мунуп кирер, чарыштырар, челиштирер. Артында хей-аът кылдыр бурганда чураан — кижиниң омак сүр-күжү ында көрөм!

Узун-кыс хөөкүй-ле арай бергедеп үнер. Шоолуг мактаныр харык чок. Тараа оорлап чиир, даваны чолдак, күш-шыдал чок, эът-кежинде өртек чок, чүү-даа ону базымчалаар. Ыт, моортай, чылан, ас, кырза ону тудуп чиир. Дээлдиген безин бо-ла сегирип алыр. «Далашкаш, сүтке безин дүжүп өлүр кулугур» дээш, бактаар-ла сөс хөй. Адак сөөлүндө бир хорадааш, кырган-авазынга ыглап четкен:

— Мээң чылым багай-дыр. Мени чүге Күске чылда төрөөн? Мен ол чылда үнмес мен. Мени дедир чорудуңар. Аңаа сагыш чооваар дээш удувас болдум!

— Эх, мелегей кулугурларны. Кижиниң кызының чылын бактап турар. Олар күскениң күжүн билбес-тирлер. А сен харыылап шыдавас, бодуң багың-дыр. Ам мынчаар харыылап чор — дээш, ийи-даа тоолчургу чугааны чугаалап берген. Узун-кыс оон амырап, өске бүгү-ле Күске чылдыг өөрүңге тоолдап олар чүве:

— Шыяата, күске канчап чылга киргенил? Ол болза тебе-биле мөөрей кылгаш ашкан кончуг кажар, угаанныг амытан чүвең иргин. Чүнү маргышкан дизе: «Эртен хүн үнүп кээрин кайывыс мурнап көрүп каар эвес, маргыжаалы, тебе, че!» — деп, күске чугаалаан. «А, хувура! Мен дег бедик эвес сен, ыятпазыңны але! Че харын, көрээли» — дээн.

Күжүр тебе-даа чүү боор, дөлем чер орта хүн үнер чүкче көргөш, серте чок кегженип чыткан.

Кажар күске бүдүү сиген аразы-биле чүгүргөш, тевениң сыр соондан кедеп кээп, чолдак кудуруун кырлааш, мөгеннерин ашкаш, кылчыгыр мойнун кырлааш, мырыңай-ла ийи кулак аразыңга хүн ажар чүкче көрүңгөш, чыдып алган.

Эртенги хүн барыын сыннар бажыңга дээп кээри билек, күске чугаалаан: «Э-эй, тева, дөө көрөм! Хүнүвүс дээп келди! Хая көрүн, кегжигир саңга!» — деп алгырган.

Тева шак ынчаар аштыргаш, чылга кирбейн барган чүве-дир. Хамык ужур бичиизинде эвес, угаанында болган.

Оон ыңай Чолдак-Ой деп күске чемнеп чорааш, хүрээге кире маңнап келгөш, көрүп чыдарга, хамык амытан кончуг улуг алдын бурганга тейлеп турган. Түмөн хуурак ону дагып, арамайлап, далган, тараа, чигир, саржагны ооң мурнунга мөңгүн дагылдарга салып турар мындыг бооп-тур.

«Чүү мындыг күчүтен, ачы-буянныг чүвези апаады бо?» деп бодааш, бир барып шинчилеп көргөн. Каткан-хуурааның, ындыг боор ийик, анаа-ла малгаштан шевер кижиге тудуп каан, а ишти хос, даштын хола-биле чаап каан мындыг бооп-тур.

«Ээче, хукура, бо чоннуң-даа чөгөнчиин! Че, бир шагда билеле бээрлер ыйнаан. Мооң иштинге уядан тудуп алгаш, бо белең амданныг, чаагай аъш-чемни чип, ажы-төл азырап, айыыл чок, тайбың чурттакас чүве бе» дээш, амырап уя тудуп турган иргин.

Эртенгиниң эрте шагда, бурунгуңуң бурун шагда чырык хүн алдыңга бир-ле кончуг «шаг багы» дүшкен. Эът орнунга барба хайындырып чип, тараа орнунга хонак, үүргене тывылбас турда, дыка хөй тараачын чон күске хөмээзи-биле амыдырап, тынныг үнүп турган. Черде күске үңгүрүнүң муртуун көргөш-ле, казып эгелээр. Ырак-даа эвес, деспиди ишти хамаанчок, таалың ишти хөлчок арыг тарааны үүжелеп каан чыдар. Чүгле тараа эвес, мыйыракты хөөп каар. Улус ол тарааны дораан-на хооруп, соктап чип, быдаалап ижерден аңгыда, бистиң оранга тараа үрезинин оон арттырып алган — дээш, Узун-кыстың тоолдары-даа көвүдөөн.

Мындыг янзылыг он ийи чылдың иштинде мээң чылым — Дагаа. Ынчангаш мен дагаа өлүрбөс ужурлуг кижиге мен — деп, Аңгыр-оол ол кезээниң чугаазын дооскан.

Шагаа

Шагаа деп чүвени чыл бүрүде-ле көрүп келдим. Ооң иштинде барык-ла чоокта чүвейн ол, шору эр бооп өзүп-даа келгеним ол боор. Ада угум-биле элегележир бир бай аалга кадарчылап кыштааш, ол чылын шагаалаанымны черле утпаан дээр чүве бе азы элээн ужурун биле берген мен. Ооң мурнунда Шагааны ужур билбес бичем-даа хараазы-биле нургулайында-ла хой кадарар үлүүм таваржыр болгаш, черге муңгарап-даа эрттирип чорааным ол ыйнаан. Чамдык бай-шыдалдыг улустуң эрге-чассыг, оптуг-опалыг ажы-төлү, Шагаа чоокшулап олурда, ай-хүннү санап көрүп алгаш, олче ыяавыла мен ышкаш өскүс-чавыс, кыдыг-кыя кижилерни албадаптары тодаргай.

Шагаа дээрге бүгү чоннуң база бир сеткил сергеп, көдүрлүр байыр-дою чораан чүве.

Шыырак өг бүрүзү күзүн кыштагга көжүп кел сал-ла, кончуг семис ирт ийикпе, сергени өлүрүп, эъдин бүдүнге доорааш, хырнынга суп доңуруп каар — ону «доорамчы» дээр боор. Оон башка Шагаага чедир мал арыптар-ла болгай.

Өшкү, хою чок ядыы улус-ла хөөкүйлер Шагаага дой дооравас, бар-ла шаа-биле кадык хайындырып, шай-суксун кудуп эрттирер.

Ол Шагаада мээң хой кадарар үлүүм безин хөлчок таптыг таварышкан. Дөрт өг болгай бис — дөрт кадарчылар аан. Мээң ээлчээм бүдүүнүң хүнү таваржы берген. Ол хүн даглар бажынга ыр-шоорум-даа кежээлээн. Сактырымга, черле чаңгыланмас өзээнден доң хаялар безин чаңгыланып, мени өттүнүп ырлажып турган ышкаш. Ынаар, тайга тазында, аргалар мээң кыйгым дыңнааш, хире-хире бөлдүнчүп келгилеп каап, одарын солуп, өскээр көжүп-даа тургулаар.

Ол-ла Бел одурту кожа-кожа кыштагларлыг алды кодан аалдарның дугуржуп алгаш, үш хонукта улаштыр дойлаар болган Шагаазынга дөгerezинге барып, хамык оюн-тоглаазын көрүп, эки-даа дайнап алдым!

Баг эдектээн кижини болгай мен. Мээң аалымның сураглыг кагыгжыларынга баг эдектээним ол. Олар дөгере-ле мени кагбас дээш алгыржыптар. Мээң алгап-йөрээп, ырлап бээрим оларга дыка көдүрүмчелиг турган болгай аан. «Бажында манадым, кезинде келдим! Эдектерим, хончуларым! Башкы мергең-биле мат кыл!» —

дигилээш, бүгү аал ишти дыңнап турар кылдыр ырлап, чүү деп мактавас дээр ону!

Че, ол-даа канчаар. Ол-ла байыр ёзулалдың эгезинден сактып таныштырайн.

Хамык өглер бүдүүнүң хүнүнде-ле эки-бак эжик-ширтээн, өөнүң өрегезин дүжүрүп, силгип кактааш, өгнүң ыжын аштап кааптар.

Өгнүң ыдык огун ужулгаш, бажынга бүдүн ирт кудуруу шашкаш, сыртык бажы үзүкке тургускаш, мурнунга саң салып каар. А бурганныг өглер база-ла оозун аштап-чүлгүп, мурнунга дагылбайлаңын чемнеп, өргүп каар. Чула, күжү үргүлчү хып турар.

Өгнүң ынаалар арты-биле долгандыр «челе» хериптер. Ол челе дээрге ак чүңнү ээрип туруп кылган кулун, бызаа челези ийикпе, анай, хураган хөнезин өттүндүр кылган, ында чок-ла чүве чок: челениң савактары, хөнениң салбактары, согааш, бала, деспи, хууң, чүген, чулар дээш ыяштан чазап-даа каан, чүң удазындан аргып, баглап-даа каан. Бодап көөрге, ойнаарактан өске чүү-даа эвес-ле хире. Биеэги доорамчыны¹ уштуп, эргизи салып каан. Ол кежээ хамык уруглар аал артында дагдан бадар, үш чуңгунуң бажын доштап, ортузунда ойлу берген черлерин хар-биле дескилеп чамааш, ооң кырын база суг-биле шаптап доштап каан бис. Аал коданында тевектээр, баг кагар, баг адар, ааттынып ойнаар черлерни дөгерезин аштаан — кылаң чүве.

Бир өгнүң ээзи лама кижичүве, «Бүдээл хураарым ол»² деп өрегезин дуй тыртып алган, коңга, дамбыразын чайып, быдыргайндыр номчуп олура хонган. Кырган улустар ынаар барып-ла турар чүве.

Хүндүс хой кадарып чорааш, дагдан харап көөрүмге, аал эжиинде Саң-Салыр деп тей кырында улус-ла шаараңайнып, чүвеле кылып турган. Кежээ чанып олура, таварып көөрүмге, база-ла солун: аразы он базым хире черде ийи талды тургускаш, оларның дөзүн хар оваалап тургаш, ыяк быжыглап каан. Ол ийиниң баарында эрги хоюткуну катап эде чыып тургускаш, эң кырында улуг паш аксы хире калбак дашты салгаш, ооң кырында чарган кургаг ыяш-биле кажаа тудуп каан.

Ол кежээ оолдар бир өгге кажыктаан, кыстар бир өгдө даалылап, хорулдаан — мырыңай хөглүг. Мен ол-ла оюннарны көрүп, өглер аразынга салып тура, Чеди-Хаан эжик бажынга доораланып келгенде, ынаар бүдүнгө хыйыжып чыда, удуп каап-тыр мен.

¹ Доорамчы — доорааш, доңуруп каан чымчак эът (ижин-хырын).

² Бүдээл хураары — дуглап каан черге кылыр шажын ёзулалын чорудары.

— Ойт, Аңгыр-оол! Тур, шымда, уйгу-хавы. Даштыгаа барып, харга чунуп каавыт. Бо эртен эрттир удуп болбас чоор! — деп, кожайымның бир элээди оглу силгиди. Шынап-ла, өгдө удаан кижичерле чок, дөгере-ле аъш-чем кылган турлар. Даштыгаа үнүп кээримге, даң караңгызы — сылдыс хевээр.

Аалдың уруглары ынаар, чуңгулаар дагда, каттыржып, шимээргей-дирлер ийин моң! Халып чеде бээримге, чүм харда чунган кыстар эчигейлээн турлар. Бир өгнүң кадарчызы эжим оолдуң чанынга баргаш:

— Бо эртен чүге ыяап-ла эрте туруп, чунар ужурлуг чүве ирги, эжиким? — дидим.

— Шагаада черле ындыг болгай. Ам удавас маңаа, бо душка — дээш, демги Саң-Салыр кырынче айыткаш, — Эжен чаларап келир, аңаа уткуй барып, тейлээр бис. Аңаа тейлевейн удуп калырга, бачыт-даа арывас, аксының кежи дудаар чүве-дир ийин. Билдиң?

— Ой, эжен! Бис ону бодун көөр бис бе ынчаш, эжим? — деп дээрде сылдыстарже көрүп, айтырдым.

— Дыка ыттава! Эженни чүге кый дей бээдиң, дыңнап каар. Дүрген чунуп ал харын! — деп, эжим мени коргудуп кагды.

«Улус даады-ла «эжен-эжен» дижип чоруур боор, ол чүве-дир аа! Аңаа эки чалбарып көөр-дүр, аас-кежи-даа хайырлаар чадавас. Оода-ла кижичерле болган-на кижичерле базынмас, хырын даады тодуг чоруур кылдыр өршээр болза» деп бодап, каарган даваны дег, кара холумну доң харга, өрттеткен дуяг куйгалаан чүве ышкаш, катап-катап дүрбээш, арнымны изидир-ле чундум. Өггө кээримге, күүйүм кадай от чырыынга арнымны көргөш:

— А-че, күжүр Аңгырны! Арнывыстан өрт хып турар кылдыр дүрбүпкөн ышкаш-тыр бис але — деп шынап-ла магадаан аянныг чугаалады.

— Черле ол хире бар боор. Хар безин изиңейнип турду — дидим.

— Ча, чоруулуңар! — деп, ол-ла аалдың шуптузунуң ага-баштыңы болур бистиң кожайывыс баштааш-ла, бир кижичерле тавакта чаа дүлген эът, бир кижичерле доңгууда изиг шай, бир кижичерле чалама туткан, демир-хүүректө көс салып алган, оозун туткан-даа кижичерле бар, ак энчек-даа туткан, чажыча — тос-карак-даа туткан, тавакта артыш, чөкпек, саржаг холааш, туткан-даа кижичерле бар.

Улуглар баштаан Саң-Салырже шуужуптувус. Даң хаяазы агарып келген. Баргаш, демги ийи талдың баарында энчектер чаткаш, хамык чем дээжизин ында салды. Талдарда өг санындан чаламаны херипти. Хоютку кырында туткан кажаа иштинче демги көстүг отту ургаш, кажааның азыгларының кырынга кончуг чаглыг чокпак ээжилерни, демги саржаглыг артышты салырга, магалыг чалбыыштыг — чаг одаг чайыңайнып-ла үнген. Аал баштыңы ашак доңгууда шайын чажыча-биле узуп чашпышаан:

— Өршээ, хайыракан!
Чылан кежи чылбырады,
Чыл бажы эртти,
Бак чүве баады.
Эки чүве ээлди, хайыракан... —

дигилээш, дивези-ле чок:

— Эът чиирден
Хай-бак,
Ханаа-думаа чайлап турзун!
Оът чиирден
Ыт-куш, эңмек сырынгы чайлап турзун!

Чамдык сөстөрниң утказы-даа билдинмес, ойнап-шыннап турары-даа билдинмес. Демги моорлап келген Эженни көрүксээш, бүдүү одаг-саңның ыжынче көөрүмге-даа, сураг, алаңзып өөрүп-даа, коргуп-даа турар мен.

Чажыг чажып дооскан соонда, улуг-биче эр-херээжен — аал ишти дөгере бөрттеривис уштуп салгаш, чиге бурунгаар көрүнгеш, баштарывыс харга үзүп, тейлеп эгеледивис. Ол тейлеп турар үеде, кижги бүрү бүдүү иштинде сымыранып чугааланып турар болду. Мээң оң таламга турган кадайның чугаазының чамдыктары дыңналып турган:

— Эжен черинден келген
Элчиниң,
Аза черинден келген
Алдагжының
Аъдының аксын чайладыңар,
Аас-дылдан чайладыңар...

Ону дыңнааш, мен бодум хуумда демги чунуп тура, бодап алганым дилээмни сымыранып тур мен:

— Эрген болганга базындырбаңар,
Эдик-хептен элетпеңер,
Иштим-хырным аштатпаңар!..

«Оон-даа ыңай чүнү дилээр чоор?» деп боданып, сөстөр тыппайн, хөй-ле бодалымга будулуп турумда-ла, хамык улузум ам дөө харда барган, бөргүн уштуп, моюндуруун борап кактаан, бүткүр боду харга аңдаштанып, кактанып эгелээн турлар. Ону барып өттүнүп, ойнап эгеледим.

Ол-ла кактанып, силгиттинген соонда, улус дөгере-ле чолукшуп, амыр-мендизин айтыржып эгеледи.

— Амыр-ла — дээш, бичии кижии ийи холун бурунгаар сунуп үзөш кылынгаш, улуг кижиниң ийи холунуң адаан дозуп салчыр. Дең эжи болза, кайы мурнааны-ла алдыыртан өрү чолугар. Черле улуургавас, биче сеткилдиг болур дээш, алдыыртан өрү чолукшурун кижии бүрү оралдажыр. Ол чолугарда, аргалыг болза уштуктуг, чулдургууштуг болза чогуур. Чеңин берзенип алган кижии болза ыяап-ла кеткеш, чолугар.

Оон ыңай ол чолукшуурда, хүндүлээри улуг кижизинге «ак чүве» сунуп чолугар эзулуг. «Ак чүве» дээрге кадак, дадаазын, оон ыңайлаарга, ээрип каан чүңге чедер.

Улуг дүжүмет, лама чижектиг улуска улуг өртектиг кадак, даалымба, шай азы өлүк аймаа: киш, диин, дилги, күзен чижектиг чүвелерни тудар.

Сумунуң чаңгы, хүндүлери, кожууннуң чагырыкчы, мээреңнери ол хүн амыраар-ла. Ноян, хүн дужаалдыглар мырыңай албан эзугаар арбан, сумулап хавырып алыр чүве дижир.

Демги ол саң салып, Эженге тейлээр деп чүвениң ук тыптып келген үндезини болза бүгү чагырга иштинде албаты чон ол хүн Эжен хаанга албан өргүүрүндөн тывылган чүве иргин. Өреге бүрүден ынча киш, ынча диин дижип, хавырып ап турар «албан үндүрүү» ол деп соонда билип алган мен.

Шыяата, ол-ла тейлеп, кактанып, чолукшуп алгаш, аалга кээп, база-ла чолукшуп, агын-көгүн сунчуп, демги чашкан аъш-чемниң артыын ижип-чип, эртенги чемни ижип эгелээн.

Мен сактырымга, бүгү-ле бодум чиигеп, хөрээм хозап, караам чырый берген ышкаш. Шынап-ла, кижии ол-бо деп дорамчылаар кижии-даа чок.

Өг бүрүдө тос-таңмаларда дойну быжыра берген. Келген улуска салыр шай, далган-тараа-даа белең. Кирген кижини куруг үндүрөр ужур-даа чок. Ыяап-ла шайладыр.

Алды аалдың Шагаазы аалывыстан эгелээр турган. Хамык аалдарның улуг-биче улузу аъттыг, чадаг чыылгаш, бир аалче ырлыг-шоорлуг, каткы-чугаалыг шуужуптар. Барган-на аалынга өг санындан мурнай шайлааш, оон үнгеш, даштыгаа чуңгулап, тевектеп, ааттынып, хорулдап, даалылап, шыдыраалап ойнаар.

Ол-ла оюн аразында баштай бир өгнүң доюн чиир. Улуг-улуг кижилерге тавактарга, аныяктарга аяктарга болгаш чамдык бир бөлүк оолдарга бир деспиге салыптар. Ол келирге, ижин чаандан эгелеп доораан чүве төлээде, үс-чаг элегер-ле келир. Чаг чий албас кыстар суг ийи-үш дайнам-даа чедирбес, бажын чайып олурар. Чамдык ажилчын мөге-шыырак оолдар аразында маргыжып олургаш чиир канчаар ону! Эъттен аңгы чүгле үс, чагны безин тавак ишти чедир арылдырыптар.

Оон кедерезе, кончуг эът, чаг чиир кайгал эрлер бүдүү чугаалажып алгаш, эки дой дооравас харам байларга «бардамнаар» чүве. Ол дээрге кайы-даа талага берге херек!

1. Үстүндө номчаанывыс эгелерде чугаалап турар тыва улустуң байыр-лалдары болгаш ёзу-чаңчылдарының дугайында чүнү билип алдыңар? Амгы үеде оларны эрттирип турары-биле ылгалы бар-дыр бе азы чок бе, тайылбырлап чугаалаңар.
2. Чөөн чүк улустарының, ооң иштинде тываларның, эрте-бурунгу үеде тывылган чыл санаашкынының дугайында чүнү билер силер? Боттарыңарның чылыңар кандыгыл, ол дириг амытанның онзагай шынарларын адаңар.
3. Бичии Аңгыр-оолдуң угаан-бодалының хевирлеттинеринге улусчу ёзу-чаңчылдарның, байырлалдарның, оюннарның ужур-дузазы кандыг болган деп бодаар силер?
4. «Мээң чылым» деп кыска чогаадыгдан бжиңер.
5. Шагаа байырлалын силерниң чериңерде канчаар эрттирип турарының дугайында улустан айтырып, билип алган чүүлүңерни бжиңип, шинчилел ажылын чорудуңар.
6. Дараазында сөстөрниң утказын билип ап, ушта бжиңип алыңар: *сай чаш, шавы, хелиң, эрээ, бурундук, албаараан, күдүрээлиг пөш, авыралы, кош-адыш, алаңгыыш, дагыыр, хөл-шыдыраа, мыйыс-шыдыраа, даалы, хорул, молдурук, бцүректиг даштар.*

Пөш бажынга

Ававысты чоктааш, ала-чайгаар-ла сузу хадаан — куурарып, самдараан өөвүстү ачавыс, кырган-ававыс бар-ла шаа-биле хаара тудуп, ээлеп чорда, мүн-не шыдажып, ийи-үш-даа чыл чурттадывыс-ла. А ачавыс ол-ла бажының суун ижип, ээдереп чорза-чорза, боду ышкаш өскүс ажы-төлдүг дулгуяк кадайга олуруп алган соонда, уязы бузулган күске оолдары дег, сандарап-ла эгелээн бис. Өвүрнүң малдыг байларынга өскүс кадарчы дээрге коданчы ыттың эниинден дудак чок. Биригээр чугаалаарга, кадарчы назынның өскүстөрүн доң эжик, дорамчылаан карак биеэк-ле манап турары билдингир. Олар харын аразында былаажып, адааргажып турарлар. «Бак төрелдиң орнунга хары кижидээре» деп кырган-авамның чугаазының шынын дораан-на көрө берген мен. «Төрел» деп сөске сылдап алгаш, «канчалза-даа, кара турам», «мооң бажын мен билир мен» дээш, өскүстү бектиг кул, малының манаакайы¹, паштың туткуужу кылып алганы ол. Дезип чоруй барза, хап туруп сүрүп эккелгеш, улам-на кулдамыктап эдилээр. А хары кижээ эштенчилеп тургаш, дыка бергедеп келзе, дургуннап, дезип чоруй-даа барып болур-ла болгай.

Өвүс бузулган соонда, үр-даа болбаанда, соңгу иемниң арнын безин көрбейн чорааш, ачамның дуңмазы ары Амырак чурттуг Бараан-оол акым аалынга эккелген. Ары Амырак — тараалаң чер. Акым мени эккелген дээрезинде кээргеп, багай кежегемни кезип, ооң дөзүндө бузурларны кузум-биле ооккужамга чаап, тонумнуң орбактарын чамап, эрги-каксы идиктер артыын селиштирип тургаш, идик улдуруп берип, шору-ла болган. Ол боду база-ла, Шевер-Сарыг акым ышкаш, чазаныр, даараныр кижиде чүве. Чеңгем-даа: «Өскүс чүвениң кончуун дадайым» деп бажын чайып, таалайын таккыладып, мээң сан чок «байлаам» уруг-дарыгны үглей бээринден коргуп, үнген-киргенге хөөрөөн чүвези-ле ол. Ол чеңгем чоок-кавыга ааспырак, орлан ады үнген берге кадайларның бирээзи-даа турган. Шору, аксынга өй малдыг-даа, ажы-төлү-даа хөй, ааткыштан кавай-даа дүшпес чурттап чораан улус.

Ынчангаш мен, сес-тос харлыг бодум, чүгле «туткууш», «манаакай» эвес, а тараачын болгаш уруглар ажаакчызы мергежилдиң тос дерин тозалдырзын амзаан мен.

¹ *Манаакай* — мал кажаазының чоогунга эрги тон, алгы-кеш-биле кижизиг хожутку кылып каар, бөрү оон коргар; манаар дээн сес (*автор*).

Ада-иеден чоокта чарылган, төрөөн хеминден, өскүс акы-дуң-маларындан арт-сын ажыр ырап келген меңээ чаавайның чааккыры каттыжып кээрге, кандыг эрээ дээрзин ону ынчалдыр эдилевээн кижилерге билиндир чугаалаптары тоң-на берге. Ары, чыланнын шагары, кызыл-даванче тенниң кадалыры, кышкы дүннүң алдан ажыг катап өрүмнээр чывары ышкаш дээр чүве бе, аяга шегелей аттырган аң-на.

Эки-даа ажылдап турзуңза, багай-даа ажылдап турзуңза: «Ой, мелегей, ой, дириг эът! Ой, хугбай, ой, куурумчу» дээш, кулак амыраар эвес.

Чоорту-чоорту пат-ла шоюгуп, чаңчыгып калыр, мойнунга коңгулуур баглап өөредип каан мал дег апаар чүве.

Ындыг ада-иениң ажы-төлү безин оларның ол дорамчылаар аажы-чаңынга өөренип, демги дорамчылатканче база ынчалдыр көөр, ынчалдыр аажылаар болу бээр.

Шынап-ла ынчап чорааш, өлү-даа берзе, негеп алыр чүве чок. Мен каш-даа удаа өлгөш, дирлип келгилээнимни черле утпас мен.

Амырактың Бестиг-Ажык деп бир чайлаанга аалывыс тайгалап үнүп келген. Изиг, ымыраадан аңгыжырап, чечекке үнүп келген малдың сүт-сааны-даа дораан-на элбээн, семирип турары-даа илдең. Чаңгыс өг бис. Бир эртен-не акым, чеңгем долуп келген хойтпаан тип, арагазын ижип алгаш, чоогунда аалдарже арагалап чоруткан.

Эмиг уругну эмискиктеп, кургаглап, кавайлап, өскелерин чүктеп, аргалап, шала элээдилерин көгүдүп, бызаа достуруп айбылап-даа турар мен. Өшкү, хойнуң дүштекизин саап ыдыпкаш, сүдүн хайындырып, өрөмөлөп кагдым.

Улузумнун эзирииниң улуу дам барган, ырлаан-шоорлаан, ыйың-кыйың-на келдилер. Меңээ буруудай хона бээр чылдагаан муңнуг эвес, чүү-ле дээш чеңгем чыжырадып-ла үндү. Сүт хайындырар паш божудар дээш, доскаарда арбын арткан хөрөңги кырынче сүт кудупкан ышкаш-тыр мен, оозун тип ижер дээрге, сүт болбас чүве ийикпе. Ол орта хорадаан эзирик кадай чүгле аас-биле эвес, тараа хоорар былгааш-биле бажым орта дырт кылырда, алгыра-ла берген мен. Бяштың дегген чери дораан-на, хадың урузу дег, чоржая хонуп келген. Дең-дуң эзирик акым, база бир уруну немээр-даа дээн ышкаш, эзирик караа-биле менче өлөрерти көргөш:

— Ча, хувурай бер, доп-дораан молдургадан мунуп алгаш, чоруп чор! Че, чүге тур сен! Чүү дидим! — дээрге, аңгадап, ыглап турган бодум, кырынче изиг божа чажыпкан эник ышкаш, эжикче хылырт-ла дээн мен.

Бир миннип кээримге, хем унунда ары-өвүр Амырактарның аргыжар оруу-биле деспешаан шошкуп олур мен. Хая көрүнген, сүрген чүве-даа чок. «Мени сүрер дизе, чүү боор, багда аътты мунупкаш, дап бээрге, кырымга кээр, ол-ла» кылдыр бодааш, кончуг узун кызыл дыттар аразын өрү ыңай-ла болдум. Ол халып олурумда, аалывыс инектери бо-ла боттарындан бедик алаңгыштар аразында баштары көстүп, «эштип» чорлар.

Аңаа доктаай дүшкен, тыныш дээрге шапкан аът-ла, өкпем ажыңайнып тур. Дагыр мыйызында бурундуун ораап кааным шартагар көк молдурга бо-ла малдырган аразында морзук дег шымнып чор. Ол орта хөй-хөй бодалдар сээк-маас дег мени долганьп-ла келдилер: «...доп-дораан молдургадан мунуп алгаш, чоруп чор!» Ол меңээ хорадааш, ойлатканы ол эвес, а болушкаш, «чеже-ле мынчап базындырып чоруур сен, чоруй бар» дээни ол-дур! А кайнаар чору дээнил? Кайнаар баар чүвел, өвүрден өскээр, ачам, ха-дуңмамдан өскээр кайнаар баар ийик мен! Артында-ла молдурга мунуп ал дээн-дир. Ам бичии-даа озалдаан херекчок. Даарта элээреп кээр болза, катап-ла кижини холунга киргеним ол!»

Маң-биле барып малдырганны шөлүредир халып тургаш, көк морзуумну тудуп мунгаш, «Сагыжымдан ыравастаан өвүр Амыраам, кайы сен!» дээш, хаплаттым.

Кайда-чүде башта уру боор, кайда-чүде карак чажы боор, дээр көзүлбес эзим-аргалыг узун Амырактың улуг оруу чырыткылыг, делгем чаагай апарган ышкаш, чызырадыр саяктадып олур мен о-о!

— Молдургамны мунупсумза,
Могачымга кире бээр мен.
Казырамны мунупсумза,
Кайгалымга кире бээр мен!

Ол-ла ырлап халдып олура көөрүмге, аалдан талыгыр ырап келген — Сайлыг-Хемни доора кешкеш, Узун-Озаңны орту кирип, Одаг-Шивиде кээп-тир мен. Элээн чоон алаңгыш сывы кымчым тавыланып доозулган, молдургам дылын орту киир уштупкан саяктап олур-ла.

«Ага, хөлчөк дүңгүрлендир тодуп алган молдурганы мунган дораан, ол хире узак аът чарыжы черге албадап мунуптарга, бүгүлө күжүн үзе чүткүпкөн-дир» деп коргуп, миннип келдим.

Аалдан үнеримде, хүн дал дүъш, өгнүң аптара баарынга турган. А ам чүү хирел? Сыртык бажы эрткен азы молдургам-биле бистиң хөлегевис бодувустан база бир ынча хире бедий берген.

Ам-на молдурганы секпередип, оожум чортпушаан, мынчага чедир бодавайн чорааным оруктуң узунун бодап келдим: «Амырақтың улуг арт кырынга чедир демги үнгеним Бестиг-Ажык дег — дөрт ол хире. А өрүлээн тудум, хем кызаалап, хөй сай-даш кежер, малгаш-шавыр, чудук, дазыл артаар, шапкын хемнер кежер, ооң кырындан арттың улуг дөжү дээрге багай аът ойда дүжүп, олуруптар чер-ле болгай!

Адыр, адыр. Элекке кортпа. Хүн ам-даа чайлыг-дыр. Чоннуң чоон оруунга кижичи кайын өлүр...

Моон өрү Амырак иштинде чаңгыс-даа аал чок.

Адырам. Бестиг-Ажыктан дүъште аъттанган кижичи болза артты ажып барып, өвүр Амырақтың чайлагларында аалдарга чайлыг чеде-ле бээр. А аът болза челер, даалыктаар-даа болгай. Ооң анаа кылажын безин мээң молдургам шошкуп четпес...

Хем иштинге чорумал улуска таваржыр ирги мен бе? Тава-рышса-даа, меңээ эш болбас. Соомдан келген аъттыг кижичи мээң молдургам манап чоруур эвес, каапкаш баар, мурнумдан уткуй келген кижичи чүгле каржып эртер. Харын кедерезе, мени ында бар чор деп аалымга барып сөглээр! Акым сергей берген олурар ийикпе, бичии-ле демгерей берген олурза, Чүгүрүк-Доруун мунупкаш, сүрүп шавар-ла! — кылдыр бодап кээримде, — мурнумдан уткуй келген кижиге, аргалыг-ла болза, көзүлбээни эки-дир» деп база-ла бир дүвүрээзин немештир тып алдым.

Ол-ла эңме-хаяжөк бодалдарым аразында черле бодаар хөңнүм чок, ол хирезинде-ле, өжөшкөн чүве ышкаш, бо-ла карарып келир бодалым бар: «Хайыракан таваржып келзе-ле, кончуг-дур!» Ооң-биле кады адыг-мажаалай дугайында чугаа-соотту, Амырак иштинде адыгның кол-кол, чайлаш чок турар, эрткен-дүшкөн улуска бо-ла таваржыр, харын шаап кээп турар черлерин шуптузун билир мен. Ол черлер мурнумда — удавас барып эрткилээр-ле болгай мен!

Амырак хем ишти дээрге кайы-даа талазынче ужубажы-даа билдинмес, «чырта тыртпа шыргай арыг, чара какпа чалым-хая»

деп болур. Ийи таладан дээрде шаштыккан түмен сыннар чыгап чыдар хем-не болгай...

Аттыг-сураглыг, адыг таваржыр Хөлдүг-Хем аксынга кээримге, шынап-ла, шыргай-даа, хооргал-даа мээң молдургамдан он-он катап улуг инек-даштарда шапкыланып, шаалаан-шиилээн ак көвүк хемде келдим-не. Чалгып чыткан шапкын хемниң даажы ол чүве, та чаңчап турар адыгның хөрээ ол чүве, чүзү-даа билдинмес, динмирээр-ле чүве, ыңай-бээр-даа көрүнмейн, мурнумда улуг даштарны-ла оя-кыя тыртып кежиптим. Кудуруун көдүрүп алган молдургам ол-бо тендирип, күстүгө дүжер чазып чорааш, ол чарыккы эрикче барып үндү. Хемден ырап, элээн ак черге келгеш, минниримге: «Өршээ, хайыракан! Суг-ла далай эртинелиг, үндүр чалгып каар боор оң!» — деп химиренип, ам-даа чалбараан чор мен. Кырган-авам бичии-ле шапкын суг кежерде, ынчаар чалбарыыр.

Аңаа бир бергени эрткенимге өөрүп, тыныжым хозады. Ээр-Чудуктуң улуг чайлаан эрттим — ээн. Кыйыг-Дыт аксы бир берге черни база-ла сири-кавы эртип алдым.

Оон өрүлээрге, хем кызаалаар, коргунчуг чер-ле долу, хем иштинде хүн чок, солагай талакы сыннар хөрээнче талыйып чоктап-ла турары хире-хире көзүлгүлээр. А хем ишти чүгле хөлеге эвес, чоорту-ла хоюп-шыгып, имиртиңнеп-ле олурад. Дытчан-Аксы чайлагга кээримге, молдургам чыдыпты! Хүн ашкан. Шалың дүжүп турар.

Молдургам чүгле чыдып алган эвес, уштуп алган дылы-биле кады ак көвүк шуураан, эгиштээри эгиш-даа эвес, бүткүр боду сирлеңнээр, изиргенген ыттан-даа дүрген тыныштаар, карактары өлөргөй. Ам бодап турарымга, ол-ла берт оруктарга сеткилим далажып, ийи будум-биле орбаландыр тепсенмишаан, ийи саарын элип-селип эрээдеп, хаш чүвүрлүг ужам-биле оорга дүгүн дедир — тазаргыже чула үзеңнеп, мырыңай-ла доңгая дүшкүже алба-дапканымны миннип келдим.

— Аа халак, хөөкүй молдургамны өлүр мунуп алганым ол-дур! — деп хомудап чугааланыпкаш, бодумнуң үнүмден база корга бээдим.

Ол, өлүмзүрөп чыткан молдургам-даа ышкаш, көңгүс-ле сири-леп, ыглаңнаар чүве! «Ах, бодум база өлгүже дырбаңнап алган кижжи эвес мен бе?»

Ийи буттуң дөзүнге дээр даап алган хаш чүвүрүм болза-даа кештен сойган алгы-ла. А бүткүр бодум көк суг дериткен,

балдырларым сириңейнип турар, чараам кургаг-дыр ийин моң!

Чанымда сыргырааш кара сугну ээгий ижеримге — соок, экизи аажок. Арным чуна каапкаш, сугну долдур пактааш, кош-адыжымга ускаш, молдургам бажынче эккеп кудуп, узун дылынче бүлгүреримге, чылганып чыдыр.

Ам бодаарымга, мынча ырак халыткаш, мынча хемни кешсе-даа, молдургамга бичии-даа суг пактатпаан-дыр мен. Бодум-даа чок.

Ол орта бодум буруум билингеш, чүгээр секпереп, молдургам бажынче суг шаптап-ла турарымга, чүгээр караа сегереп келген. А хем бажы — дөш аксы ам-даа талыгыр! Дыш аът-даа мунгаш халытса, караңгы бетинде четпес.

Ах, ам бир кижии мурнумдан-даа таваржып келген болза! «Өршээп-азырап көр, акым, мени кагба! Маңаа кады хонуп алыылы. Даарта куду аалга баргаш, мени мында бар чор деп черле сөглө!» деп чаннып, чалбарзымза деп бодангаш, ол бодалымга чем эреп, соңгаар-бурунгаар көрүп-ле тур мен.

Караңгының далажып дүжүп олурарын мырыңай аайын тыш-пас мен. Менден бүгү-ле орукту дүрген-не дуглап, чажырап дээнзиг. Сактырымга, үр-даа болбаан: сүт хөөредим четкен ирги бе. Молдургамны тургузу чедеримге, арай боорда тургаш, дижи кыжырап, эгиштевишаан тур. Ам көргөн — балдырлары көңгүс-ле чин.

Халдырымга, төктүп чорааны ол чүвөң иргин. «Ол харын эки-дир, оон башка шуут өлүп болур турган-дыр» деп чүгээр ча-замыктанып бодандым. Чедерге, черле четкек билбес молдурга, бурундуундан тудуп алгаш, сүреримге, база дедир ээрлир. Ам канчаар, мунгаш чортарымга, багайтыр калгыыр. Элээн чоон чудук артай албас. Хем иштинде кандыг чудук чок дээрил. Чок-ла болза ол чудуктуң бажын оюп, орук хажыызында шырыштарже кирер апаар. Чамдыызы ойдунмас, муңгаш болур ийикпе, мээң хүндүс безин коргар черлерим ол-ла болгай. Демги бодалдан ыравас энелер ындыг орук хажыызынга чаштынып, кедеп чыдар. Ону көрбээчөңнеп эрте бээрге, халып кээринден дидинмейн чыдып калгылаар. Бир эвес олче угландыр дап бээр ийикпе, көрүп кааш, сырбаш кыннып дезер болза, амырап шурап-ла келир дижир чугааны чежени дыңнаваан дээр.

«Оттуг болзумза! Хөлчөк улуг одагдан кыпсып үндүрүпкөн болзумза! Чамдыкта даштарны дүне каккылаштырарга, от кызаңайны бээр боор ийин. Хөй хаглыг болза, даштардан шаккылаштырып көрзе — деп, от үндүрүп алыр аргаларны дөгөрезин боодаым: — Бир кургаг сырага чөлендир ушкан сыра ара ызырнып туруп алыр, дээр кааң турган үелерде, хат хадыырга, демги сыралар шалыжып шимчеп турар болза, оон от үнгөш, эзим өрттенип болур» деп бир чугааны-даа боодаым.

Казырам тура-ла дүжер. Ол тура дүшкөш, мурнунда бир чүвени көрүп, оон корткаш-даа туруп алган ышкаш. Орук кыдыында шырыш аразында төш-ле бүрүзүн көөрүмгө — адыг. Артында-ла кулактыг, шимчеп турар, менче көрүп, «ам-на шимчезе, халый-ла берейн» дээнзиг, белеткени берген турар. Ында-мында думчуу-даа шүш кынныр, будук-даа сый базар, даваны-даа дирт кынныр, черле мени долгандыр «адыг» көвүдээн. Көңгүс-ле чоруп чадааш, бир чоон пөш дөзүнге дүштүм. Черге дүжүп кээримге, коргунчуу мырыңай дам барган! Молдургам дораан-на чыда дүшкөн, човууртады будукка баглай соп кааш, пөшче үндүм-не. Сактырымга, оон-моон маңнажып кээп, мени чандыр-соора ап тургулаан ышкаш, балдырым изиңейнип-ле үндүм!

Пөштү орту эрттир үнгөш, элээн чоон будукту муна чоруй, ооң адаанда будуктардан тептингөш, ам оожургап дыңнааладым. Пөштер баштары дүнеки салгынга түлүк-түлүк шыыгайнып турар, хемниң ийи талазында бажы көзүлбес бедик сыннарның дам-дум сомазы кара хилиц дег көстүр, оларның аразында ырак сылдыстарлыг дилиндек дээрни көөрге, хем иштинге, дагларга бодаарга, шору арыг, делгем-даа, чырык-даа. Ам топтап дыңнап олуарарымга, ол дүмбей арганың, өлүг кара сыннарның шыпшың деп чүвези черде чыткан кара даш-ла. Бажым ишти, ийи кулаам бүдүү түүңейнип, кайда-ла-бир черде отта өл кезек-даа мыжыңайнып чытканзыг, оран-делегей дүвүнде хензиг дыңналыр шаң-көңгирге-даа эдип турганзыг.

«Ол чүл?» деп айтыргаш, топтап ылавылап олуарарымга, турупкан молдурганы албадап, бүткүр бодум дырбаңнааш, ооң кырындан угаазырадыр корткан чүрээм согарга, хан-дамырым чарылгыже согары ынчалдыр дыңналып турары ол чүвөң иргин...

Бир черде достак-чаак-даа эдер. Сылдыстарның көскүзү хөлчөк. Бир сылдыс саат дег шөйүлдүр чүгүрүп баткаш, оң таламда бедик кара сынның хөрөөнчө кире бээди. Олурган пөжүм дыңзыг салгын аайы-биле оожум чайганып-даа турар.

Ол-ла ынчап оожургап, чындырап олургаш, туттунуп олурган пөжүм унунга дирт кылдыр үскөш, сырбаш кылынган уум-биле салдынгаш, мырыңай хыл кырындан келдим. Час ойда дүжүп, шилиредип-ле бадар часканым ол. Ам кээп миннип, эде олуруп быжыгланган... Будук мунуп алган ужамның аарыыры от-ла. Канчаар-даа кызып-кызып кичээниримге, уйгум келгеш, хоржок.

«Ажырбас-ажырбас, пөштен чайлырга, аарбас чүвө боор, уду-уду» деп дүжүм мени мегелеп турар апарган. Бир чайылгаш, мырыңай-ла ийи балдырым-биле ытпакталгаш, салдынмайн барган, бажым куду халаңайны берген. Миннип кээримге, эът-бодумнун көжүп шылааны, доңганым мырыңай хөлчөк. Аарбас-ла черим чок. Диштер шаккыңайнып тур. Чүвүрүмнүн тоскулаштыр дүрүп каан хончузун дүжүреримге, дөңмөк ортузу безин четпес, чирик-чарык, самдар чүвө-ле болгай. Чолдак чеңниг шокар пөс быжындыларындан кожуп кылган хөйлең дорбаал боордан туржук, дери соогаш, улам хаарып олурар. Эрги самдараан пөс кур артыын өрүп каан, ону бодум курум боорга, кагбас дээш-ле, куржанып чорааным ол боор мен. Бар-ла хеп аймаа эдилелим — ол үш. Курумну чешкеш, пөштүн уну-биле кады куржангаш, ийи холумнун салаалар аразын ыяк чуктап-чуктап, пөштен куспактангаш, салааларымны дөзүнгө киир маскай туттунуштуруп алырымга, черле белен салдынмас болган. Хире-хире уйгум аразында мунган будуумда ужамны ийи балдыр-биле элип-селип, доңганымдан өл пөштү улам-на чыыра куспактап, хойгажып алган кырган-авам кылдыр дүжөп, «Мени эки куспакта, доңарымны, шуглаавысты өрү тырт» деп улаарап, ыгламзырап чугааланганым шокар-шокар билгилээр мен.

Бир оттуп кээримге, дээр элөөн чыраан, сылдыстар бичелөөн, кончуу сүргей, менче хөрөөн кадыр сыннар хөрөө тодарап келген, а эзим ишти, мээң пөжүм дөзү ам-даа караңгы, харын дүнезинден-даа коргунчуг ышкаш. Соогу дээрге кижини шимчээр-даа аргажок! Чыткан ыт дег, бажымны ийи бут аразынчө суккаш, дүрлүп-дүрлүп алыксаам келир. «Улуг дийң уязы болза, кире берзе! Салгын дыңзаан. Молдургамны барып куспактааш, чыдып алзымза, ооң

дүгү чылыг болдур ийин... Черже дүжерже, молдургам та бар, та чок. Дүжүм бе, чүзүл: дүне бир адыг молдургамны сөөртүп аппарып, чиңгиске хөмгөш, ооң чанында манап чыдып албажыкпе. Ол хирезинде молдургам өлбээн, адыг чоруй баарга, туруп кээр дээш, мегеленип өлүүчөңнөп, бир караа-биле адыгже көрүп каап чыткан болгай. Чо-ок, чер чырыгыже, моон черле дүжүп болбас...

Бичии-ле шыдап олурзумза, даң адып кээр оң, ам таанда кайын доңуп өлү бээр мен...»

... «Ах, халак-халак! Молдургамны хайыраканга өжөгээр каап бергени ол-дур!» — деп, чеңгем чаңчатгына берген, оон корткаш, арыгже кире халыырымга, ийи будум тал будуунга кадалы берген, салбас! Бүдүү чаштынмышаан, буттарым адырып чыда, оттуп кээп-тир мен.

Па! Соңгу сын бажында хүн дээп келген, өрү көөрүмге, чырык-чаагайы-даа медээжок! Мырыңай чанымда пөштүң будуунда бөлүк чиг тооруктарда кээрген чаргырады алгырып олур ийин моң. Ону-ла дүжөп чыткан боор мен. Долгандыр, куду көргөн — кижичи коргар чүве-даа чок. Пөжүмнүң дөзү, молдургам көзүлбес, селбер пөштүң будуктары дуглап турар. Пөште шарыттыңган курумну чешкеш, шимченген: ооргам-даа ээлбес, балдырларым-даа ээлбес, ыргак будуктар дег, када-даа берген ышкаш, доңа-даа берген ышкаш! Бир будум дөзүндөн эгелээш, салааларыңга чедир көңгүс билинмес, өске кижичи-даа буду дег, шымчыырымга-даа аарбас, соок чүве. Артында-ла өңү безин көк.

«Ам бир бут чок, черге мынчап өлүрүм ол-дур» деп бодааш, коргуп, шимченип, будумну суйбап-нугааш, харын-даа доңган бодум безин шору чылыгып келди. Чүгле чаңгыс будум эвес, холдарым-даа шоолуг ээлбес, ыяшка чөленип олурган хөрээм база чиктии сүргей: төжүм оорга сөөгүндө барып чыпшына бергензиг. Дыка үр нугуттунуп-нугуттунуп, арай боорда эглип, човууртавышаан дүжүп баттым.

Молдургам дириг, кегженип чыдыр. Черге базып кылаштаа-рымга, үр өөдип чыдырда, тургузупкан хураган дег, тендириир чүве.

Көжүп, доңган кижичи маңнаарга, эки чүве болгай. Сайны кежир атпаңгырлааш, ол чарыкта хүннээрек даг арнынче углааш чоруптум. Сигенниң шалыңы-даа аажок, хорумнуг даштар баштап үңгөш,

менче уткуштур бадып олурган хүнге чеде бээдим. Шору чылыгып, эглип-даа келдим. Хүннүң чылын канчаар ону. Куду хемче көөрүмге, хөлөгелиг, шалыңныг, соок, өңгер кара чүве. Кырында кургаг чиңгистиг, таптыы кончуг шүңмек даш кырынга олуруп алгаш, хүнге хөрээм дөгеп, ооргам дөгеп эгеледим. Багай будум шымбай эки-даа болза, чиктии-ле сүргей чымырткайнып, кеш алдында хөй кымыскааяктар маңажып турганзыг.

«Шыяата, удавас хем иштинге хүн дээп кээр, молдургам дыштаны берген. Ам таваар чортуп чорааш, бөгүн черле артты ажар боор мен» кылдыр бодап олурдум...

Өршээ-дадайым! Дер-бузум мыжыраан, оттуп кээп-тир мен. Хүн шагда-ла өрүлээн. Ол чарыккы сыннарда безин хөлеге чок. Бяш хөлегези бодунуң унундан кыскалаан. Дүвү-далаш баткаш, молдургамга кээримге, чытпышаан.

— Че, шымда чоруулу, хүнге чылыккаш, эрттир удаан-дыр бис! — дээш, бурундуун чешкеш, тургузарымга, пат-ла боорда тургаш, херлир дээш серт кыннып, ооргазы хертейип баткаш, думчуу шүш кылынгаш, бажын чайыпты. Ам көрген: тазарты мунуп алган оорга теве мөгени-ле, ыжа берген! Ынчап барган оорганы «шык адыпкан» дижир, билир-ле болгай мен: дериткен шарының чонаан дораан сойбас чүве болгай. Ол хире ыжа берген — шык аткан ооргалыг аът, шарыга чүве чүдүрүп, мунуп болбас-ла болгай. Черле кандыг ыжыгыл дээш барып туда кааптарымда, хертеш кылынгаш, мырыңай өеэ черге дээптер часты. Ол ыжыктың соонда-даа, мурнунда-даа олут чедер чер чок.

Ам канчаарыл?..

Бичии чедип шенеп көрген: хөрээ мырыңай ууттунмас! Ийи холун какпа хап каан өрге-ле. Ат-ла болган мен! Мынчап турумда, акым бертен туруп келгеш: «Аңгыр-оол кайда баады? Чылгыда баады бе? Хойда баады бе?» — дээр.

Уруглары дыңнап турган улус чүү боор: «Авам эттептерге, сен бодуң: “Молдургадан мунгаш, чоруп чор!” дээриңге, үне-ле халаан!» дижир. Бир эвес кежээ инек кире бээрге, бо молдурганы чоктаан болза, дораан-на аъттангаш, сүрүп шавар. Ам халдып олур боор! А келирге, молдурга бо мындыг. Мени дедир-ле «ойладып бадырар» деп бодалдар меңээ дүүнгү кежээки коргуушкуннардан дора кыннып келген.

«Канчаайн-чоонуйн! Молдурганы маңаа салыпкаш, чадаг маңнапсымза! Мону дораан адыг чип каар. А кым төлээрил? Чадаг чааскаан канчап чоруур мен? Мырыңай чаңгыс кижээ чүү-даа таварышкай-ла...»

...Ол-ла чедип, сүрүп элеңнедип чорумда, кайда арт ажар боор. Дөш аксы чоокшулап чорумда, аанакайын, база-ла орай дүшкен. Арт кыры, сыннар бажының меңги харлары чоок көстүп, салгын дыңзыг, соогу эрте-ле илдең. Бо дүне пөш бажыңга хонар болза, черле шыдашпас хире деп чүве сагыжымдан ыравастаан. «Молдурганы каапкаш, дүне-даа болза, артты кылаштап ажар чоор бе? Чок. Арттың улуг дөште кылын пөш аразыңга адыг ыяап-ла таваржыр. А арт кырының меңги хөртүүнге, ооң дүнеги соогунга чанагаш, кызыл-даван мен байтыгай, тоннуг кижиде безин шыдавас». База-ла баш муңгаш. Караңгылаан. Доора орук хажызынче-даа шоолуг көрүнмейн, элеңнедип чоруп-чоруп, бир-ле бөлүк пөштер аразыңга кээримге, салгындан ыжык, чылыг-даа хире. Пөштерниң чоонунче үнгөш, дыка өрүлөвейн, орту үезинде эки эптиг чоон будук дилээн, тывылбас. Ужамның хаварганы молдурга ооргазындан дудак чок, бөгүн кылаштап чадап чораанымны чугаалавас аргажок. Ооң кавынындан ийи бут бүү ыжып келген. Ынчангаш ам будук мунуп олурар кадык чер көңгүс.

Пөшке олурар, өрү-куду караңгы эзим өттүр көрүп олурарымга, бир-ле черде бөрү караа дег от кызаш кылынган — чүрээм палт кылынды!

Ол чүү одул?! Аза оду бе, бөрү караа бе? Үгү ирги бе? Улам бедидир үнгөш, ол от уунче көрүп-ле олурарымга, хенертен хөлчөк ыракта ужа берген куш чалгыны-даа ышкаш чалгыяк чалбыыш ылап-ла чырыткылаш кылынды!

— Ылап-ла от! — деп дыкадыр чугаалай кааптым. Арным безин изиш диди. — Чорумал улус хонуп чыдыр эвес ыйнаан! Өршээ, хайыракан! Аксым кежи таварышкан чадавас... — Ойт! База ол-ла черинде кызаш диди! Ой, өршээ, от-тур! Амырадым, амырадым! Ам аңаа канчап чедерил чээ! — деп сымыранып ырлай аарак улаштырган олур мен.

«Дыка ыгтава! Чүү-даа боорун канчап билер. Орукта эвес, сайның ол чарында муңгаш кыйыгда от-тур. Молдурганы ынаар сокса-даа барбас, орук-даа чок. Медээжок дааш үндүрер, хай-ла

болганы ол» деп бодумну сургавышаан дүжүп баттым. Черге дүжүп келген, каракты шимген чүве-биле дөмей-ле. Ам черле коргунчуг эвес чер кайдал? Баштай орукту будум-биле эскерип, ийи холум-биле бурунгаар сунмушаан чоруптум. Хөлчок оожум дыңнаалап чоруп олура, бир сай кежер черге буттарым орук танывастаан. Мурнунда чоруп турганымны дөзевилеп, сүмелеп чоруп-ла олур мен. Өг дег улуг даштар, ос-даа таваржып кээр. Барык-ла дөрт даваннап, үңгеп, суйбап-ла чоруп олурумда, думчуумга ыш-даа чыды келди ышкаш.

— Өршээ, хайыракан! — деп бир чалбардым. Оруум читкен. Ол чарык шырышка келген, муңгаш. Арыгга чоруп чадааш, оңгул-чиңгил сайны өрү даштар бажы даянып, үңгеп чоктадым. Улуг даштар алдында суг-даа киңгирээр.

Ага, дужумда арыг иштинде отту! Чоон-чоон ыяштар унна-рының ындында одаг элээн кызып көстүп келгеш, ажытталы бээди.

Кижиге бар-дыр! Хөлчок оожум чоокшулап, тыныш безин кыскалап кедеп бар чор мен... Бир чөчөк кара кижиге отту менден дуй олуруп алган ыяш салып, одап олурар. Пөш баарында одаг. Пөштүң уну чырыткылаңайнып, имиртиленеп көстүп турар.

«Дадайым, чүү улус ирги?.. Чүү-даа улус болза, бо отка барбас жуур-даа чок». Мырыңай он беш базым. Оожум чугаалажып, шай аартап олурлар. Бирээзи чоон үннүг ашак кижиге. Бирээзиниң үнү оожум. Отче бичии будуктар кааптарга, оранчок чырып келди. Чеде кылаштап олурумда, оттуң ындында менче удур олурганы кижиге мени көрө тыртып кааш, серт кыннып:

— Ойт! — дей каапкаш, аяан черже көрбейн-даа ийлендир салбышаан, чанында пөшче бүдүү ийленип бар чор. А бетинде кижиге, эжиниң арнындан билип каан боор, менче дүрген хая көрүп-мушаан, оң холу ооргазында-ла баады...

— Бо чүү амытан сен? — дээрге, сырбаш кылындым. Ол аразында аңгадап, аазадып турган бодум:

— Мен-дир мен, акыларым! — деп медээжок сирилээш үн-биле харыыладым...

— Чанагаш уруг-ла-дыр... Чүү мындыг кижиге сен, бээр кылашта! — деп, ындында кижиге пөште чөлөп каан боону алырын соксап, ылавылап көрбүшаан, сезиктии сүргей кайгап чугаалады.

— Чүү мындыг төл боор!.. — деп, бетинде кижиге тура халып келгеш, ушта соп келген улуг бижээн ооргазынче чажыра тудуп тур.

От кыдыыңга кылаштап кээримге:

— Өөрүң кайдал? Кайыын келдиң? — диди.

— Өөрүм чок... Дөө ол чарыктан келдим.

— Па... өөрүм чок деп чүү дээриң ол?..

— Ол чарык деп, кайы ол чарыгыл? — деп, ийи кижги улай-улай, меңээ бүзүрөвөөн-даа ышкаш, элдепсинип бот-боттарының арнынче көржүп айтырдылар.

— Мында, бо сай ындында мунуп чораан молдургам турупкан, баглап кааш, от көргөш, келдим. Чааскаан чораан кижги мен...

— Оммани патни хом! Орта төл бе?

— Аскан кижги эвеспе бо?

— Аалың кайдал? Кымның оглу сен?

— Аалым бе?.. Аалым куду, Бестиг-Ажыкта... ачам ады Шумураш-ла дээр...

— Ол чүнүл? Бестиг-Ажыкта чүү Шумураш бар ийик? Чоп мегелеп турарың ол?!

— Бо черле анаа эвес, албаараан төл ышкаш. Аараан кижги бе? Арнын көрден — деп, бирээзи бижээн хыннап алгаш, одун барып чырыда бээди. Мен отка дөгеленгөш, сириңейнип турарымны ам миннип кааш, арай кедээр туруп:

— Бестиг-Ажыкта акым Бараан-оолдуң аалы-дыр. Ачам Өвүрде кижги... олче бар чыдарым ол-дур ийин... — деп, үнүм дөмей-ле сирилээш, кызып-кызып туттунуп чугааладым.

— Карак-ла бо ыйнаан! Бо Бараан-оолдуң өенде чоруур өскүс дунмазы ышкаш чүл моң, ашак! Орта-даа чүве бе? Па-а-а!

— Ол-дур, ам-на танып кагдым. Адазы Өвүрде, база бир кадай алган болбас ийикпе аан!

— А кажан үнгениң ол боор? Чүге чааскаан үнгениң ол, күжүр оглукум? — деп, демги мурнай көрүп каан ашак чырып келген от кыдыынче олуруп алырга, танып кагдым. Арыда Чарык-Чаак ашак болду.

— Илдең-дир, анаа кайын үнер ийик, хөөкүй эр дургуннапкан болгай аан — деп, база-ла Чаактың кожазы кара салдыг Тойлу ашак улаштыр чугаалады. Ам ашактарны танып кааш, чүве чугаалайын дээримге, бак чаяанныг, боостаам дуглалып, хаайым ишти ажааш, мегелеп ыжыккан кижги бооп, караам чодуп, ышкып, холдарым-биле оттан арным хөлегелеп тура, арай боорда:

— Чок, дургуннаваан мен... Акым боду-ла «молдургадан мунуп алгаш, ык... чоруп... чоруй... чана бер» дээр кижичорду.

— Илдең-дир... Бертен үнгениң ол бе?

— Ык... ийе, эртен үндүм... — деп дүүн үнгөш, черге бир хонганымны сөглевес дээш, ашак улусту мегелепкеш, ыяды бээдим.

— Бо таңды-сын ажыр мындыг чаш амытанны молдурга мундургаш, салыптар — тенек аарый бербээн бе ол! Шигжей-язы! — деп, Тойлу ашак хавын идииниң хончузунга чырс кылдыр каккаш, таакпы тиге бээди.

— А күш-хүнезин берди бе? Эдик-хевиң чүл, оглум? — деп, Чарык-Чаак ашак улуг от чанында көстели берген үш даш ожукче хола пажын салбышаан айтырды.

— Хүнезин-даа бербеди. Хевим бо-ла — дээш, өл хейлең, чүвүрүм суйбагыладым.

— Ол-ла болгай. Чүнү бээр чүве-эл деп орган чүйүк мен. Көр даан бо кижини... Арын-шырайын. Албыс, шулбус ышкаш... Часкы чалгынындан дээредээр чүве бе? Мен бо дүктүг шээжимектиг шыырныгып олур мен! — деп, Тойлу, эжинге-даа хорадаан ышкаш, алгырып чугаалады.

— Олур-олур, отка дөгелен, оглум! — дээш, Чарык-Чаак чанында эзер кырындан ой тон ап: — ма, мону эштивит шымда! — дээш, бир хола паш алгаш, ынаар-ла, караңгыже, кылаштап кирген соонда, суг узуп эккеп, база бир пашты кош ожукка салыпты...

... Эът чип, мүннеп, шайлап алган, уйгу кээп, ожаарап олурумда:

— Ам даарта ушкажып баткаш, сээң ол акың-биле таптыг чугаалажып көрээли шиве! — деп, Чаак ашак бо ыйнаан. Ооргамче соок суг кудупкан ышкаш апаады.

— Чок-чок! Мен ам соп каайн дизе-даа, ынаар черле батпас мен. Акым мени сүрүп келзе-даа, черле бербөңөр, акыларым! Арт ам бо-ла болгай. Чадаг-даа маңнап ажа бээр мен. Шак бо молдурганы дедир ойладып бадыра баар кижичорду болза! — деп, база-ла үнүм баксырап эгеледи.

— Адыр-адыр. Шынап-ла бо хире дөгүп келген кижини дедир чоруткан херээ чүү боор. А ол маңа сүрүп келзе, харын бир таптыг чугаалашкаш, салгай бис. Оң молдургазынга сагыш човааш чоор сен. Кижичорду эвес-тир ол! — деп, Тойлу ашак база-ла шырайында булут тыртып, бүргөп кээрге, амырааш:

— Бужар молдурга-дыр. Аараан боор. Ону сөөртпээн болзумза, бөгүн чадаг мацнап ажа бээр ийик мен — дидим.

— Бо аразынга хүннеш келир база-ла шыдамык молдурга турган-дыр ийин. Бодавыже, одардан тудуп мунган, тодуг чүве турган чүйүк — деп, Тойлу ону безин эндеведи.

— Шынап шыырак келген-дир. Чогум молдурга чүве бе, казыра чүве бе ооң, оглум?

— Ийи харлап чоруур — бурунгу чылын күскээр төрөөн бызаа чүве.

— Барык-ла энир чылгы дүктүг-өөк ышкажыл. Харын-даа ырак кээп-тир. Кырган инек бызаазы турган боор...

— А оовусту бо дүне «иревис» хөөп албас боор аа? — деп, Чаак ашак мени бир хая көрүндүрдү.

— Ча, хөөп-даа алза, чоор силер, Бараан-оолдуң каражазын-на дуглаар ыйнаан. Кижичипкен эвес, мал эъди чипкен адыг амдажывас чоор... Адырам. Өвүр Амырактың чоокта аал бажы кайдал бо? — деп, Тойлу ашак, ол сөөлгү килеңин балаар дээн ышкаш, чазык айтырды.

— Черле дыңнаваан мен... — деп, эжи харыылады.

— Чорушкан улустуң чугаазы Кидистиг-Белдирде аал бар дидир чорду — деп, мен харыыладым.

— О, ынчаарга ырак эвес-тир!.. Ча, удуп алгаш, эртен таптыг сүмележир бис. Илдең-дир — дээш, Тойлу ашак чиик адак тура халааш, ыңай кылаштап чоруй баады. Оон кээп:

— Өлүр тын чок кайгалыңны, дөө чадып каан алгың өнү кеве берген, дүгү хаг-ла. Ооң бир ужун дөжээш, бир ужу-биле шуглап каап көрөм — деп сүмеледи.

«Мыйгак кежи эжингеш, ашактарның чанынга караңгы пөштер дөзүнге чыдарга, база бир аас-кежи ол» кылдыр бодап келдим...

— Ча, көрдүң бе... кайгал, мынчага чедир сээң адың безин айтырбаан-дыр бис але, адың кым ийик моң, оглум? — деп, Тойлу ирей эптештир чыдып алгаш, эгеледи.

— Аңгыр-оол-ла...

— Охалай. Аңгыр-оол... Аңгыр-оол. Көрдүң бе, Аңгыр. Эртен бо ашак-биле бис эртежик барып, одар көргөш кээр бис. Сен бис-биле кады турбайн, удааш, хүн үнүп кээрге, таваар бичии пашка шайдан, улуг пашка дөө аскан эът чанында белен кезип каан эът

бар, оон дүлүп олурар сен. Чорууруң, бис кээривиске, чугаалажыр бис. Ооң бетинде чоруп болбас, билдиң бе?

— Чаа. А молдургамны маңаа эккеп алзымза, ажырбас боор аа? — деп ону эртежик оруктан чайладырын бодап айтырдым.

— Ажырбас-ажырбас. Эккеп ал харын. Доңмас хире болзуңза, мыя мында — куду оймакта өртеп каан ийи аът бар, эккеп баглап болур.

— Че, турза-даа, ажырбас аъттар ийин ол — деп, бирээзи чугаалады...

...Эъттеп, шайлап алганывыс соонда Тойлу ашак:

— Ча, оолдар, ону сөөртүп бадыра кээп, союп, кевире азып кааш, бо эрни арт кырынче дөгүдүп каар бис бе?

— Ынчаар-дыр харын.

«Өршээ, хайыракан! Ам-на Өвүрге четтим-не! Бо хире кончуг мерген аңчы ашактарга үдеттирип каан кижичерле каяа торлур мен! Акым сүрүп келзе-даа, болар дүне чүү дижиктер» деп өрү тейлеп-ле тур мен.

Сыынның чап-чаа ойган мыйызын-даа көрдүм. Оон бодун-даа кончуг кадырны куду чууктажып, сөөртүжүп бадырыштым. Шай хайындырым хиреде-ле союп, бузуп аскаш, чилиглеп тура, ийи аңчым тоолда маадырлар-ла олчаан!

Адак сөөлүндө ийи аңчым мээң молдургамны шинчип көрүп-көрүп:

— Хөрээ бузулбаан, эъди бусту берген-дир. А ооргазының ыжыы сенип бар чыдар ышкажыл. Арт кырынга үндүр сывыра берзивиссе, дериткеш, эъдиниң бузуу часты бээр оң.

— Ам-на соодуу четчип оар-дыр — дижип, мактавышаан эзертенгилээш, таалыңга эът-даа суп алдылар. Бирээзиниң боозун безин эът чанында пөшке азып кагдылар. Чаак аңчы мени семис кула аъдынга ушкарып алган.

Ол хире калбак ооргалыг аътка безин олурарымга, хаварык черим карак-ла! Ону аңчыларымга билдирбес дээш, бүдүү ызырнып, ол-бо балдырларымче солуп-ла чордум.

Амырак артының улуг оваазынга үнүп келгеш:

— Дүже халааш, казыраң тудуп ал шымда! — диди.

Ашактар оваага дүжүп, бирээзи саадаандан бичии ак пөс кескиндизи баглааш, бирээзи аъдының ыдык челинден элээн хыл кезип баглааш, айыс ап тейлээш, таакпылай бээдилер.

Мен ашактарны өттүнүп тейлээр дээш арай-ла дидинмейн көрүп турумда, Тойлу ирем эскерип каан:

— Ой, оглум, дөө чыткан кара-хаактар аразында чиңгир көк — артыш деп чүве-дир. Ма, бо бижек-биле бир тудумдан кезе шаап эккел. Даш хаптың, холуң хаптың. Бо оваага өргээш, тейлээр сен! — диди.

Хөлчок амырап, маң-биле барып, демги сыын мыйызы дег хөй адыр дөстү кезип, агжайты көдүрүп эккелдим.

— Охалай. Овааның кырынче хат дүжүр шаппас кылдыр быжыглааш, бис дег кылдыр тейле. Улуг арт ашкан кижиге тейлээр чоор. Оран-тандың авыралында бак чүвеге таварышпайн, менди чорааныңны көр! — деп, улуг аңчым сургады.

Амырап тейледим. Шынап-ла, овааның ыяштарында чеже кадак, чеже пөс баглаваан дээр ону! Хат, чаашкыңга оңуп, бүдүү агарып, мырыңай савалып элээни кандыг-ла-бир кырган өгбениң кажарара берген бажының дүгү-даа ышкаш, ында чем дээжизи: арага, быштак, тараа, хемдээн сөөк база эңмежок...

— Ча, Аңгыр. Ам черле ажырбас сен. Бир бергени эрткениң ол. Бо улуг орукту черле часпа. Аксың кежиктиг чаш-тыр сен! Бис мынаар Ак-Адырда аалдар бар болза, бичии эът-уът аппарып берип, дус дилеп албышаан, бараан-сараан харап чортаалы, оглум — дидилер.

Ах, ол душта ийи аңчымны көөрүмгө... чугаалап четпес чоок, төрөл мындыг ашактар кайда чогул! Олар шупту мээң эң-не ээрек-баарак адаларым, мерген угаанныг орук баштакчыларым, карак-кулаам, шак бо чыткан ары-өвүр Амырактар баштары ыдык мөөрүк-тер-биле дөмей улуг, күштүг, харын-даа, бо сыннар дег, соок, ыт чок, ырак эвес, холу чылыг, сөзү чымчак, баары эриг — ёзулуг-ла «бурганнарым» бо-дур ийин. «Болар чорда, кижиге каяа-даа кайын ажырап» кылдыр бодап, олардан чарлыр хөөн чок... база-ла, аанакайын, боскум ишти дугланып, ишти-баарым дүрлүп, үнүм үнместээш, чадаарда дөмей хүлүмзүрөөн кижиге өттүнеримге, ийи караам дамырак кара сугларын, эң-не экииргөөн чүвези ол ышкаш, салып-ла бадырды!

Бир-тээ туттунуп чадааш, салдына берген чүве төлээде, ам чажыртынар чүү боор, ыглавышаан чугааладым:

— Өөрэнимде ыңдыг карактар чүве бо. Силерниң авыралы-
нарны черле кажан-даа утпас мен, акыларым!.. Акым бо мынчаар
таваржып келзе, мени бурунгу хүн-не... дүүн-не арлы берген
дээр силер. Силер ам-даа аңныг-меңниг — олчалыг чоруңар!.. —
дээш, каттырарын оралдажырымга, ооң орнунга үш-дөрт улай
кавындыланган улуг тынышкын аттыга хона бээрге, хөрээм
хозаш-ла кылынды.

— Ах, күжүр эрниң хөрээ шыдашпаан-дыр! Ол-ла болгай
харын, чаш-даа болза, хөрээн сөглөп турганын — уткалыын көрдүң
бе! Кижиге боору чажындан... Кымдан артык дадыккан эр болур,
көөр-даа сен! — дээш, Тойлу ашак тура халып кээп, бажымны чыт-
тааш: — ам-на хөрээң ажыдып алдың ышкаш. Мындыг эки карак
чажын кижиге болганга көргүспө. Ам ырлап-ырлап хап олур че! Эки
ырлар ырлаар херек, кайгал! — дээш, мени көдүргөш, казырам
кырынга салыптарга, ол-ла сөстөр, ол көдүргөн холдарның чылыы
чүрээмде мөңгө артып калган.

«Күжүр өвүр Амыраам, кайы сен!» кылдыр молдургам хертең-
неди саяктап ыңай болду.

Ах, өвүр сыннарының баштары дүдүскөк аразында бүлүртүң
көстүп кээрге, бүткүр бодум эстип, бир таптыг уярап, «кижи
болганга көргүспөс» эки чаштарны сула салып алган ийик мен!

1. «Пөш бажынга» деп эгени номчааш, аал-чуртунче дезип чаныпкан өскүс оолдуң аажы-чаңының кандыг шынарларын онзалап демдеглеп болурул?
2. Тойлу биле Чарык-Чаак аңчыларның дугайында чүнү чугаалап болур силер?
3. Молдурганың овур-хевириң тайылбырлап, тыва кижиниң малы-биле харылзаазының кайы хире ханызын чугаалаңар.
4. «Кижиге — оран төлү» деп темага бичии чогаадыгдан бижинер.
5. Чогаалда кирген ары болгаш өвүр Амырак азы херек кырында ады-биле ары болгаш өвүр Торгалыг дээр ийи аңгы хемниң кайда агып чыдарын Тываның картазындан тодараткаш, Аңгы-оолдуң ары Торгалыгны өрүлдүр артче оруун эдерти көрүңер.
6. «Аңгы-оол молдургазы-биле» азы «Аңгы-оол пөш бажында» деп темаларга чуруктан чуруңар.

III кезээ. РОССИЯ ЧОННАРЫНЫҢ ЛИТЕРАТУРАЗЫ

Серафим Романович ЭЛЛЯЙ (КУЛАЧИКОВ)

(1904—1976)

Якутияның улустуң чогаалчызы, шүлүкчү, очулдурукчу Серафим Кулачиковтуң чогаалдары якут литературага база чаа үннү берген. Москваның журналистика институтун доосканы ооң чогаалдарының тема, идеязының амыдыралга улам чоок болурунга салдарлыг болган. Ооң шүлүктеринде кол черни ада-чурт, төрөөн чер-чурт, найырал темазы ээлеп турар. Автор хамааты болгаш Ада-чурт дайынының маадырларынга эвээш эвес шүлүктерин тураскааткан. Ооң «Арастаал», «Прометей», «Чурум-чурумчуку», «Кытыйа» болгаш оон-даа өске чогаалдарын номчукчулар улуг сонуургал-биле номчуп турар.

Экии, тыва чонум!

Эзир куштар уя туткан
Эзим дагда чурттап чоруур
Якут, тыва найыралы
Ыяк быжыг чечектелзин!
Хамнаарактар ырлап келген,
Кадыргылар үүргенелээн
Солаңгылыг чырык өйдө
Соңгу чүктен ужуп келдим.
Эргим тыва өңнүктерниң
Эптиг, чылыг чалалгазы —
Часкы куштуң чалгыны бооп,
Чаягаар-ла чүглөп чорду.

Доңат, соокка чаржап катпаан
Шүлүк, чогаал ырывысты
Доштуг далай доңуруптаан
Чүрээвистиң эриг чылыын —
Алмаз, дилги, алды-кишке
Солуттунмас белээвисти
Айдың, чырык часкы хүндүс
Сонуургадып эккелген бис.
Аңган шагдан якут улус
Азий диптиң төвүн чурттап,
Акы-дуңма тыва чоннуң
Аразынга чораан-даа боор.
Бижиктиг-Хая чурумалы —
Бистиң ниити өгбевистиң
Салгакчыга арттырып каан
Чагаа-бижии — чагыы-даа боор.
Херелденген Тыва чурттуң
Кежик-чолу мөңгө болзун.
Акың болгаш өңнүүң чонга
Аян тудуп ырла, хомус!
Эзир куштар уя туткан
Эзим дагда чурттап чоруур
Якут, тыва найыралы
Ыяк быжыг чечектелзин!

Ю. Кюнзегеш очулдурган

1. Тыва биле якут улустуң найыралын кандыг уран-чечен аргалар-биле дамчыткан-дыр?
2. Аалчывыс кандыг белектерлиг келгенил?
3. Якут биле тыва чонда дөмейлешкек кандыг чүүлдер бар деп бодаар силер?
4. Тыва-якут найыралга тураскааткан викторинадан тургускаш, аттан чогаадыңар.

Байкара Дамчаевич ХӨВӨҢМЕЙ

(1915—1972)

Чүү болганыл?

Өөредилге чылы доосту бергенде, Хөлчүк-Бажы школазының сески классчызы Монгуш-оол Кызыл хоорайга акызының бажыңыга турар дээш чедип келген. Акызының квартиразы хоорайның үстүү чарында ийи-ийи каът дөмей бажыңнарның бирээзиниң ийиги каъдында.

Бир-ле кааң хүндүс кудумчу талазында улуг өрээлдиң соңгазын ажыдып алгаш, кудумчуну өрү-куду маңнашкан кызыл-ала, ногаан-ала автобустарны, янзы-бүрү чараш чычааннарны сонуургап каап, «Аңгыр-оолдуң тоожузун» номчуп олурган. Бир бөлүктү номчуп дооскаш, дашкаар көрүп олурарга, хөлзээзинниг кудумчунуң ынды чарында шыкта ак-көк платьелиг бир-ле аныяк уруг черде бир-ле чүвө дилегзинип, ыңай-бээр басып турарын Монгуш-оол эскерип каан. Ол уругнуң бир-ле чүвө чидиргени черле илдең. Көрүп олурарга, ол уруг чүнү-даа тыппайн, багаай басып чорупкан.

Ынчап олура, чеңгезиниң кухнядан чедип келгенин эскербээн.

— Ам база номчуттунгаш олуруп алдың бе, оол? — дээн чеңгезиниң шириин сөстери ону сырбаш кылдыр сүртедипкен.

— Бо номнуң солуну аажок боорга, көрүп олур мен, чеңгей — деп чугаалаш, оол туруп кээп-тир.

Чеңгезин көөрге, куу-шокар хылыргай чуга тонун кедип, эрнин кызыдыр будуттунуп, арнын куурартыр чагдынып алган турган.

— Беш шак четкелек турда, уруглар садында дуңмаңны эккээр сен. Шак эрттир номчуттунуп кааптың халак, оол. Ногаан сакпыңда мүн барын, акың кээрге, чугаалаар сен. Электри плитазыңга чүвө чылытпас сен, бо айда эмин эрттир кышсып каапкан-дыр силер. Хлебтен садып аар сен, стол кырында көпеектер салып каан мен.

— Чаа, чеңгей — деп, оол чугаалааш, номун уламчылаарынга белеткени берген.

— Ном номчааш, эрттир олуруп кааптың халак, оол — деп, чеңгези ыткыр катаптааш, долаң-далаң кылдыр базып үнүпкен.

Монгуш-оол улуг тынгаш, «Кижини, дүлей чүве ышкаш, алгырып чугаалаар, чеңгем дыка-ла каржы кижидирем» деп бодап артып калган.

Шынап-ла, Монгуш-оол ном номчуурунга дыка-ла ынак. Номчуй бергенде, кулаанга безин чүве дыңналбастай бергензиг апаар. База бир бөлүктү номчааш, ында бижээн коргунчуг-даа болушкуннарның дугайын катап боданып, соңгаже көрүп олура, хлеб садар шагы чеде бергенин сактып каан.

Номунуң чедир номчаан чериниң бир саазынының азын сый тудуп салып кааш, кухняга чеде берген. Стол кырында чыткан чес көпеектерни санап көөрге, он алды-ла көпеек бооп-тур. Оол ону алгаш, кудумчуга үнүп келген.

Ишкээр шыкче оол көргөш, демги уругнуң дилегзинип базып турганын сактып кээп-тир. Чүнү дилеп турган уруг боор дээш, ооң кылаштап турган черинге чеде бергөш, ыңай-бээр дилегзинип көргүлээн, чүве-даа көзүлбес. Ол-ла ынчап базып тургаш, сиген аразында бир-ле чүве кылаш кынганын көрүп каан. Топтап көөрге, бичии төгерик алдын шак болган. Шақты сонуургап, холунга баглап алгаш, кезек боданып турган: «Чүү-ле уругнуң шагы ирги? Хөөкүй дыка-ла хомудаан боор. Чедирип бээр дээрге, ону кижитаныыр эвес. Канчаар чоор?» Шақты билектен чежип, кармактап алган. Ол уруг катап чедип кээр ирги бе дээш, элээн манагзынып, ыңай-бээр кылаштагылаан-даа. Элээн үр болу бергенин эскерип кааш, далажы берген. «Хлеб садарын озалдадып кагзымза, чеңгем база чемелээр ийнен» дээш, дүрген-дүрген базып чорупкан. Ол чорааш, шақты канчаарын дыка-ла боданып, ак-көк платьелиг уругну кудумчуга-даа, садыгга-даа көрзүнүп чораан.

Улугларның чугаазынга дыңнангыр бооп чаңчыккан Монгуш-оол чеңгезиниң чагыгларын ол хевээр күүседип каап-тыр.

Кежээ акызы, чеңгези чедип кээрге:

— Шагдаа чери кайдал? — деп айтырган.

— Канчаарың ол? — деп, акызы айтырарга:

— Херек бар апарды — деп, оол харыылаан.

— Кандыг херектиг апардың? — деп, чеңгези үзе кирип айтырган.

Монгуш-оол шактың дугайын чугаалаваза-даа, чеңгезиниң ону ыяап-ла сөглеттирерин бодааш, чугаалапкан:

— Бир уруг шагын чидирген-дир.

— Ол меңээ хамаан бе. Азы ол шакты тып алдың бе? — деп, чеңгези сиңнигип-ле кээп-тир.

Оол-даа чеңгезиниң ыйыдарынга шыдашпайн, карманындан шакты уштуп келген.

— Каям — дээш, чеңгези шакты оолдуң холундан барык-ла ушта тыртып алган. — Мону шагдаа черинге дужаарың ол бе? Орук олчазын ынчанмас чоор. Кымга-даа чугаалава.

— Ынчап... — деп, акызы бир-ле чүве чугаалаксаан.

— Ынчап-анчап деп чүңүл — дээш, ашаанга чүве-даа чугаалаттырбайн, шакты шкавынының хааржаанче супкан.

Бир катап угбазы магазиннеп чорааш, чээрби беш тудуш рубль чидириптерге, ону авазының хүннү бадыр, кежээ дургу кончуп келгенин сагынгаш, «Ак-көк платъелиг уругнуң авазы база-ла ынчаар уруун кончуп тур боор» деп-даа бодап, ачазы черден фото-аппарат тып алгаш, ону шагдаа черинге чедирип бергенин-даа сактып, хөй-ле чүве боданып кежээлээн.

Эртен шайлап олура:

— Ол уругнуң шагын, хөөкүйнү аа, чеңгей — деп, Монгуш-оол шыдашпайн диттип чугаалаан.

— Ол дугайында чүнү-даа ыттава дижик мен — дээш, чеңгези караан чидидир көрнүрге, Монгуш-оол чүнү-даа чугаалавайн барган.

* * *

Шагдааның начальниги бир шагдаа кыйгырып келгеш:

— Дүүнгү уругну утпаан боор сен аа, шагын чидирген уругну? — деп айтырган.

— Кайын уттур ийик мен. Студент уруг-ла болгай — деп, шагдаа харыылаан.

— Ынчаарга мындыг-дыр, эш Васильев, бо оол шак тып алгандыр. Ону хүлээп алгаш, ол уругже телефоннап дыңнат — дээш, Монгуш-оолду шагдаага начальник таныштырган.

Васильев шакты топтап көргеш, мынча дээн:

— Ол уругнуң чугаалааны-ла хевээр-дир.

Оолдуң фамилиязын, адын, харын, өөренип турар школазын, Кызылда турар бажыңын шагдаа айтырып алгаш:

— Эрес эр-дир сен, четтирдивис — дээш, Монгуш-оолдуң холун шагдаа туткан.

Монгуш-оол чанып чоруп ора, «Менден элээн хөй чүве айтыргаш, бижип алыр, ону чоор улус боор» деп боданган. «Үүлгеткен херээн» бодааш, Монгуш-оол бирде чоргаарланып-даа, бирде сестип-даа чоруп орган. Ынчалза-даа хөректе аар чүве чок, боду чиик чүве дег апарган. «Акшам чок эвес, автобус-биле чана берейн адырам» деп бодап чораан...

Эртенгиниң сес шакта чоруур автобустуң биледин садып алгаш кээрге, акызы салын чүлээн, а чеңгези кухняда чем кылып турган.

Эжикте чиңге үннүг кижиге чөпшээрел айтырза-ла, Монгуш-оол көөрге, ак-көк платьелиг аныяк уруг кирип кээп-тир. Монгуш-оолдуң арны изиш дээн.

— Монгуш-оол Ондар мында чурттап турар ирги бе? — деп, ол уруг айтырган.

«Билбейн турда, чоруптар деп бодаан кижиге болгай мен. Хамык чүвени сандарадыры ол-дур аа мооң» деп, Монгуш-оол бодааш, аймаарай берген турган.

— Мында ийин. Канчаарыңар ол? — деп, акызы айтырарга:

— Ол-ла-дыр, чүү болган? — деп, чеңгези киржи берген.

Монгуш-оол ыттавайн турган.

— Улуу-биле четтирдим, дуңмам. Меңээ эң-не үнелиг шак чүве. Фестивальга киришкеш, шаңнаткан шагым чүве — дээш, Монгуш-оолга кылын ном тудускан. — Силерге база улуу-биле четтирдим, ак сеткилдиг өг-бүле-дир силер — деп, уруг өөрээнинден үнү сириңейнип чугаалаан.

Оолдуң акы-чеңгези баштай чүвениң аайын тыппайн турган. Ынчалза-даа чеңгезиниң хорадаан шырайы дораан-на илден апарганын оол эскерип каан.

Ак-көк платьелиг уруг байырлашкаш, үне берген соонда, чеңгезиниң арны хуулуп, кончуттунуп-ла эгелээн.

— Кижиниң шкавын үжеп турар оолул бо! Ыядыр арын чок үренил моң — дээн сөстөр чыккыңайнып-ла турган.

— Сокса — деп, чеңгезин акызы хоруурга:

— Сен база... Сен база ындыг сен харын. Мени оорлап турда, мен ыттавак кижиге мен бе! Амыр-дыр харын — деп улам-на кончуттунган.

— Чүнү оорлапкан оол чүвел? Орталан, Айлыңмаа, сен. Чөптүг

чүве кылган школачы-дыр — дээн акызының сестери Монгуш-оолду дидимнендирипкен.

— Эрте чана бээр мен, чеңгей. Автобус биледин садып алган мен — деп, оол чугаалааш, диванга олуруп алган.

Ол аразында кухняда хайындырган сүттүң ажа хөөрей бергенин дыңнап кааш, чеңгези кончуттунмушаан, ынаар чоруй барган.

Монгуш-оол демги уругнуң берген номун ам-на көре берген. Н. Островскийниң «Каң канчаар катканыл» деп номунуң даштыкы кылын каъдын ажыдыптарга:

«Ынак дунмам Монгуш-оол. Улуу-биле өөрүп четтирдим. Өөрүшкүмнү илередир сөс безин тышпайн, бо номда бижиттинген эң-не эки сестер сеңээ хамаарышсын дээш, мыя бо белекчигешти сеңээ туттум. Студент *Валя Донгак*» деп бижип каан бооп-тур.

1. Монгуш-оолдуң мөзүлүг болгаш туруштуг аажы-чаңын тайылбырлап, ыңдыг таварылгада силер бодуңар канчаар турган силер, деңнеңер.

2. Монгуш-оолдуң чеңгезиниң болгаш акызының аажы-чаңын сайгарып, оларның харылзаазын канчаар билип турарыңарны чугаалаңар.

3. «Кижиниң кылган буяны кижиче дедир эглип кээр» деп бодалдың утказын чогаалда болушкуннар-биле холбап тайылбырлап, амыдыралыңарда кандыг эки чүүлдер кылган силер азы кылып болуруңарны боданыңар.

IV кезээ. ООЖУРГАЛ ЧОК САГЫШ-СЕТКИЛ...

Степан САРЫГ-ООЛ

Соругга

Чечен чугаа

1

— Ам орайтаан-дыр. Аң келзе-даа, хараал көзүлбестеп келди. Мээң карактарым кордал чок-тур, оглум.

— Ындыг-ла апарды харын — деп, чаашкында дыт чаглаанга чылбыйты чагдырып алгаш, көжүй берген тас анай дег апарган бичии куу аңчы, чанында шеттиң шалыңын дүжүрбес дээш, боду мырыңай шимчевейн, оожуму-биле харыылады.

— Мен чоруй ацнап, одагже чангаш, аъттар солуп оъткарайн. Сен хайырны барып манаар дизицзе, арай эртежик чедип, черниц эвин керуп ал. Оон башка мурнунда кербээн кижн тыппайн-даа баар сен — деп, улуг ацчы элээн дыцзыг үн-биле сүмелээн.

— Ынчалыйн харын, ирем. Бетинде хемни сүзүп кежери-ле берге боор аа?

— О, ол хемни сүзүп кежер дээр хуу-даа чок, кургаг чөвүрээден дора эстей бээр сен. Дем хүндүс бараанын кербедин бе? Ак божа дег чүве хайнып чытпады бе. Амдыгы мээң хайыр барааны айтып берип органым каъттын үстүү чарында кыйыгда карацгы шиви аразында хемни кежир ушкан улуг сыра бар, ону кырлап кежер сен. Тайгаш, чайлы бээдин, чөвүрээ өл болдур эвеспе. Одагже чанарында, база чүгле олап кежер сен. Оон өске кежиг чок. Шыргайы-ла кедергей чер, бетинге ац кедеп саадавайн, дүрген чүгүргеш, кежип ал. Чогум дүне болза карак шимгенден дора. Хүндүс безин адыш оюу дег дээр көзүлбес болгулаар арыг чүве. Мен дег кырган кижн ол шиви иштинге кыжын безин чырык хүндүс-ле дин тыппас оран-на болгай...

Ашактын оожум сургаалын оол чүгле бажы-биле согаш кылып чөпшээрээш, ынча ырактан-на коогайнып дыцналып чыдар кашпал кара хемче углааш, кончуг кадыр өзенни куду, элик оглу эзирик дег, чиик кылдыр кулбуртуп бадыпкан.

«Карабини-биле барык-ла дең чыгыгы, хөлүн эрттир-даа бичии ацчы-дыр ийин моң. Ол хирезинде шак ындыг муцгаш хем иштинде кербээни хайыр дыцнааш, ацаа хонар дээш бар чыдар чүрекир эрес-ле-дир. Ча, эр хей, ындыг кижн ацчы болур чүве. Олчалыг хонзун!» деп, колхозтуң хоочун ацчызы Чарык-Чаак ашак он алды харлыг өөреникчизи — аныяк ацчы Дукарнын соонче элээн үр эдerti керуп, иштинде боданып, йөрээгеш, одаанче чоруй ацнап базыпкан.

2

Дукар хемче чавызап баткан тудум-на, имиртин дээрде шаштыккан сыннар кыры ырап, хүндүс көөрге, шак ол кызыдыр хөрүктеп каан ышкаш көстүр хорум шыпкан, а ам кара-көк кылдыр соой берген, хүлер куяктар кеткен дүндүгүр шырайлыг маадырлар аар тулчуушкун соонда хөлестеп чыдар ышкаш, мөөрүктер улам-на карарып чыткылаан. А кашпал кара хемнин ишти

дам-на кызаалап, мырыңай-ла дүвү көзүлбес кылдыр ханылаан. Дужааш-дужааш шорааннар аразы чарыктардан бот-боттарынга медресел чогу-биле ынакшышкаш, уткуштур шурашкан селбегер-селбегер ак арзылаңнар дег ужарлар хемниң улуг унунга кээп башташкаш, калчаалы-биле хербележиш, куспактажыш, каткы-хөглүг алгыржыш, хем унун тар боорга, ону алгыдыр оңгаштап бадып чыткан ышкаш сагындырар.

Ол күштүг шимчээшкинни бир-бир бодап кээрге, хамык-ла тарамык чон каттышкаш, чаа амыдыралды тудуп турар Дукарның колхозу-даа сагышка кирер.

Шак ындыг дааш-шимээн Дукарның аңчы арга-билиглерин шуут-ла үзе кирип, муңгаштап турган: көөр дээрге, караңгы; дыңнаар дээрге, дүлейден дора. Оларда аңның даажы хамаанчок, бодунуң баскан даваннарының даажы дыңналбас. А аңның думчуу-биле билири Дукардан артык-ла болгай.

«Ча, аң база-ла бо даашка албан чоруур болдур эвеспе» дээш, Дукар далаш-биле базып олурган.

Хем иштинге кирип кээрге, шиви, пөш, дыт, хадың дээш түмөн шырыш тудушкан эзимниң чүгле ыяжы караңгы ханы эвес, а малдырган, кара-ай, алаңгыыш ышкаш оът-сигени Дукардан ыракта-ла бедик хана. Чүгле ийи хол-биле ожук-шалыңны шииледир карбанып чорааш, демги көвүрүгнү тып алган.

Эриинге кээрге, хат хадыш турар, кышкырып, мөөрөп чыдар хемни кежир ушкан хөлчок чоон сыраны мунгаш, үңгөп кежипкен, хире-хире чүлгүй шаап чыдар чалгыгларга чүгдурган дириг мезил дег тайгыр чудуктан олурган кижин безин чаштай бер чазып турган.

Хамыктан берге чүве — ол караңгыда хемниң ындыгы кыдыында шырыш, чингис, хорум, кат-чимис аразында малгаш-балар, дазыл долган чүс-чүс шаа кооргал хөөлбектерни эртери.

Арай боорда мургуйлап чорааш, улуг арыгны эртип, хемден элээн ыракта оялык эриинден кээп, демги ашак аңчының хүндүс айтып бергени оңгузун кедевишаан дилеп эгелээн.

Хүндүс бедик черден дужааштыр көөрге-ле, ак чер кылдыр көзүлген оялык кайда боор. Чүгле сизген безин оолдан бедик. Оялыктың бодун ширбиил, дая үглээн. Ам аңның кидин-не кээп, хайыр чылгаар үези. Караңгы имир каксы аң дыка келир. Чылгап-даа турар чадавас. Дааш ап, чыт хапса, ол аң чүгле боду келбейн арлы бээр

эвес, а бо чоок-кавыда аңнарның дөгerezин хойзуп, сидиредир ыңай болур-ла болгай. Ынчангаш Дукар далаш-биле үңгевишаан дилеп-ле турган. Шет аразында оңгуну чандыр дилээш, хайыр чоогун барып базыпса, база-ла аңаа аң келбес, чыт аптар.

«Ага, бо-дур. Эх, хувура, кылымал оңгу чок, анаа-ла чайгаар үнген шет дөзүндө олут чазап, боо хөлдээр чудук салып каан чердир ийин моң» деп, Дукар хараадавышаан суйбап ылавылап, оңгу-биле танышкан.

Мырыңай-ла ырак эвес — он беш метр хире черде бичии иемдикте оңгар кара ийи үт бар. «Ол ийиден аңгы аң чылгаар соруг-даа чок чер» деп, эжиниң чугаалааны өзугаар шал-бул көстүр соругну ылавылап көрүп алган.

Ам хамык ужур олурар черде. Боо хөлдээр черни ылавылаар, шылырт кыннып дааш үнмес бе? Ол оңгуланың шеттиң ожуун оожум дүжүр силгип кааптар херек. Боо иштинче суг кирбээн бе? Ок, патрон шыгып үрелбээн бе? Чыт кайнаар кагар черил? Салгын чаңгыс аай бе? Борап турар бе? Дөгerezин боданып, ылавылап көргөн.

Аң келир болза, караңгызы-ла кедергей оран-дыр. Хире-хире буттар эртип, туманнап кээрге, мырыңай көңгүс дуна бээр болган.

Дукар оон ыңай бодап олурарга, бо хайырның бир эпчок байдалы болза, хем ишти оялыкта болгаштың, аң чүк бүрүдөн кээп болур. Ылаңгыя оңгунуң чиге артындан келзе, дораан-на аңчының кырынга келгеш, чытталыр. Улуг чаашкын болур болза, ол оңгу кырында шет көңгүс чаглак болбас.

Дукар ам-на оожургап, дыңнаалап, соругнуң үттеринче карак өөредип көрүп, ол чоокта карарып көстүр демдек бүрүзүн санап, боо аксын ол үттерже канчаар солуп шимчедирин шенеп олурган. Ыракта, хемниң чаңгыс аай шаалаажындан өске, чүү-даа дыңналбас — шыпшың-на кара чүве.

Олуруп-ла турган. Олуруп-ла турган. Чүве-даа сураг. Дыка орайтай бергенде, кезек чаашкын эрткен соонда, сылдыстар көстүп, чүгээр чыраан-даа ышкаш болган. Бүгү-ле хеви удазынга чедир өткен кижини үр шимчевейн олурарга, дыка соок. Меңгилер болгаш ам-даа эривээн доштар оон ырак эвес-ле болгай. Дукар хире-хире дидирегилээш, бүдүү нугуттунуп, херлип шимченгилээш, чылыгып ап олурган.

1. Аныяк аңчы деп чүвени кайы одуруглар херечилеп турарыл?
2. Дукарның омур-хевири кандыг уран-чечен аргалар-биле чураан-дыр тыпкаш, тайылбырлаңар.
3. Дүнеки арганың чурумалын көргүскен эпитет, деңнелгелерни ушта бижээш, сайгарыңар. Ону кандыг сорулга-биле ажыглаан деп бодаар силер?
4. Дукарның хайырга четкенин допчулай чугаалаңар.

3

Хенертен бир-ле черде аң даваны дирт кынны бергенин Дукар тода дыңнап кааш, дүрген-не боозун хөлчок аяар ылавылап туткаш, олурупкан.

«Шимчеве, улуг аң ышкаш-тыр, дыка аар чүве сирт кылынды. Дааш апкаш, халый хона бергеш, дыңнаалап турары-даа чадавас. Хайырга частырып, балыглаттырып кезээн-даа аң боор ийин оң» деп бодалы-биле сүмелешпишаан, ыяк белеткенгеш олурган. Ол аразы элээн үр бооп, караа-даа, боду-даа шылап келген.

Чаңгыс черже үр көөрге, карак мырыңай дедирленип, чүнүң-даа аайы билдинместей бээр. Хамык чүве шимчеп турганзыг апаар болгай. Кулак база ынчап баар.

Дукарның чиге-ле артында бир-ле чүве шалбаа суг сүзүп кешкени дыңналган.

«Ол чүл? Чоп даваны шөлүрээш дааштыг чүвөл? Койгун ирги бе? Чок, койгун ынчалдыр суг сүспес. Хайырга келген аң болза, мээң мырыңай кырымга келири-ле ол-дур, халак-халак!»

Ол аразында Дукар дыка хөйүнү бодай каапкан: «Уваа, чиктиг чүве, хайыр манаан адыг бар чүве боор бе?»

Ооргазында бижээн мурнунга эккеп азынгат, дайзазының оң талакы ужунда ап чоруур чес баштыг дөрт огун дизии-биле хевээр чүвүрүнүң оң талакы карманынга баглап алган. Далашканда, даадыла карманын үжээр чаңы-даа ындыг, шынап-ла, дайзадан уштуру — ол ыракта дүрген-даа.

Бир-ле черде дая шылырт дээн соонда, сигенде даваннар база шылыраан.

«Адыр, кайда даажыл? Артымда бе азы өрү бе?»

Дукар боозун сегирип алгат, дыңнаалаан, чүве-даа сураг. Харын чүрээниң согары элээн дүргедээн болгат, демги доңуп органы чок, арны изиңнээр болган.

«А ядара, коргуп олуар киж и боор мен бе? Бужар багай херек... Ындыг киж канчап аңнаарыл? Чүү-даа аң болза, кортканың херээ чүл? Улам-на багай болганы ол, киж адыгдан артык угаанныг-даа, чепсектиг-даа болгай. Коргар болза, черле тиелеп шыдавас» деп, бодун чемеленмишаан эде олуруп, бир эвес артындан чүве келзе, боонуң аксын канчалдыр эптиг, дүрген эргилдир туткаш, боолаарын база магадылап алган.

Канчангаш-ла дыңнаар дээрге, мырыңай-ла мурнунда — боо аксында чүве чызылаан.

«Бо чүзүл? Чыт тырткан ыт-даа думчуу ышкаш... Күске чемнеп чоруур чүве бе? Күскеде ындыг дааш кайда боор? Коргарга, кулак база мегелептер чүве болгай».

Дыкадыр дирт кынны берген соонда, хайырда дааш дээрзи тодарап келген. Улуг кара көстүр үт көңгүс өскерилген: улам-на улгады берген-даа ышкаш азы харын кажарып-даа көстүр апарган чүве дег. Ам дыңнаарга, чылгаан дыл-даа даажы, тынган думчук-даа даажы илдең дыңналып келген.

Хөлчок ылавылап чыткаш, баскан-на!

Ында-мында дая, ширбиил-даа чыжыраан. Сидиредир маңнаан даван-даа дыңналган... Суг-даа шалыраан... Дукар боозун катап октавышаан, ол-ла секунда иштинде хайыр уунче үне маңнап келгеш, дааш-шимээнниң уг-шиин ылавылап чадап турда, ынаар, оңгу артында караңгы шырыш аразындан, бужар коргунчуг кышкы хөректөп үнгөн.

— Ог! О-уг!

«Бо чүзү апаарды, адыг боолапканым ол бе?!»

— Ог! У-у-у-р-р!

«Ага, адыг-дыр. Аң кедеп, хайыр манап чыткан-дыр, көр. Мени билбээн-дир. Хенертен боо эдерге, меңнеп хорадап турары ол... Кедерезе, менче шавар чадавас эвеспе бо. Соонче улаштыр боолапсымза, улам хорадап маңнап келир ирги бе? А-дыр, соңнайгы алгырган үн ыңайлай берген ышкаш болду...» деп, Дукар кезек када канчаар-даа аайын тыппайн аңгадап, долгандыр көрдүнүп, мажыны базыптарынга белеп турган. Адыг ынаар, ырак хем чоогунда улуг арыгда, барып, ийи-үш алгырган соонда, шимээн чок-ла барган.

Дукар боозун белеткендир тудуп алгаш, ынаар, хайырның кедээр талазында дөңче, кылаштавышаан, шимээргеп чөдүргүлөп-кеш, бодун боду кайгай берген:

«А чүге чөдүрүп шимээргээрим ол? Боо даажындан, дары чыдындан корткан адыг ырааннай ыраай-ла... Мээң бичии чөдүлүм даажын дыңнааш, дедир маңнап келзе? Азы улам коргар ирги бе?» деп бодангылааш, коргары дам барып, ам харын балдыры сирилеп эгелээн.

«Ча, адыг демги көвүрүг чанында барган. Бо караңгыда олап чанып-даа болбас. Мынча шимээн болгаш чыт соонда маңаа ам кандыг-даа аң келбес: хайырга-даа хонган дүжүк чок. Бир эптиг хайыы черге даң атсып алгаш, чогуум чүнү боолаанымны даарта ылавылап болур» дээш, Дукар ынаар, хүндүс дужааштыр көргени кара пөштерже, базыпкан.

Одаг чырыы улгаткан соонда, долгандыр турар октаргай дескиле кара апарган. Дукар ам харын эки оожургаар орнунга сестири дам барып олурган.

«Мээң-биле кады хайыр манаан адыг мени канчап билбээн чоор? Дем-не дагжап турган чүве ол-дур. Мени кедеп, халып кээринден дидинмейн, мээң туруп шимчээримни манап чыткан боор ол. Аң ийикпе, мал тудуп чиген изин көөрге, кандыг ийик! Ооң баар черинге — чиңгис, шырыш иштинге — кедеп чыдар болгай. Ынчангаш ол хайырга келген аңнарны безин хоюспайн кедеп чытканы ол. Хенертен боо дагжаваан болза, ондактыг адыг мээң артымга шимээргеп турган-дыр. Бир эвес аң балыглапкан болзумза, хан чыды алгаш, бээр келир-даа магатчок-ла бо. Мырыңай чырый бээрге, алгырар чүзүл мооң?

Даарта Чарык-Чаак ашак мени: «Корткаш, хайыр манавайн, харын ооң чанынга от салып алгаш, хамык аңны хойзуп хонду» дээр ирги бе? Ындыг болза-даа, бо адыгның изи база бар. Ооң-биле кады мурнунда бир удаа соруг манааш, сыынны часканын дыңнааш, колхозта комсомолчу өөрүнүң кыжырааны, ылаңгыя Долзаттың: «Сен-даа тайга үнүп, аңнаар деп тенивейн, бистиң-биле огород касканыңна кедилиг боор ийин оң, эш» дээни база-ла сагышка кирер. Чер чырыыры билек, хайырга маңнап чеде бээрге, улуг-бичелиг ийи аң ылап-ла келген. Артында-ла истиң улуун боолааны илдең. Улуг хайыр аксында элээн дүктер-даа чаштагылаан. Истеп кылаштаарга, көңгүс-ле ыраваан, он адыр мыйыстыг аныяк сыын бо чыткан.

Дукар мооң-биле катай ам үш-ле катап хайыр манааны бо. Энир чылын баштайгы удаа манааш, кидин-не мыйыс үези турда, он ийи

адырны көңгүс чазып чоруткан. Ол чазарда, хайырга аң кылаштап кээрге, коргуп-сүрээдеп чыткаш часкан. Ооң соонда элээн үр үеде аңчылар аңаа хайыр манатпастаан. Чоокта чаа база-ла бо Чарык-Чаак ашак чөпшээрер, ийиги удаа хайыр манаткаш, бир хүлбүстү ол-ла черинге ужурган.

Ам үшкү удаа манааш, колхозтуң бир лимидин күүсеткени бо. Өөредип чоруур кырган аңчызының идегелин шынзыткан. Барып-барып мындыг берге, танышпазы хайырга кээп, адыгга таваржы-таваржы, оон коргуп, оңгузун кагбайн, адыг-биле иелээ хайыр кедээш, Дукар ону ажып, былаап үнген.

Дукарның иштинде бодап чоруур ам бир бедик күзели —эп-тиг черге хүндүс таваржып, адыг даялаары. Аныяк аңчының даңзызында дудап турар берге араатаннарның бирээзи болурдан артык, ол болза аң амытанга, малга, харын кижиге — аңчыларга бир коргунчуг, айыылдыг кулугур. Ынчангаш эки аңчылар ону дыка улуг хараал деп санаар.

1. Дукарның хайыр манаашкынының үезинде дүвүрелин, сагыш чо-ваашкынын допчулай чугаалаңар.

2. Чарык-Чаак ашактың идегелин, бүзүрелин Дукар шынзыдып шыдаан деп бодаар силер бе?

3. Дукар бо удаа каш дугаар хайыр манааныл, олчазы кандыг болган?

4. Дукарның кол күзели чүл, ооң күзели бүдер деп бодаар силер бе? Бодалыңарны шынзыдыңар.

5. Чечен чугааның бижиттинген төөгүзү кандыгыл?

 6. Силерниң чурттап турар чериңерде сураглыг аңчылар бар бе? Оларның дугайында чүнү билир силер? Ужуражып чугаалашкан силер бе?

7. «Бистиң сураглыг аңчыларывыс», «Мээң кырган-ачам — аңчы», «Аңчылар дугайында чүнү билир мен...» дээн чижектиг темаларга кыска чогаадыгдан бжиңер.

8. «Соругга» деп чечен чугаага дүүштүр теманы шилээш, чуруктан чуруур.

 9. *Даялаары, дары, кашпал, куюк, лимит, оңгу, соруг, хараал, хайыр* деп сөстөрниң утказын «Тыва дылдың тайылбыр словарындан» ушта бижээш, тайылбырлаңар. Чамдыктары-биле домактардан чогаадыңар.

ЧОГААЛ ТЕОРИЯЗЫ

Чечен чугаа дугайында билиг

Чечен чугаа — улуг эвес, биче хемчээлдиг проза жанры. Аңаа кандыг-бир маадырның азы хөй эвес санныг маадырларның амыдыралында таварышкан чаңгыс болуушкунну көргүзөр. Чүгле ховар таварылгаларда элээн каш болуушкуннарны делгемчиди чураан болур.

Ынчалза-даа чаңгыс болуушкун чечен чугааның хөй-ниити ужурдузазын бичии-даа кудулатпайн турар. Чогаалдың өске хевирлери-биле бир дөмей, чечен чугаага улуг болгаш чугула айтырыгларны көдүрүп, амыдыралдың кандыг-бир талазын ханызы-биле чуруп көргүзөр.

Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи О. К. Саган-оол 1941 чылда «Ужуражышкын» деп бир дугаар чечен чугааны номчукчуларга сөңнээн.

О. Саган-оолдуң «Сумудан келген оол» деп чечен чугаазы, прозаның четчип быжыккан хевири болур. Ол тема, идея, хевир, стиль талазы-биле чылдан чылче байып турар. Чечен чугаа улам сайзырап, номчукчунуң эстетиктиг негелделерин чараш чүүлче, чаа билиглерже чүткүлүн хандырап шынарларлыг.

Тыва чогаалчылар уругларга янзы-бүрү темалыг чечен чугааларны хөйү-биле сөңнээн. Оларга С. Сарыг-оолдуң «Шончалай», «Соругга», «Ийи өңүк»; С. Пюрбюнуң «Шынаппайның чугаалары»; О. Сувакпиттиң «Тывынгыр оол», «Аът чарыжы»; Э. Кечил-оолдуң «Чарыш аъды мунганым», «Баштайгы олча»; К. Аракчааның «Элдептиг киш», «Чашкаадайның ырызы»; Ш. Суваңның «Медээ», «Тоол чурттуг оол», «Кара-Баштыг» дээш оон-даа өске чечен чугаалар хамааржыр.

Силер 7-ги класска С. Сарыг-оолдуң «Соругга», О. Саган-оолдуң «Найырал», Б. Хөвөңмейниң «Чүү болганыл?», М. Доржунуң «Дайынныг кино көргөш...», Ш. Суваңның «Чээн оол», И. Иргиттиң «Эргим Уля угбай» деп янзы-бүрү темалыг чечен чугааларын өөренип, сайгарып, чаа-чаа маадырлар-биле ужуражыр силер.

1. Чечен чугаа деп чүл, ону чижектерге бадыткаңар.
2. Тыва литературада бир дугаар бижиттинген О. Саган-оолдун «Ужуражышкын» деп чечен чугаазын номчааш, ооң кол маадырының овор-хевириңге үнелелден бериңер.
3. ХХI чүс чылдың тыва литературазында бижиттинген чечен чугааларның аттарын, авторларын база кандыг темаларда бижиттингенин тодарадып айтыңар.
4. «Тыва чогаалчылар — уругларга» деп төлевилелден чогааткаш, ону класстан дашкаар номчулга кичээлинге камгалаар.

Олег Өдербеевич СУВАКПИТ

(1925–2002)

Ыылар

Ыржым өттүр	Чанында ооң
Ыы-сыы меңээ дыңналып кээр.	Чалыы ие өлүп чыдар...
Ырмам сынып,	Оттуп чадап,
Ыглап чоруур апарган мен.	Орунумга дывыланып,
Удуп чыда,	Арай боорда
Улаарай-даа бергилээр мен.	Ала караам көрүп кээр мен.
Харын мырай	Дүжүм боорга,
Харам безин бастыгар мен.	Дүкпүртүнүп чыткылаар мен.
Ажык байлак	Ынчалза-даа
Арга-арыг, хемнер, хөлдер	Ыржым өттүр база катап
Амы-тын чок,	Ыы-сыы меңээ
Анаа өлүг болгулай бээр.	Ырма сынчыг дыңналып кээр.
Тынар агаар	Карак огун
Тывылбастап ышкамнай бээр.	Казып тургаш, дешкен эвес.
Ээн, үн чок,	Кулак дыыжын
Элеш кынныр чүве-даа чок	Кузумуурлап дуглаан эвес,
Чиктиг оран	Эргим чонум,
Чиргилчинней эргий көстүр.	Эриг баарлыг кижилерим!
Кайда-ла бир	Ыржым үрөөн
Кавайлыг чаш ыглап чыдар.	Ыы-сыыны дыңнаңар даан.

Аргалар ызы

Балды туткан кижилер кээр —
Балдырларже тутсу-ла бээр.
Барып ужуп човууртаарга,
Баштак-хөглүү кедерей бээр.

Хирээ туткан кижилер кээр —
Хилиредир тырта-ла бээр.
Хилинчээвис дыңнай-дыңнай,
Хиккиледир каттыржы бээр.

Аңнар ызы

Боолуг кижиге бисти көргөш,
Бодал-даа чок ада бээр-дир.
Сезингештиң чашты бээрге,
Сегирткештиң туруп бээр-дир.

Чайлап дезер турлаавыс чок,
Чайлыг оъттаар черивис чок,
Чай, кыш чокка аттырып кээр
Чаглак тыппас апардывыс.

Хамаанчокка кыра адар,
Кандыг үүле кылыпкан бис?
Чуртувустуң малы болуп,
Чурттаар эрге бисте чок бе?

Каттар ызы

Сыргавысты дүжүр дырап,
Сывывысты сыга тудуп,
Чимизивис үнмес кылдыр
Чинчерлей бээр уржууңар чүл?

Эмзиг, чемзиг амдан сиңген
Элбек үнер боттарывыс
Ам кээп мырай артында-ла
Ажыывыс чок апарган бе?

Хай чок улус ужурундан
Кайы хире өрттенмээн дээр.
Хамык дириг амытаннар
Кайы хире кырылбаан дээр.

Өртемчейге өкпе болур
Өршээливис билбес ол бе?
Арга-арыг, бис чок болза,
Амыдырал буянчыыр бе?

Хемнер ызы

Кедек сындан дамырак чыып,
Хемнер болуп тывылган бис.
Херектигге суксун болуп,
Кежиивисти өргүп чор бис.

Бок-хир октап, оо холуп,
Боой тудуп, өскээр чайып,
Хайыра чок аажыладып,
Кара хинчек көрүп чор бис.

Балык, кундус, куштарывыс...
Барык төнер чыгай берди.
Барып-барып көңгүс соглуп,
Бажы-биле чидер бис бе?

Келир үе салгалдары
Хевиривис көрбес ол бе?
Четчип бышкан, салам, аар-аар
Чемиживис чивес ол бе?

Кат-ла дээштиң бисти чүге
Камналга чок чаңнаар силер?
Кажан-чежен угаан кирип,
Карак аштыр улус силер?

Ховулар ызы

Эрте бурун шагдан тура
Элбек оъттуг ховулар бис.
Каш-каш янзы амылыглар
Кадагалаан делгемнер бис.

Үе солчуп эрткен тудум,
Үен-даян чарган тудум,
Малдар безин семиртпестеп,
Байлак дүжүт бербестээн бис.

Тогдук, чээрен, дуруяалар...
Дооза каапкаш, чиде берген.
Дойтук койгун, торлаа безин
Тоовас, дезер болу берген.

Хову бисти черле чүге
Хоозурадып турар силер?
Кажан барып ээ болуп,
Карак-кулак болур силер?

Дээрниц ызы

Арыг агаар тыныжымны
Аймак чонга берип келдим.
Ак-көк өңнүг Дээр меңээ
Ак сүт чажып, чүдүп чорду.

Шагның солчур үлерин
Шагдан тура сагып келдим.
Чайын частап, кыжын харлап,
Чаргы-чаалы кылбайн келдим.

Черниц кырын чырык хүнүм
Чечектелдир чылдып келди.
Айым болгаш сылдыстарым
Аян ырга кирип келди.

Ам кээп мени бужартадып,
Агаарымны сырыладып,
Айыыл диргеп, чепсек шенеп,
Аглап турар херээңер чүл?

Черниц ызы

Чер бооп чүге бүткеним ол,
Черле чажым чана берди.
Эътте-кеште бүдүн чер чок,
Элбер-самдар болу бердим.

Далай хемим боой тудуп,
Таңды-сыным буза тепсип,
Хамык байлаам үштеп-тонап,
Ханым соруп, хемдий берди.

Чечектерим өңү чидип,
Чимистерим амдан чок бооп,
Чер бооп чаяан шырай-арным
Чидип бар чор, сойлуп бар чор.

Алыс барып канчаарымны
Ам чер билбес болу бердим.
«Ада-чуртум» дижир улус
Амым алыр шааңар бар бе?

Кижилер ызы

Амылыгны узуткап каар,
Ава черни хуюктап каар
Атом-бомба чепсегленип,
Адааннашкан дүжүү чүдел?

Чурттарывыс тудуг-суурун
Чуура тепсип кааптар бис бе?
Боттарывыс көзүлдүр-ле
Боолажып кырлыр бис бе?

Октаргайны хораннааштың,
Ораннарны ыйбалааштың,
Төре-даа чок, салгал-даа чок,
Төөгүвүстү хөөп каар бис бе?

Арга-арыг, аң-мең ызы,
Ак-көк Дээрниц, Черниц ызы,
Куштар, балык, каттар ызы
Кулак уюк болу берди.

Бодувуска халап чыгап,
Бодараткан уржуувус чүл?
Бойдузувус холга алыр
Бодал-күзел бисте чок бе?

* * *

Дээрниц, Черниц
Деңгел-шинээн тудуп турар
Аймак чонум,
Амгы шагның кижилери!

Кандыг арга,
Кандыг херек кылзывысса,
Ыы-сыы чидип,
Ыржым-шөлээн болу бээрил?

1. Шүлүк кандыг кезектерге чардынганыл?

2. Шүлүктүң бирги болгаш сөөлгү строфаларын деңнеп номчуңар, чүнү эскердиңер?

3. Ыыларны кандыг уран-чечен аргалар-биле дамчыткан-дыр, ушта бижээш, сайгарыңар.

4. «Ыыларның» аразында ылгалдыг болгаш дөмей талаларын тодарадыңар.

5. Бойдус темазынга бижиттинген 1–2 шүлүктерден тышкаш, оларның сайгарылгазын кылыңар.

6. Силерниц сагыш-сеткилицерни хөлзедип дүвүредиптер «Ыыларның» кайы-бирээзин аянынг номчааш, шээжи-биле доктааткаш, уран номчулга мөөрейин эрттириңер.

7. Шүлүкке (бөлүктөп) шийжиткен көргүзүгден тургускаш, эге школа өөреникчилеринге көргүзүңер.

👤 *Адаан, аглаар, деңгел-шинек, салам аар-аар, карак аштыр, харам бастыгар, ышкам* деп сөстөрнү «Тыва дылдың тайылбыр словарындан» ушта бижээш, утказын, сөзүглелде ажыглалын тайылбырлаңар.

Кызыл-Эник Кыргысович КУДАЖЫ (1929—2006)

Кызыл-Бөрттүг

Тоожу

Бирги эге

Озалааш казанак. Оспаксырак ашак. Сургуулдаанының ажы чүл? Өгнү кым ээлээрил?

Кызыл-Бөрттүг ынчан чаш турган. Ада-иезиниң хеп-хенертен чарлы берген ужурун билир хире эвес.

Кызыл-Бөрттүгнүң адазы — чүве ыыттавас, оспаксырак, кайы хамаанчок аалдарга барбас, чүлүвес салы үргүлчү карара берген чоруур, дөгүй берген ашак кижини — чаңгыс өг чурттап чораан. Шынында ол өг-даа эвес. Соңгалар чок, тар эжиктиг казанак бажың. Ооң ишти мат кара ыш, ортузунда часпак изиг-демир салып каан, дөрде ийи кара аптара. Адашкылар кышты орта хоргадап эрттирер. А чайын дээрге Хүт ол кавының кезек маадылары сериин тайгаларже көжүп үнүптер. Адашкыларда чүү боор, аар чүктүг инээн сүргеш, ийи аьдын мунгаш, боттаңнап чоруптарлар. Чайлагга баргаш, улустан корткан-даа ышкаш, улусту эш тырткан-даа ышкаш, аалдардан озалааш-даа бол, оларның чоогунга хонуп алыр. Адазы ыяштар кезе шаап эккелгеш, чадыр кыла кааптар. Чаьстан чаглак ол.

Адазының аажы-чаңын оглу кара олчаан дөзеп алган. Кызыл-Бөрттүг кожазында аалдарның ажы-төлү-биле барып ойнавас. Олар ында-хаая чедип кээрге, чадырындан үнмес, хоруп олуруптар. Чаас-каан каттап, тооруктап, тояап чоруур, чалгаараарын-даа бодавас.

Кызыл-Бөрттүг, Тывага революция үнген соонда, дөрт-беш-ле чыл болганда, төрүттүнген. Ону төп черден Хүт ол ынчаар сургак-чылап чораан кижини ынчаар адап каан. Черле ынчаш, ол чылдарда «кызыл» деп сөс кедергей өктерээн, кижини болганның аксынга баглап каан чүве дег турган үе ол. «Кызылдар», «кызыл партизан»,

«Кызыл тук», «Кызыл Шериг», «Кызыл хоорай», «кызыл-булуң» дээн сөстөр Хүтке шуужуп кээп-ле турган. Бичии-ле чаа чүве көстүп келзе, улус ону «кызыл» деп сөс-биле таарыштыр адаар дээш, бүгү эптиг арганы хереглээр. Аалдарның ажы-төлдериңиң аразында Кызыл-оол, Кызыл-Уруг дээн аттар шуут-ла эңдерик. Ынчалза-даа Кызыл-Бөрттүгнүң ады кымныыңга-даа дөмейлешпээн.

— Сени сургуулдадып чорудар кижини мен — деп, ачазы ашак бола чугааланы берген олуарын Кызыл-Бөрттүг каш-даа дыңнаан.

— Чүже сургуулдаар, кая сургуулдаар?

— Дөвүн, хем куду Кызыл деп хоорай бар, улус ынаар сургуулдап чоруп турар чүве-дир, оглум — дээш, хола-сарыг даңазын таалап соруп олургулаар.

Күс келир-ле, ашак диинчеп чоруптар. Ынчан адазы: «Аң-мең өлүрүп, сеңээ бичии акша-көпөөк сурап аайн, ам-на келир чайын сургуулдап чоруптар сен» деп каар. Чай келир, сургуулдаар дугайында чугаа-даа үнмес. Акшазы база төнүп каар чүве ыйнаан, ынчага дээр кайын артар. Адазы чүве-даа ыгтавас. Диинчээр үе чедип келирге, сургуул дугайын адазының сагыжыңга база катап кирип кээр. Ынчаар-ла чылдар эртип турган. Кызыл-Бөрттүг сургуулдап чорбаан-даа.

Сургуулдаар деп чүл ол дээрзиниң дугайын, ооң ажык-дузанын Кызыл-Бөрттүг окта-ла билбес. Ону билип алырын оралдашпаандаа. Ооң бажыңга мындыг бодалдар киргилээр: «Сургуулдаарының ажык чүл? Адазы аңнап-диинчеп азы өлүк садып, Туран кирип сураг баарга, өгнү кым ээлээрил? Чаңгыс инекти кым ажаап-карактап, ооң адаан аштаарыл? Чок, Кызыл-Бөрттүг ынчаар чурттаар ужурлуг. А ийи-үш чыл болза-ла, адазы аңнаар-диинчээрде, ону эдертип чоруур апаар. Адазыңга эш болу бергени ол. Дорту-биле чугаалаарга, ол сургуулдавайн баарга, арт алчая бээр эвес, хем келдее бээр эвес. Шынында, Хүт ол кавыдан кым-даа сургуулдап көрбөөн, ынчалза-даа кым чүден-даа качыгдаваан, кижилер амыдырап-ла чоруур чүве-дир».

Кызыл-Бөрттүг доруккан тудум, чүгле аңнаар, боо-моңгу дугайы бодаар апарган.

1. Бо эгеде Тываның кайы үезин бижип турар-дыр, ол бодалыңарны бадыткаңар.

2. Адашкыларның амыдырал-чуртталгазында кандыг онзагай чүүлдерни эскердинер?
 3. Кызыл-Бөрттүг чүге өөренип чоруксавайн турган деп бодаар силер?
-

Ийиги эге

Кара чааскаан. Хапта кажык. Инээн сокканы. Сүт болгаш карак чажы.

Бир-ле күзүн Кызыл-Бөрттүгнүң адазы диинеп чорупкан. Аъттаныр мурнунда ашак багай бажыңының чанынга бир ай хире одаар ыяшты оваалап каан. «Ында-хаая хайгаарап көрүп турар силер» деп кожазында аалдарны дилеп каан.

Хүтке кыш эрте дүжер, час орай келир. Тайга чер болгаш, кыжы соок эвес. Хар дугайын ыыттаан дүжүк чок, чамдык чылдарда курлак чедир чаггылаптар.

Кызыл-Бөрттүг кежээ эрте-ле удуп чыдып алыр. Чааскаан чүнү кылып орап боор. Эртен тура халааш, чем кыла шаап чип алгаш, чаңгыс инээн сүрүп үндүрер. Оозу чанында аалдарның инектериниң соондан калгып үнүптер. Хүндүс талыгырда бараанын көөрге, инектерден ырак, ээзиниң аалдар кыйыында багай бажыңы дег, озалааш апарган карара берген оъттап чоруур. Ону көргөш, Кызыл-Бөрттүг амырап, хөртүк кырлап, чуңгулап ойнай-даа бергилээр.

Кызыл-Бөрттүг хүндүс ажылын база утпас. Чаңгыс инэениң кажазының иштин аштап каар. Аъдын база солуп өртээр. Кежээ оттулар ыяжын чарар, инээ кирип кээрге, оозун хайдактап саар. Бызаазы күзүн аш бөрү аксынга барган.

Адазы аъттанып тура: «Эки чемненип турар сен» деп чагаан. Кызыл-Бөрттүг ону арай сагывайн турган. Эъдин-даа, далганындаа бичиилеп, камнап чиир. Саап алган сүдүн доңуруп, хар адаанга шыгжап, шайны чүгле өлөргир сүттеп алгаш, ижер. Ол бүгү камналга-биле адазын өөртүр деп бодап алган. Ону ынчанмас болза, адазынга мактадыпкы дег оон өске чүве бодап шыдаваан.

Адазы чораандан бээр, ай чыгай берген. Соок шыңгыырап, хар улгаткан. Чамдык хүннерде инээн аалга хүнзедип эгелээн. Ынчап чоруй, аалда бичии сигени төнер дей берген. Адазының чагааны-биле Кызыл-Бөрттүг аъдын эрзии сүргей шанактааш, сигеннээр дээш ырак эвесе хем унунче чорупкан. Инээн аал эжиинче сүрүп

каан. Ында, кажаазын бузуп каапкан сараат ортузунда, өске аалдарның инектери дойлуп турган.

Дүүш эрте дүжүп чорда, хөпээн четпес сигенни шанаанга опайтыр салгаш, негей тоннуг эзирик кадайлар куру дег, бөлбүрерти бастырыктап алгаш, Кызыл-Бөрттүг аалынга калгып келген. Сигенниг шанаан шаараш кажаа иштинге кииргеш, шала-була чемнени шаап алы сой, өг дөрүндө баалык кырынче маңнап үнген. Инээниң барааны көзүлбээн. Ажыт черде чор ыйнаан кылдыр бодаан. Оон эрги чуңгузунга аң кежи дөжээн салгаш, өдекче сыг дээн. Харлыг дүвү арынче улдаарга, тыныш бачыдап, арын соолаңайнып чораан...

...Кызыл-Бөрттүг үнүп келгеш сактырга, инээниң адаан аштаваан болган. Бистери чирилгилей берген деспи дег калбак ыяш хүүректи алгаш, инек кажаазынга келген. Ооң чаңгыс-ла инекке өй-тап эжиинден бакылап турда, карактары караңгыга элээн өөренип чорда, Кызыл-Бөрттүгнүң арны-бажы от-көс дег изиш дээн. Чартык чер караңгы кажааның иштин долдур-ла улуг-ла бөмбүк дег бөп-бөрбек, дөртегер кара чүве чыткан. Бичии оолдуң ооргазын куду соок дымырааштар чаржып баткаш, ээжектеринден үнгелек чорда, кажаа иштинде бир-ле амытан «шүш» кылдыр тынган. Дөртегер кара чүвениң иштинин дүктери улам адыйып келгеш, чоорту соолбуарып кире бээрге, аар болгаш хилинчектиг тыныштар дыңналган. Ол амытанның тыныжының салгазы улуг аарыг кижиниң ышкаш сагындырган. Кызыл-Бөрттүгнүң бажынга: «Бистиң инээвис-тир» деп бодал хенертен чаңнык дег чык дээн соонда, өдекти куду дукпурту дег шимеш-ле дээн.

Кызыл-Бөрттүг маңнаан уу-биле кожазында хөй малдыг өгнү оюп каапкаш, адазының үе-чергези ашак сугга чеде берген. Биеэ ашак оолду дыңнап-дыңнап, чаа эскен сарыг шайын аартааш олуруп берген. Оон чула таакпылап алгаш, ам-на үнүп чорупкан.

Тар кажаа иштинче арай боорда кирип келгеннер. Чырыдып көөрге, инек бажын өдек кырында салып алган, кулактарын халайтыр салып бадырыпкан, карааның чажы төктү берген шаг чок чыткан. Ооң дартагар иштин амдыы ашак баскылаарга, инектиң хөрээ каргырткайнып, тыныжы четпестеп, човалаңныг ышкыштаан. Ашак үнүп келгеш, ыт чок бажын чайгылааш, кожазында аалче бazyш чорупкан.

Чээрби акша. Кара чаваа. Ачам чортуп каап-тыр, чонум...

Чазаан. Чайның адак айы үнүп келген.

Бир-ле эртен адашкылар шайлап олурганнар.

— Сургуулдап чоруур кижиге сен — деп, ачазы хенертен мындыг болган.

Кызыл-Бөрттүг аңгадай-ла берген: «Орта чоор бе? Ачам аңнап-меңнеп чоруп бээрге, өгнү кым ээлээрил? Кайы, ачамның мени шынап-ла аартыктап эгелээни ол-ла бе? Чок, ол ындыг доң баарлыг эвес-ле кижиге болгай. Күзүн кады аңнаар ужурулуг бис. Ийи кижиниң олчазы хөй-ле болгай. Инек база садып алгай бис. Оон өске чүнү-даа кылгай бис. Чамдык улус канчап бистен артык мал-маганныг, эт-септиг-дир. Чок, мен моон чорбас мен. Сургуул деп чүвениң ажык-дүжүүн кым көргөн».

Ачазы хөй чүве чугаалаваан:

— Чоруур сен, оглум. Шыгжап каан 20 акшам бар. Бежи-биле салчылар хөлезилеп бээр мен. Он бежин хойлап алгаш, улустуң Кызыл дижир хоорайынче чорувут. Сөөлүндө база салчылар-биле акшадан чорудуп турар мен. Шагда сени Кызыл-Бөрттүг деп адаан кижиге ынча дижик чоп. Кызыл партизаннар дээр улустуң даргазы кызыл хавактыг бөрттүг кижиге улусту шуптузун сургуулдазын дэен-дир. Менде чүү боор, кырган кижиге-дир мен.

Сургуул деп чүвениң ужурун чедир билбезе-даа, ооң дугайында отчугаш Кызыл-Бөрттүгнүң угаанынга, бүлүрерти-даа бол, хып турган. Оон улуг моондак база бар. Ол дээрге Хүт ужары-дыр. Орта өлгөн-барган салчыларның дугайында шын-даа, меге-даа тоол-домактар аалдарга дыргын турган. Севиге, Сыстыг-Хемге дыңналган чугаа-сооттар Хүтке үш-дөрт илиг хөөрей берген дидирткейнип келир.

Ындыг-мындыг чылдагааннар ужун Кызыл-Бөрттүг даш теп-кеш чыдыпкан. Адазы ээрежип чадашкан.

Ол кыжын Кызыл-Бөрттүгнүң адазы диинцевейн барган. Ашак арай хоочурап турар апарган. Аалдан үнүп, аң-меңге мөлдүк-калдык чедип, чүгле хонук үспейн турган.

Инээниң дугайын адашкылар шагда-ла уттупканнар. Ыя аразында күскээр кыжын биеэки үзер буганың ээлери: «Инээңер дуюунга чаваа айтып кагдывыс, ап алыңар» деп сөглеткен болган.

Кызыл-Бөрттүгнүң адазы улуг-ла бүзүревээн. Кыш удур канчаар боор, чазын ап көрээли деп ашак дилээн.

Час эртип, аалдар мырыңай чайлагга барганда, чавааны өөретпээже хоржок апарган. Оон эртер болза, талаар. Күзүн семирп, улгады бээрге, ону өөредери берге.

— Дуңмаңарга ыя ол чавааның аксын чайып берип көрүңерем, оолдар — деп, аныяк эрлерни ашак дилеп чадап каан.

Бир-ле шала сериин, эдир булуттарлыг хүн ашак чавааны оолдарга туттургаш, эзертээш, олурупкан. Оозу улуг-ла мөгбээн, шуут-ла маңнап алгаш чорупкан. «Ийи-үш хонукта ынчаар аксын эдип берзе, оон ыңай оглум боду өөредип аптар боор» деп ашак иштинде өөрүп бодап чораан. Ол ам он ийилээн, шору эр апарган болгай.

Адазы ол хүнзедир келбээн. Кызыл-Бөрттүг эртенінде оттуп кээрге, ам-даа сураг болган. Оон арай сести хона берген.

Кызыл-Бөрттүг аъдын эзертей соккаш, адазының дүүн чоруткан уунче иде-иде хапкан. Чайгы хүн девин-не бедип келгеш, изиг түлүү кирип орган.

Аалдар чанында элээн баалыктарны эрткен соонда, дөңгеликтерлиг, малгаштыг, чиндиңнээш шыкче Кызыл-Бөрттүг доңгайтыпкан. Элээн бадып ора, дүүнгү эмдик чаваа дег кара чүзүннүг аът шык ортузунда согая берген турганын оол көрүп каан. Ооң чанында кижии хевирлиг шөйбек чүве-даа чыткан ышкаш. Кызыл-Бөрттүг дүвү-далаш-биле ынаар хапкан.

Шык ортузунче аъттыг кирери берге болган. Кызыл-Бөрттүг дүже халааш, аъдын чыраага баглай соп кааш, дөңгеликтер баштап маңнапкан. Доңгайып алгаш чыткан кижини хевинден-не ачамдыр деп танып каан.

Кызыл-Бөрттүг ачазының чанынга келген.

— Ачай, канчап бардың? — дей каапкаш, ооң чеңинден туткаш, ойтур соп келген.

Ачазы ыяш дег ээлбес, көжүй берген, аары кончуг. Арны, ак тос дег, каштайып калган, карактары шимдинчек, аксын шала ажып алган. Оон бир-ле чүве төктүп чыткан болган.

Кызыл-Бөрттүг ыглапкаш, бажын ачазының хөрээнге салыпкан.

Та кайы хире үр олурду ыйнаан, шаг болганда, бажын көдүрүп

келген. Сагыш караңгылап, чер саргарып турар. Ачазының солагай холу малгашче кадалдыр кээп ушкан болган. Кызыл-Бөрттүг ону байгы күш-биле ушта соп келген. Ачазы ол холу-биле аргамчының ужундан ыяк тудуп алган болган. Эмдик мал ону ушта соп чадап каан хире.

Кызыл-Бөрттүг аъттангаш ээпкен. Чанында аалдарга келгеш, бичии када-ла улуг кижиге дег апарган чугаалап турган:

— Ачам ашак чортуп каап-тыр. Сөөгүн тутчуп каап көрүңөр, чонум, чааскаан чүнү канчап шыдаар мен.

Адазын улус ажаажып каан.

Кызыл-Бөрттүг багай чадырынга кара чааскаан арткан. Дүңе уйгузу келбес. Даңны атсы көрүп чыда хонар. Даңгаар эртен, чер чырып келгенде, бичии кум кынныр.

Улустуң колдуу Кызыл-Бөрттүгге сургуул, өөредилге, эртем-билиг дугайын сүмелеп турган. А боду бир янзы бодалдыг: сургуулдап чоруй баргаш, аъттарын канчаарыл, оларны кым карактаарыл? Улустуң чугаалааны дег, саткан херээ чүл? Ооң соонда аалдар аразынга чадаг кылаштаар бе, кыжын ыяш-дашты канчап сөөртүп алырыл? Аъттары чокта, Кызыл-Бөрттүг ам ырап шыдапас.

Чай дургузунда Кызыл-Бөрттүг хөй-ле боданган: каяа чурттаарыл, канчаар амыдыраарыл? Чеже-даа боданып келгеш, кыштагда адазының озалааш казанаанга баар дээрге, чүрээ чагдатпаан. Ында ачазының эрги-каксы хеви бар. Аза-бук сагыжынга кирер.

Дөрткү эге

Төрээн ие. Соңгу ада. Аякта мүн. Өштүң теви.

Изиг-халыын эрте дүжүп, сериидеш кыннып чорда, Кызыл-Бөрттүг төрээн иезиниң аалын айтырып чорааш, чедип келген. Соңгу адазы болур ужурлуг кижиге өгдө чок болган.

Төрээн оглун көрүп кааш, иезиниң үнү чидип, харлыгып, карааның чажын хирлиг чеңи-биле чоткулаан. Оглунче удур көрүп чадап, дунук даңказын соруп олуруп берген.

Таакпызын тыртып алгаш, авазы орталанып кээрге, Кызыл-Бөрттүг таваар чугаалап эгелээн:

— Дыңнадыңар ыйнаан, чааскаан арткан болгай мен, авай. Өскөн өөм, төрээним бооруңарга, чедип келдим. Оон өскээр кай-

наар баар мен? Мени даңзыңарга киирип ап көрүңөр. Силерге кайын дужамык халдадыр мен, дуза боордан өске, доруга берген кижги. Аъттарым-даа бар-дыр. Шаг шаа-биле турар эвес, улгадып, башкаланып чоруй-ла баар мен ыйнаан, авай...

Авазы эът доорап, мүн кыла берген.

— Менде чүү боор, оглум. Сагыш ышкаш чүве болза, сени шагда-ла ап алган турбас мен бе. Дораан чедип кел харын, оглум. Эр апарган кижги өл-чаш дуңмаларың азырашкай сен, имилеве чүвелер-дир ийин.

Мүннү авазы эскеш, улуг-ла дазыл хувага эриин долдур куткаш, оглунга сунган. Ыя аразында даштын ыттар ээрген соонда, мал даванының даажы дидирткейнип келген.

Иези эжиктен бакылап көргөн.

— Амдыы ашак-ла-дыр — дээш, дөрде ында-мында чыткан үвүр-савырны эде-хере каай берген.

Кызыл-Бөрттүг эжикче куду союп алгаш, чышкынче чыыра, улам бичеледир олуруп алган.

Соңгу адазы шимээни ынаар чугааланыр-даа. Хирези, халаг эзирик янзылыг.

Ашак кире халып келгеш, Кызыл-Бөрттүгнү көрүп кааш, эжикке кезек када ыт чок турган. Оон оолдуң баары-биле эртип чыда, оолдуң изиг мүннүг аяк туткан холун орта тепкен. Аяк ушта халааш, эжик кастыыңга кээп дүшкен. Изиг мүн оолдуң арнынче харын-даа чаштай бербээн. Кызыл-Бөрттүг үне халаан. Шимээни сааскан дег шыжыладыр чаңчанып чыдып калган.

Кызыл-Бөрттүг өг чанында чикти кеже халааш, ында арга ужунда шеттер аразыңга баргаш, черге доңгая дүшкеш, мөөрепле чыткан. Кежээге дээр ыглап келген. Ону кым-даа арга-лаваан.

Чеже ыглаар боор, карактары кургап калган. Хире-хире болгаш, аажок хандыр улуг тынып каап-ла чыткан. Кызыл-Бөрттүг ам оранны одуртур, делегейни дескиндир бодап каапкан: чаш чорааны, казанак бажыңы, кызыл-дустай берген ачазы, аъттары, төрээн иези, соңгу адазы...

Имиртиңнеп келген. Арга ишти дораан караңгылай берген. Ында-мында будук-даа дызырт дээр. Ындазында сезинчии сүргей. Кызыл-Бөрттүг серт-даа дивээн. Ам аңаа чүү-даа коргунчуг эвес:

аң-бөрү-даа, адыг-мажаалай-даа, хүннүң изии-даа, Хүттүң ужары-даа. Ол ыяап-ла өжүн негеп алыр ужурлуг.

Кызыл-Бөрттүг өртеп каан турган аьдын чедип эккелгеш, кончуг дуюкаа эзертээш, аьттаныпкан. Соңгу адазының аалындан үнгүже, аяар чортуп чоруй, аьдының саарынче дырс кылдыр каккаш, Севи кайы сен дээш, садырт-ла дээн. Кызыл-Бөрттүгнүң кулактарының ийи-биле эртенги салгын сыыгайндыр хадып эртип турган.

1. Кызыл-Бөрттүгнүң, адазы чокта, амыдыралы чүнү херечилеп турардыр?

2. Инээн соккан үеде Кызыл-Бөрттүгнүң сагыш-сеткилин илереткен одуругларны тыпкаш, номчуңар.

3. Адазының оглунга өөредилге дугайында чугаазын чүү деп бодаар силер?

4. Инэениң дуьунга алган чаваазы болгаш ачазының салым-чолу.

5. Кызыл-Бөрттүгнүң муңчулуп турары.

6. Авазы болгаш соңгу адазының хүлээп алганы.

7. «Оранны одуртур, делегейни дескиндир бодап каапкан» деп домакты канчаар билип турар силер?

8. Кызыл-Бөрттүг чүге өөренир деп шиитпирлеп алганыл?

Бешки эге

Севи. Изиг картошка. Орус сугжу.

Кызыл-Бөрттүг кылыының тевиинден хүннүк черни шаап эрткенин эскербээн. Дүш четпээнде, Севиге халдып кирип келген.

Ынчан Севиге элээн каш аалдар, Бии-Хемниң эрик кырынга үш-дөрт казанак бажыңнар, чадырлар турган.

Эрик кырынга Кызыл-Бөрттүг чортуп келирге, сугда хөй-ле кожактыг улуг сал чыткан. Чолдак хөректээштерлиг, узун хончулуг идиктерлиг тыва кижилер ол-бо кылашташкан, чамдык кожугларны быжыглап баглаан турганнар. Сал кырында аьт чаа кескен шал көк сиген чип турган.

Кызыл-Бөрттүг аьдын баглап кааш, салга кылаштап чеде бергеш, ооң кырынче үне халыырындан диттип чадап каан. Ында кижилер ону көрзе-даа, ынаар дыргак каразы дег-даа сагыш салбаан.

— Сал көрбээн кижии сен бе, ынча дыка кайгаар? — дээн соонда, ол кижилерниң шала улуу ооң чанынга келген.

Кызыл-Бөрттүг харыы тышпайн барган. Ындыг-даа болза, бо хире таарымчалыг үени эртирип болбас кылдыр бодааш, кызып-кызып чугааже кирипкен:

— Хүт чурттуг турган болзуңза, ону кайгавас харыың кайдал.

— Кайы, Хүт чурттуг сен бе?

— Ийе, ам чаа оон келдим — дээш, оол дерлиг аъдынче көргөн.

— Дыка-ла шапкан-дыр сен аа? Чүге далаштың?

— Силерниң салыңардан озалдап каар ирги мен бе деп бодадым.

Сургуулдап чоруур дээш келдим — дей каапкаш, демги кижиге үзе кайгап алган турган.

— Сургуулдап че?

— Ийе, акым.

— Кайнаар?

— Силерниң ол, амдыы... Чүү дээр ийик, улуг хоорайыңарнын адын аан? Кызылче аан.

— Кым-биле келдиң?

— Чааскаан.

— Аваң, ачаң чорутту бе?

— Чок. Ачам энир чылын чок апарган.

— Аваң чорутту бе?

Оол харыы орнунга доңгайгаш турупкан.

— Ана аттыг үрен-дир сен але, ол оранче кара чааскаан. Ужарны канчаар сен? Өлзүңзе кым... — деп чоруй, ол кижиге соксап каан.

Кызыл-Бөрттүг шала ыгламзыравышаан, каяа өскенинден эгелээш, ачазының өлгенинге, соңгу адазының кыжыктаныпканынга чедир чугаалап-ла турган.

Оолду дыңнап-дыңнап, демгизи мынча дээн:

— Мээң билбезим чүве-дир, дуңмакым. Бистиң лоцманывыс билир. Ол кижиге чөпшээрээр болза, бисте чүү боор, ап алыр бис, сал аартыктаар эвес.

Кызыл-Бөрттүг эрикче дүже халааш, сай кырынга барып олуруп алган. Салда улус ынаар бөлдүнчүп алгаш, бир-ле чүве дугайын чугаалажып турганнар. Хире-хире болгаш, сайда оолче-даа көөрлер, оон тарай хона бергеш, эрикте тал адаанга паштаны бергеннер.

Элээн үр болганда, салчылар Кызыл-Бөрттүгнү кый дээннер. Улуг-ла ак-демир аякка кара-паштан, кадык бе дээрге, кадык-

даа эвес, сай дажы дег борбак сарыг чүвелерлиг бир-ле чем каап бергеннер.

— Чип көрөм. Хартыышка деп чүве бо-ла болгай.

Кызыл-Бөрттүг канчаар чиир аайын тыппайн олуруп-олуруп, бир улуг борбакты шопулактааш, аксынче суга каапкан. Оозун чуура дайнаптарга, аксынче оттуг көс киир каапкан чүве дег, изиш-ле дээн. Ажырыптар дээрге улуу кончуг. Изиг картошканы аксындан адыжынче төгө каапкаш, карактарының чажы бүлдеңейни берген, үрүп-чайып-ла орган. Эрлерниң кара баары кадып-ла турган.

— Девидеве. Чуура иткилеп алгаш, бичиилеп чи — дээш, демги таныыры кижичи хлеб ап берген. — Холуй дайнап чи.

Кызыл-Бөрттүг картошказы-биле-ле бержиш орда: — Силер кандыг чем чип турар-ла аа? — дээн танывазы аялгалыг чоон үн ооргазындан дыңналган. Хая көрнүп кээрге, кедергей узун кижичи ооң чанында турган. Кызыл-Бөрттүг ол кижиниң адаандан өрү көрүп олуларга, узун буттары ийи сыра дег болган, кара идиктерин мырыңай-ла дөңмөк дөзүнгө чедир тыртып алган. «Биндыг узун буттарлыг кижичи сугжу болбайн канчаар, хире барык хемнерни анаа-ла сүзүп кеже бээр ыйнаан ол» деп, Кызыл-Бөрттүг боданмышаан, чемненирин уттупкан, ол кижини кайгап олурган.

— Бо кым келген-дир? — дээш, узун кижичи Кызыл-Бөрттүгже ээге берген. Ооң үрде чүлүвээн чокпак сарыг салы хөрөөн дуй алы берген, коңзагар думчуунуң кырында безин дүктер бар ышкаш болган. Ол дээрге салчыларның «лоцман» дээр даргазы ол чүведир.

Тыва эрлер орус, тываны холуп-бүлүп тура, тайылбырлап-ла турганнар.

— Күш эки сургуул тывылган-дыр — дээш, оолдуң дүүнден бээр ыглап каапкан, калдар хуна дег арнынче топтап көргөн. — Ай-ай, Пий-Хем суу бичии-даа өртек чок-тур, халас-тыр. А сен чунар чок. Че, чунар-ла, таныш. Оон чугаалажыр.

Кызыл-Бөрттүг дүвү-далаш чунуп каапкаш, холдарын эдээ-биле, арнын чеңнери-биле чоода тырткылап алган. Оон черле адырылбас хорлаңгылыг мат кара холдарын ооргазынга чажыра туткаш, сугжу ашактың баарыга кээп, томаанныг туруп алган...

— Кызылга канчаап чурттаар аа? Акша бар? — деп, орус кижичи айтырган.

Кызыл-Бөрттүг ооң чугаазының аянынга алзы берген:

— Согур көпеек чок кижиге мен. Мен салга олурган, мен бо аътты бээр.

— Оо, аът бисте херекчок, кайда салыр?

— Дуу аъттар-биле кады салда салыр, оон силер алыр.

— Чок, чо-ок. Сен аът херекчок.

Оон ыңай Кызыл-Бөрттүг адырылбастааш турупкан, элөп-чук-ла. Орус сугжу тыва эштеринге орустап чугаалап эгелээн. Олары база билир-ле шаа-биле имнеп-самнап орустап турганнар. Хирезин бодаарга, Кызыл-Бөрттүгнүң дугайын, ону алыр бе, албас бе дээр дугайын оон чажырып чугаалажып турган ышкаш. Маргыжып-даа турганнар. Дыка-ла үр үрүңейнип келгеннер.

— Аът албас бис. Сени бис алыр бис — деп, адак соонда орус ашак чугаалаан.

Кызыл-Бөрттүг хап чоруткаш, аъдын авазы сугже чорудуптар кылдыр улуска чагып кааш келген.

А л д ы г ы э г е

Шуугайда үжүктөр. Баштайгы онаалга. Ужар. Ёзулуг кижилер.

Даартазында даң чырыгыры билек, өртегни чешкеш, хемни куду салдап бадыпканнар. Ындыг кайгамчык хүннү Кызыл-Бөрттүг көрүп чорбаан. Дээр кааң, хат чок. Агаар үргүлчү сериин болгаш шык. Эрлер салдың бир болза мурнунда, бир болза соонда эшкиишке турупкаш, чаңгыс кижиге дег, бир дем-биле эшкеш туруптар. Дорт болгаш турум черлерге сал бодунуң хөлү-биле бадып чыдар.

Аъттарны сал кырында бичии кажаа иштинде баглагылап каан. Салчылар боттары орта-ла одагланьп, чемненип чораан. Сал кырында бедик кажаа кылгаш, аъш-чемни, идик-хепти ында салып каан.

Турум болгаш делгем черлерге одагга сугжулар бо-ла бөлдүнчүп кээр турган. Ында үс-биле чаап каан шуугай бар. Ону хүлге борай шапкаш, кактап каапкаш, орта үжүктөр бижиир, адаар, элдеп-эзин, кижиге сагыжынга кирбес ыргак-шоргак чүвөлөр бижиип турганнар. Өскелери адап бээрге, бирээзи бижиир. Оон кээп маргыжар. Чадажып кааш, орус сугжуга баар. Оозу үзе шиитпирлеп бээрге, ам арай боорда соксаар. Ол ашак шагда орус чуртунга

эмчиге бичии өөрөнгөн кижиге бооп-тур. Ынчангаш латин алфавитти шору билир.

— Мында чүү деп бижээн-дир? — дээш, шуугайда шорбажылап каан ийи кезек шыйыгны Кызыл-Бөрттүгге номчутканнар.

Ооң угаанынга кирер дээр ужур чок, ырма сынчыг херек болган.

— Кызыл-Бөрттүг дээн-дир — дээш, эрлер са-ла каттырыштарлар.

«Үжүк-бижик билбес кончуумну» кылдыр бодап, Кызыл-Бөрттүг оларже адааргап көрүп турган.

— Тываның чаа бижиин өөрөнгөн чор бис. Нам, чазак бижик билбес чоруктуң когун үзе узуткаар дээн-дир. Сен база өөрөнгөн — дишкеш, «а» деп үжүктүң улуг, бичезин канчаар бижиирин айтып-айтып бергеннер. — Баштайгы онаалга ол эвеспе. Кежээ шылгаар бис. Эки кыс, дүгээ баарыңга, сургуулунң база моон эгелээр — дээннер.

Кызыл-Бөрттүгнүң сагыжындан хүлдүг шуугай ыравастан. Чай кадында-ла ында баар. Оон база бир арга тып алган. Одагдан хөмүр ап алгаш, чудуктарда кайда-ла балды-биле чона шаап каан чер бар болдур, аңаа «а»-ны бижип-ле чораан. Ындыг янзы-биле Кызыл-Бөрттүг шылгалданы дүшпө-ле тудуп каапкан. Сугжулар ону аажок мактааш, кежээге дээр база бир үжүк берип кааннар. Бичии оол ындыг чедишкениге кедергей сорук кирген.

Шала кежээликтей хемниң уну чиңгелеп, ийи эриктерден чалымнар үргүлчү көстүп, чалгыглар мөөп турар апарган:

Сугжулар:

— Ужар удавас — джип чоруур апарганнар.

Хүт ужары! Кызыл-Бөрттүг ооң дугайында кандыг коргунчуг чугаалар дыңнаваан дээр. Девин безин сугжулар база ооң дугайын чугаалажып чордулар. Чоокта чаа-ла орта беш кижиге кырлып калган, сөөгү безин тывылбаан. Кызыл-Бөрттүг Хүт ужарын бодап көөрге, тоолдарда азыг-диги шаарарган амырга-моос сагыжыңга кирген. Чокпак салдыг орус ашак тыва эштерин, Кызыл-Бөрттүгнү эдертип алгаш, ооң аксынче, чайлаш чок өлүмчө бар чыткан.

Ынчалза-даа сугжуларның шырайында бичии-даа девидээн, хөлзээн шинчи чок. Олар бүзүрөлдиг болгаш маажым сеткилдиг чорааннар. Олар хензиг-ле эптиг үе тывылганда, хүлдүг шуугайыңга баар турганнар. Ындыг халаптыг айыыл кыжанып келген хиреде-ле, ол кижилерниң бижик-билигже чүткүлүнүң сыныш чогуң, өндүр-чаагайын Кызыл-Бөрттүг магадап ханмаан. Ооң дайлымыңга ол

алзып, соңгу адазының өжүн, Хүт ужарының чалгыын уттупкаш, сугжуларның амдыы чаа айтып берген үжүктериниң дугайын бодап чораан.

Бир турум ээтке келгеш, сугжулар хонары-биле салын өртеп алганнар. Аъттарны эрикке оъткарып каан. Одаг кыпсыпканнар.

Одаг чырыынга Кызыл-Бөрттүгнүң сугга кирген мөөн дег өл идиин көрүп кааш, салчыларның даргазы алгырыпкан:

— Дораан уштур херек. Доңар болза, багай — дээш, бодунуң анаа сапыктарын ап берген. — Кедип ал. Суг кыдыы кезээде шык, сериин-дир.

Кызыл-Бөрттүг багай ойбак идиктерин уштуп кааш, орус ашактың сапыктарын кедип алган. Ол идиктер бичии оолга сугжуларны-биле дөмей узун, дөңмектер дөзүңге чүгле четпес болган.

Ону көргөш, орус ашак:

— Бир-ле сугжу кижин болган-дыр ол — деп аажок чазык каттырып орган.

Оон бодунуң солуп кедер хөвөнниг хөрөктээжин база оолга кедирип каан. Ол аңаа кышкы негей-биле дөмей, чеңнери черде сөөрттүнүп турар.

Кызыл-Бөрттүгнү чула чөмгөргөш:

— Дыштанып ал. Дарта эрте турар бис — дишкеш, сугжулар оолду чыттыргаш, чылыды шуглап кааннар.

Кызыл-Бөрттүг бүгү-ле чүвөгө тааланчыг өпейледип, анаа-ла удуучаңнап чыткан. Сугжулар одаан улай чүшкүрүп, таакпылап каап, солун чугаазын төп-ле органнар. Кажан удаанын Кызыл-Бөрттүг эскербейн барган.

Эргенинде удатпаанда-ла ужарга келгеннер. Сүт дег ак саарыглар аразындан өглер дег хаяларның баштары караңагылаан. Ужарның дааш-шимээни ол-бо чарыктарда чалымнарга чаңгылангаш, кулакты уюк кылып турган.

Сугжу ашак эң сөөлгү командазын берген соонда, салчылар эш-кииштерни уштуп каапкаш, кажаа кырынче үне халчып келгеннер. Кызыл-Бөрттүг акыларындан туттунупкан. Сал саарыгларга каш катап кырлаш дээн соонда, ийи чалым аразында келген. Кожуп каан салдарның бажы бир чал кырынга дээр шокар көдүрлүп келгеш, оңгарже согунналы берген. Оон чаштаан суг сал кырында

улусту хөмө чажыпкан. Ыя аразында салдың кудуруу база-ла көдүр-лүп-көдүрлүп, улуг саарыгны ажа халып дүшкеш, сугже шымны-ла берген. Кажая кырында кижилерни безин чалгыг чүлгүй шаап аппаар часкан. Кызыл-Бөрттүг туттунар дээш, арнын безин чодар чай алынмаан. Чамдыкта сал шуут көзүлбейн баргылаар. Ынчан аъттарның чүгле баштары карагнагылаар. Олар, кортканындан-на боор, кээргенчиг киштей каггылап чорааннар.

Кызыл-Бөрттүг коргар безин чай тыппаан. Элээн каш саарыглар эрткен. Байдал оожургаш кылынган. Улус чугаа солчуп чет-тикпээнде-ле, база бир ужар келген. Ол баштайгызынга деңнээрге, арамныг болган.

Сөөлгү ужарны эрткен дораан, сугжу ашактың дужааганзыг эвес, харын өөрүшкүлүг үнү дыңналган:

— Менди-чаагай болган-дыр, оолдар! Эшкииштерни салган-дыр!

Эрлер салчып чоруткаш, салдың ужу-бажында ийи эшкиишти суккаш, ийи үзе турупкан. Чокпак салдыг даргазының командазы-биле бирде бирээзи эжип, салды башкарып чорааннар.

Шай хайындырым хире-ле үе эрткен. Саарыглар чок септер эгелээн. Кижилер эшкииштерин каапкаш, бөлдүнчүп кээп, даңзаларын тип, хаптарда кээшпезин ораай бергеннер. Улустуң чугаазы үне берген.

Кызыл-Бөрттүгнүң баштай-ла ужурашканы сугжу эр шарыгы-лап каан, өде берген чүү-хөө адаандан хүлдүг шуугайын ушта соп эккелген. Оозу канчанмаан-даа, кургаг хевээр боорга, эр амырап, эш-эш, бызаалыг инек дег улуг-биче үжүктерни шуугайынга бижигилээн.

«Ёзулуг-ла кижилер-дир бо, мындыг тура-соруктуг кижилер кандыг-даа бергелерге торулбас» деп, Кызыл-Бөрттүг ханы боданган.

Тар кызаалар эртип, Бии-Хемниң уну улам делгемчип бар чыткан. Сактырга, Кызыл-Бөрттүгнүң оруу база калбарып орган ышкаш болган.

1. Салчыларның аныяк оолду хүлээп алганы.

2. Чогаалчы Кызыл-Бөрттүгнүң билигже чүткүлүн канчаар көргүскенил?

3. Кызыл-Бөрттүг Хүт ужарының дугайында чүү деп коргунчуг чугаа дыңнааныл? Ону сөзүглелден тыпкаш, бодалдарыңарны илередиңер.

4. «Кызыл-Бөрттүгнүң оруу калбарып орган ышкаш болган» деп домакты канчаар билип турар силер?

Чедиги эге

База катап Хүт. Соңгу ада ыглап олур. Дидир-дидир. Дириг суртаал.

Аревэчи Маады Кызыл-Бөрттүг Хүтке чанып келген. Орта келбээ-ле, үр болган. Дөрт чыл эрткен. Чаңгыс катап-даа көзүлбээн.

Кызыл-Бөрттүгнү, Кызылга өөренип турда, ада-иези чок, оон ыңай ырак-узак чурттуг дээш чайын школага арттырып каар турган. Сөөлгү чылдарда пионер лагеринге дыштанып келген.

Культура революциязы кидин түлүк. Кызылга нам школазы, башкы сургуулу, каттышкан школа, кожууннарга эге чада школалары ажыттынгылаан. Сумуларга ликпунктулар (бижик билбес чорукту узуткаарының өөредилге пунктулары), улаан-булуңнар ажылдап турган.

Бижик-билиглиг кадрлар агаар дег негеттинип келген. Оларны кайыын алырыл? Бижикке чаа-ла өөренип эгелээн кижилерниң ортумак азы дээди билиг чедип алырын манап, он-чээрби чыл олурар бе? Чон эгезинде кыска орукту шилип алган: бижикке өөренип алганнар бижикке өөренип албааннарны бижикке өөредип алыр.

Кызыл-Бөрттүг бир чайын Улуг-Хем кожуунунга башкылап чайлааш келген. Дараазында өскен-төрөөн чери — Хүтче хапкан. Артында-ла боду дилеп алган.

Аалдар чайлагларында. Хек үнү чайтылавышаан. Оът-сиген шал көк. Чечектер чүзүнү өң-баазын боордан, часкы чайынды-ла, сүстүп чыдар.

Кызыл-Бөрттүг сумудан улаг аьды мунупкаш, сеткили сергеп, сагыжы чаагай тутсуп орган. Өскен чериниң каазын, үр үе эрткен соонда, көрүп кааш, өөрүшкүзү хайнып, куюм чүрээ кустугуп чораан. Ынчалза-даа ол канчаар доругуп келгенин, ачазының хенертен барганын, төрөөн иезиниң карааның изиг чажын, соңгу адазының доң баарлыын утпаан, база-ла бодап кел чыткан.

Дөрт чыл дургузунда Кызыл-Бөрттүг хөйүнү көргөн, хөйге өөрөнгөн. Оон туржук билиглерин өскелерге дамчыдып эгелээн.

Бир эвес Кызыл-Бөрттүг адыыргак, бодун тогдунар, колчук эр болза, иезиниң аалынче доозунун доюлдур, ыт-кушту ээртир челзип кире бээр ийик. Өгге баргаш, ында улус-биле каш борбак эрбенниг каржы сөстөр солужа каапкаш, соңгу адазының кырынга-ла баар

ийик: «Буура кырыыр, бодаган өзер. Таңды дег бедик, далай дег улуг эртемниг, кайы хире-дир мен че? Шагда мени канчалчык сен?» Хол чедеринден безин чалданмас ийик.

Чок, аревэчи Маады Кызыл-Бөрттүг ынчаар кижизиттинмээн. Ол чаа үениң, чаа салгалдың кижизи. Кызыл-Бөрттүг соңгу адазының сеткилин хомудатпас дээш, ооң-биле канчаар ужуражырының, канчаар чугаа-соот кылырының дугайын бодап чораан. Кызыл-Бөрттүг соңгу адазын эвес, эрткен үени, феодалдыг тургузугну хайыра чок буруудадып чораан: аш-түреге, караңгы-бүдүүлүккө шаагдаткан арат Тывада болуп эгелээн улуг өскерлишкиннерни чедир билбээн, чедир үнелевээн. Ындында-ла көвүдөп орган өг-бүлезиниң иштинге ам база бир, кидин хырын үезинде артык аас немежип кээрге, ашак кылыктанмас харыы чок болган.

Кызыл-Бөрттүг чортпушаан келгеш, иезиниң өөнүң чанында баглаашка кээп дүшкен. Дуңмалары үне халчып кээп, акызын танывайн, өөнче дедир маңнажып кирип турганнар.

Өггө кирип келгеш, Кызыл-Бөрттүг аажок хүлүмзүрүп, чедип келдим дээн ышкаш, үр-ле кайгап турган.

— Экии, авай! — дээш, баштай-ла иезиниң холундан барып алган. Адаан тазартыр таартып алган бажының дүгү, аът чели дег, туруп келген; калбак баг сарыг курун чыыра куржангаш, шериг хөйлеңин чинге белинче шевергини кончуг бөле тыртып алган; кылаң кара савыя сапыктыг, таныыры шырайлыг аныяк эрни көрүп кааш, соңгу адазы сербээдей хона берген. Ооң угаанында бодалдар, дээрде кызаңнаашкын дег, маңнажып турган. Селбер баштыг, самдар дерликтиг, ойбак идиктиг балдыр-бээжек бичии оолдуң тудуп орган аяан ол дүүн чаа-ла тепкен ышкаш болган.

Кызыл-Бөрттүг соңгу адазынга оон ыңай боданыр чай бербейн барган. Ашактың холундан алгаш, хөөрээн турган:

— Кыргызаннар, кайы хире чурттап ор силер? Канчанмаан-даадыр силер, ха-ха.

Кызыл-Бөрттүг харыы-даа манавайн, дуңмаларында-ла барган. Бичиилерин өрү көдүрүп, ортуннарының баштарын суйбап, шала улугларының холдарын-даа тудар.

Иези буу-хаа чем кыла берген. Соңгу адазы орта-ла чугаа кылып чадап каан. Кызыл-Бөрттүг ооң ындызын билип, ону эскербээн кижиге болуп билбээчеңнеп, өөренип чораанын тө каап-ла орган.

Шай болу бээрге, Кызыл-Бөрттүгже иези аяк сунарга, соңгу адазы артында өскээр көрнү берген.

Элээн үе эрткен соонда, ашак оң кирип:

— Оглувус-даа келген чүве-дир. Бичии чүвени база шурады кааптас сен бе? — деп кадайындан айтырган.

— Ажырбас. Мен ындыг чүве аас дээр эвес мен — дидиртизин-не иези тура халааш, хойтпаанда-ла барган.

Кызыл-Бөрттүг таалыңын кирип келгеш, үжей берген. Оон баштай-ла дуңмаларынга чигир үлеп эгелээн. Кижиги бүрүзү элдеп-пейлиг чараш белектер алган. Кым — сарыг баштыг, чиңгир көк карактыг ойнаар-кыс, кым — ала бөмбүк, кым — долгап-долгап, салыштарга, маңнап турар бичии чычаан, кым — тударга-ла, сыйт дээр ыт, кым — хүрөң хилиң адыг... Ындыг кайгамчык ойнаарактар көргөн эвес, чамдыктары шуут коргуп, ыглажып, чанынга чагдавайн турганнар. Кожазында өглерниң уруг-дарыы база четкилеп келген, ойнаарактарны магадап, үглөп-ле турган. Кызыл-Бөрттүг ол уругларга чигирлер бергилээн.

— Сеңээ белээм бо-дур, авай — дээш, Кызыл-Бөрттүг иезинче чүндөн аргыш каан хөрөктээш хөйлең сунган.

Иези оглунуң белээн канчаар алырының безин эвин тыппайн, хейде-ле холун чоттунган турган. «Меңээ кайын чүве эккелген боор» деп, чигзинген соңгу адазы анаа-ла сөс тыппайн:

— Амыраан-дыр сен, кадай, чылыг хөйлең-дир — дей тыртып кааш, идегел чок көргүлээш, кылыр чүве тыппайн, чадагай отту чүшкүргүлээн.

Кызыл-Бөрттүг савыяа чолдак тон ужулгаш, соңгу адазынче сунган. Ону алгалакта, шуут боду тура халааш, аңаа кедирипкен. Ашак ол-бо көрдүнгөн, каткы-иткизи аажок турган.

— Ынча чүвени канчап садып алдың? — деп, иези айтырган.

— Эрткен чайын башкылап чайладым, шалың бээр чүве-дир — деп, оглу харыылаан.

Кадай хойтпаан эзиптерге, үш-дөрт дугураанны ижипкеш, ашак анаа ыглап олуруп берген:

— Бо-даа шагның магалыын, мээң-даа кончуумну...

Кызыл-Бөрттүг арай боорда ооң чугаазын өскээр эдерти берген.

— Ол-даа хей чүве-дир. Ажыл-агыйның дугайын чугаалап көр.

— Ындыг бе, оглум — дей каапкаш, чожуй хона бергеш, ашак чугаалаан. — Үш аъдың бар болгай. Менди кадагалап турдуvus.

— Оларны силер алыңар. Бирээзи-биле андазын садып алыңар. Ол кедилиг ажыл. Мынаар кожууннарда араттар эвилелдежип алгаш, ажылдап турар чүве-дир. Эрген таптыг чугаалап бээр мен — деп, Кызыл-Бөрттүг катап-катап чугаалап орган.

Аревэчи Маады Кызыл-Бөрттүгнүң Хүтке чайлаг школазы башкылаар дээш чедип келгени ол кежээзинде-ле, даартазында-ла бүгү аалдарга тарай берген.

Эр улустуң аразынга мындыг хевирлиг чугаа чоруп турган:

— Чажындан-на томаанныг оол чүве.

— Эр-ле бооп-тур ам. Канчаар түрөп өскөн ийик.

— Ол ам-даа өөренир.

— Өскүстен өлбээни ол-дур...

Херээжен улустуң аразында чугааның аяны мындыг:

— Иезинге хөйлең эккеп берген дидир.

— Соңгу адазы ону канчаар үндүр сывырыпчык?

— Аъттарын соңгу адазынга берипкен дидир.

— Андазын садып ал дээн дидир.

Бичии уруг-дарыгныны бо:

— Ындыг акылыг болза.

— Чигир эккеп бээр, ойнаарактар эккеп бээр дедаан.

— Авам, ачам акымны өөредип чорудар деп тур.

— Мен чайлаг школазында бижидип алдым.

— Мен база.

Кызыл-Бөрттүгнүң үе-чергези кыстар арай бижииргеп турар хире. Олар чоокшулавайн, өглериниң дыдыктарындан барааннап, саап орган инектериниң эмиглериниң аразындан бүдүү көрүп, ырактан хайгаарап чоруп турганнар. Ынчалза-даа оларның чугааларында чалыгы назын халыынының теви чүден көскү болган.

— Дөрт чыл өөрөнгөш, дөрт чүүл эртемниг келген дидир.

— Оңнап, солагайлап бижиир дидир.

— Орустап, тывалап чугаалаар дидир.

— Эргенниң-не хол, будун сургуулдадып турар дидир.

— Чунган санында, чыттыг-суг-биле чагдынар дидир.

- Орус душтуктуг дидир.
- Оозу инек эмий тутуп көрбээн бараскан дидир.
- Хүлүрөшпөңөр, Хүттүң оглу-дур.
- Семевеңер, Севиниң оглу-дур.

А ооң үе-чергези оолдар чугаа-соот үндүрбээннер. Ынчалза-даа адааргал сомазы турган болгай аан.

Чон улуг-бичези чокка Кызыл-Бөрттүгнү хүндүлөп турган. Адын безин адавастар, чүглө «башкы» деп каарга, каяа-даа билдингир. Улус уруг-дарыын безин кончуурда, болганчок-ла: «Кызыл-Бөрттүгнү көр, кандыг кижин болуп алган чанып келген-дир» дижир. Аныяктар ону өттүнүксээш, арыг-силиг, эвилең-ээлдек болуксаар. Хүтке ол чайын төрүттүнген үш-дөрт-даа чаш уругларны ада-иези Кызыл-Бөрттүг деп адап алган. Ол күзүн элээн хөй аныяктар Кызылче өөренип чоруткан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Кызыл-Бөрттүг Хүтке ээп келгеш, дириг суртаал апарган.

1. Ол үеде Тывага культурлуг революция канчаар чоруп турганыл?

2. Кызыл-Бөрттүг Хүтке чүгө келгенил?

3. Соңгу адазы оглун канчаар уткуп алган-дыр?

4. Кызыл-Бөрттүгнүң угааннын, төлөптиин, кижизиин кайы одуругларда домактар херечилеп турар-дыр, тыпкаш, тайылбырлаңар.

5. Чогаалчы хүтчүлөрниң чугааларын дамчыштыр чүнү илередир бодаандыр?

6. Кызыл-Бөрттүгнүң үлегери Хүтке кандыг салдарлыг болган-дыр?

7. «Мээң эң-не сонуургаан эгем», «Кызыл-Бөрттүг — эзулуг маадыр», «Башкы дээрге...» дээн чижектег темаларның кайы-бирээзин шилээш, чогаадыгдан бижиир.

8. «Кызыл-Бөрттүгнүң ачазының овор-хевири» деп темага дыңнадыгдан кылгаш, класска номчуур.

«Буура кырыыр, бодаган өзер» деп үлегер домакка утказы чоок үлегер домактарны тыпкаш, тайылбырлаңар.

9. Эртем-билиг дугайында өске чоннарның болгаш тыва улустарның үлегер домактарын чыггаш, тускай төлевилелден чогаадыңар.

10. *Аревэ, амырга-моос, казанак, кожактыг сал, лоцман, сургакчы* деп сөстөрни «Тыва дылдың тайылбыр словарындан» тыпкаш, утказын тайылбырлаңар.

11. *Даш тепкеш чыдыпкан, доң баарлыг, дыргак каразы дег, кара баары кадар, кулак уюк, кызыл-дустай берген, ээди чажып каар* деп турум сөс каттыжышкыннарын «Тыва фразеология словарындан» тыпкаш, утказын тайылбырлаңар.

Шаңгыр-оол Монгушович СУВАҢ

(1949)

Чээн оол

Чечен чугаа

Аңгыр-оолдуң шагдагы күзели ам-на бүткен. «Ам бир аңнап келгеш, эдертип алыр мен» деп, даайы аазаан. Келир хүнүн безин болчап каан. Ол хүн бөгүн келген. Аалдың чанында тейжигештиң бажынче үне маңнап, даайы чоруп ор ирги бе деп шынааже чиңгелеп бады барган дыйлагар орукче каш-даа катап харап көргөн. Даайының барааны безин көзүлбес.

Аңгыр-оол даайынга аажок чоргаарланыр. Черле ынчаш, даайы ол чоок-кавыда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Шолазы безин Аңчы. Кижилер ооң дугайында чугаалажып тура, ёзулуг адын адавас, Аңчы дижир. Аңгыр-оол даайынга дөмей болуксаар, ону өттүнер. Бо бүгүнү даайы билир. Ол дээш чээнинге ынаа кончуг.

Аңгыр-оол база бир харааш, келирге:

— Аңчы кижиде дөскелчок болбас. Таваар, далаш чок боор чоор — деп, авазы чугаалаан. — Далашкан күске сүтке дүжер деп чүве бар.

— Кээр мен дээн хүнү эртер деп барды ышкажыл — деп, оол чөгөнген.

— Манап өөрөн. Чогум-на ынчан даайың ышкаш аңчы боор сен — деп, авазы оглун сургаан.

Ооң үнүнде чоргаарал дыңналган.

Авазының аайы-биле Аңгыр-оол тей бажынче үнмес деп шийт-пирлеп алган. Ынчалза-даа бар-ла сагыжы ынаар тырткаш турар. Бодун алаактырып, даайы-биле аңнап чоруурун сагыжыңга чуруп

эгелээн. Эгеректиң ээргени ону күзелдеринден адыра соп эккелген. Аңгыр-оол даштыгаар үне-ле халаан.

Даайы аңнап мунар доруг аъдының кырында шала тыртыты эрестии кончуг кылдыр саадапкан, аал мурнунда шыкты кежир саяктадып орган. Аъдын даайы «кыяр сиген сыя баспас, чүстүг сиген үзе баспас Аңчы-Доруг» деп мактаар. Уткуй маңнап келген чээнин аът кырындан ээгип, күштүг холдары-биле ийи колдуктан ап, агаарга чииги кончуг бедидир октай аарак көдүрүп, хөрөөнге чыпшыр куспактап, мурнунга ушкарып алган.

— Аа-че, күжүр кайгалды — деп эргеледип айтырган. — Четтикпейн тур сен бе?

— Ийе. Чиде бээриңге, келбес деп бодадым.

— Ээ — деп, даайының хатка, соокка дадыккан хүрең-кызыл арны, чидиг кара карактары шириин апарган. — Эр кижии сөглөөн сөзүңге ээ болбаска, сөөлүңде барып дөңгүр көк буга бооп хуула бээр хоржок болгай. Сөглөөн сөс — керткен ыяш. Чедип келгеним бо-дур.

Даайы чээниниң аңнаксаар күзелин билип, ону баш бурунгаар белеткеп келген. Аңгыр-оол-биле кады арга-арыг кирип чорааш, аңнарның, куштарның истерин көргүзүп, дааш-шимээни, алгызы, үннери-биле таныштырып, аңнап келген назынының иштинде көргөн-билген чүүлдерин чээнинге өөредип каарын кызып чораан.

Даарта эртенги одарда аңнаар деп даайлышкылар дугурушканнар.

Ижин изидер шай чылыдып иже тыртып алгаш, чер чаа-ла чырып орда, аалдан үнүпкеннер. Аңгыр-оол даайының дүүн белекке эккеп берген дүүргезин чүктеп алган.

— Хүн үнмөөнде, сын кырынга чедип алыр-дыр — дээш, даайы орукту баштап, мурнай чиик-чиик базыпкан.

Даайындан чыдып калбас дээш, Аңгыр-оол дүрген-дүрген чоруп орган. Бежен хар ажа берген-даа болза, даайының ам-даа кашпагайын ол магадаан.

Сын кырынче үнүп олурда, хүннүң алдын-сарыг дукпуртузу даглар артындан оларның-биле деңге көстүп кээп, мээстерни кызылдыр шона берген.

— Сынны кырладып, мээстерниң кырындан харап көрээли — деп, даайы тайылбырлаан. — Бедидир чоруурга, аңнар белең чыт кага албас. Бистиң чыдывыс агаарга дүрген эсти бээр.

Мээс бүрүзүнүң бажындан кээп харап, дужунда мээстерде аң көстүр ирги бе деп көрзүнүп чорааннар. Бир мээстиң бажындан өндөйип харап көргөш, даайы күдүш кыннып, дис бажынга шимээн чок ора дүшкөш, дужунда мээсче холу-биле имнээн. Аңгыр-оол оожум харап көөрге, ында ийи аң сезик чок оъттап турган.

— Идиктеривисти маңаа уштуп кааптаал — деп, даайы сымыранып чугаалаан. — Кызыл-даван кижги белен дааш үндүрбөс боор чүвө.

Идиктерин уштуп каапканнар. Даайының кылажы көңгүс дааш чок апарган. Ону соондан көөрге, күске кедээн диис-ле. Чүглө кулбуруур чүвө. Аңгыр-оол база барык-ла тын тынмайн, даайының изин соора баспайн, кедөңгирлеп чоруп орган. Кылажы чүглө бут баштай берген. Сактырга, элээн дыңзыдыр базыптар болза, чер ойлуп кире бээр ышкаш.

Аңнар көргөни мээстиң бажындан хөлөгелер дег шип-шимээн чок харап келгеннер. Эртенги сериин салгын аңчыларның чыдын аңнарга чедирбейн, хемни куду алгаш бадып турган болгаш, аңнар чүнү-даа эскербейн, тайбың оъттап турганнары ол.

— Элик биле хулбүс-түр — деп, даайы сымыранып тайылбыр-лаан. — Мыйыстыы хулбүс. Ооң чанында элии-дир.

Дириг аңнарны бо хире чоокка бир-ле дугаар көргөн болгаш, Аңгыр-оол ала-чайгаар-ла оларны чарашсынып кайгай берген. Буттары узун, чиңге, мага-боду шилгедек. Кулактары сүүр-сүүр. Шимчээрге, кежиниң дүгү эртенги хүннүң херелинге кылаш кыннып, алдынналып каап турар. Дааш-шимээн дыңнаалап, чыт тыртып, шимчеш дивейн, тура каггылаптарга, даштан чазап каан ышкаш.

— Чараштарын! — деп, боду безин билбейн, Аңгыр-оол оожум чугааланы каапкан.

— Ш-ш-ш — деп, шиинеңдир сымыранып, даайы оолчугаштың аксын чодур-чодур чоон, бүзүргей салаалары-биле дуй тудупкан. — Адар-боолаар дээн аңын аңчы кижги чарашсынмас чоор.

Кайы хире айыыл оларның кырында диргелип келгенин элик биле хулбүс кайын билер. Агаарның агымында сезинчиг дааш-даа, чыт-даа эскербейн, бот-боттарынга эргеленчип, үскүлешкилээн.

Бодун-даа, даайын-даа, аңнаашкын-даа дугайында утгупкаш, Аңгыр-оол аңнарны чарашсынмышаан. Даайы боозун оожум көдүрүп кээп, хулбүстүң чараш мага-бодунда эң-не өлүмнүг черни дилеп,

чүрек дужун бодап, боозунуң хараалын тас колдукка доктаадып, шыгаай бергенин эскербээн. Чер-дээрни сиртиледи чаңнык чыжырт кылдыр дүжүп, эртенги шыпшыңны чара шаапкан ышкаш болган соонда, хулбүс бир ийинче тендиш дигеш, турган-на черинден өрү дүндүүштелдир окталдыр шурааш, черге молдурукталы кээп дүжүп, мээсти куду хая-дашты кизиредир дукпурланып бадып чыда, улуг дашка ызыртынгаш, мыйыстарын адаанга эпчогу кончуг кылдыр баскаш, тепкилени берген. Элик чүү болганын аайын тышпайн, дөрт будун хере тепкеш, кезек када ыңай-бээр сүүреңейнип турган.

Хулбүстү даайы адыпкан-дыр деп Аңгыр-оол ам кээп билип каап, олче көрнү хонуп кээрге, демгизи, шураарынга белеткени берген бөрү ышкаш, шала өңдейип туруп келген, боозунуң мажызын базарының кырында келген болган. Аңгыр-оолдуң холу карбаш кынгаш, боону бир ийинче шеле сопкан. Боо частып, ооң даажы хемни өрү диңгейнип чоктай берген. Ол өйде элик ыяш аразынче шимеш-ле дээн.

— Ол канчаарың ол! — дээш, даайы оолду ойтур иде каапкан.— Ок-боо ойнаарак эвес ышкакжыл.

Аңгыр-оол чүнү-даа ыттатайын, даайынче кезе көрүп алган орган. Оолдуң мурнунда даайы эвес, а көңгүс өске кижичи ышкаш болган. Үнү доңгун, карактары соок, шимчээшкиннери каржы.

— Хайыраан эликти. Сен эвес болзуңза... — деп, даайы оолду чемелээн. — Че, олчавыс барып көрээли.

Хулбүс ам-даа өлбээн. Эртенги арыг агаарны кара күш-биле хөрөөнче харамдыгып киир тынып, тура халааш, өлүмден дезип ыңай болур дээнзиг, тепкиленип чыткан. Даайы ооң мыйызындан алгаш, күштүг-күштүг шеле соккулаптарга, хулбүс дөрт даванын хере теп, мага-боду хенертен дыңзыш кынгаш, чоорту суларап бады барган. Хулбүстүң шимчевес өлүг карактарында мээс кыдыында ыяштарның баштары, аяс дээр, даайы биле Аңгыр-оол боду көрүнчүктелдир көстүп турган. Сактырга, хулбүс ам-даа өлбээн, чер, дээрни, кижилерни мага хандыр көрүп алыксап, каракты караңгылады, хөрек-чүректи дакпыжадыр базып келген коргунчуг күштүң кайыын келгенин билбейн, Аңгыр-оолдан айтырып чыдар ышкаш болган.

Олчугаштың карактарының чажы бүлдеңейнип келген. Даайына бодунуң кошкаан көргүспес дээш хая көрнүп, даш кырынга барып олуруп алган.

Ийи билээн даап каапкаш, даайы хүлбүстү союп эгелээн. Аңгыр-оол көрүп олуарга, ооң аң союп өөрөнгени аажок болган. Шимчээшкиннери артында аай-аай. Чүглө холунда бижээниң бизи кылаңнаар.

Даайы:

— Бээр кел. Аң соярын көрүп ал — дээн.

Аңгыр-оол:

— Хөңнүм чогул — дээш, ынаваан.

— Аң-мең кээргээр кижии аңнаар-меңнээр мен деп сөс эткен херээ чок— деп, даайы шириин чугаалаан.

— Моон соңгаар силерни эдербес мен. Ма, бооңарны ап алыңар — дээш, дүүргени даайынга тутсуп берген. — Аңчы болбас мен.

— Ыы, билдине берди. Алыс черле аңчы болур балдыр сенде чок-тур — деп, даайының үнүнде чөмөлээшкин дыңналган. — Боону эгидип берип турарың шын-дыр. Эр кижии боону аңнаар дээш чүктээр. Аңнаvas болза, азынган ажыы-даа чок.

Аалга даайлышкылар кээрге, оларның аразында бир-ле эпчөк чүвө болганын авазы дораан-на эскерип кааш:

— Олча-омактыг келген хиреңерде, чүгө дүндүгүр-ле дүмбей апарган силер? — деп айтырган.

— Аң-мең кээргээр оол-дур — деп, даайы кончуттунган. — Ындыг кижии кайын аңчы болурул бо. Тайга-таскылдың аң-меңин кижии аңнап чип чорзун дээш, агаар-бойдустан чаяттынган чүвө ыйнаан.

— Чаяттынганы харын ындыг-ла ыйнаан — деп, авазы оглун бодунче чыыра туткан. — Оглумнуң эриг баарлыг эр кижии бооп өзүп олары эки-дир.

— Эр кижини эргээ өстүрерге кайын боор. Эр кижии эргээ эвес, бергээ өөрөнир херек, чээн — дээш, даайы чээниниң караанче топтап көргөн.

Оолдун карактарында мурнундагы хүндүткелдин, эргеленишиш-кинниң ис чок эстип каанын ол эскерген.

1. Даайының омур-хевирин кандыг уран-чечен аргалар-биле чураан-дыр?

2. Даайлышкыларның аразында найыралын көргүскөн одуругларны номчааш, аңаа хамаарылгаңарны илередиңер.

3. Чүге Аңгыр-оолдун мурнунда даайы эвес, а көңгүс өске кижиге болган деп бодаар силер?
4. Аңгыр-оолдун турум, кээргээчелин кандыг таварылганы дамчыштыр көргүскен-дир?
5. Авазының: «Оглумнун эриг баарлыг эр кижиге бооп өзүп орары эки-дир» дээнин канчаар тайылбырлаар силер? Ооң ол бодалынга делгеренгей харыыдан бериңер.
6. Чогаалда ажыглаан аас чогаалының хевирлерин тыпкаш, тайылбырлаңар.
7. Чогаалга пландан тургускаш, ооң-биле делгеренгей чугаалаңар.
8. Ш. Суваңның элээди оолдарның окур-хевирин чурааны «Сүлдe» деп чечен чугаазын номчааш, «Аңгыр-оол биле Каң-оолдун окур-хевирлери» деп дыңнадыгдан бижинер.

V кезээ. ЧЕЧЕН ЧОГААЛ ДЕЛЕГЕЙИНДЕ МӨНГЕ ТЕМАЛАР...

Сергей Бакизович

ПЮРБЮ

(1913—1975)

Эргепшей дугайында тоожу

Суурнуң артыгы талазын куду чингир ногаан шык шөйлүп баткан. Ооң ындында чодур-чодур теректер баарында кезек-кезек талдар болгаш чодураалар, иелериниң эдектеринден туттунгулаан уруглар дег, бөкперлешкен. Хем ол чарыында дагларның мөрзең-мөрзең баштары кара-көк, ак-көк, чидиг кызыл, алдын-сарыг апаргылаан ашкан хүнче көрүп алган турганнар.

Колхозтуң хоочун чылгычызы Сандан-биле ооң бажыңының верандазынга хөөрежип олур бис. Бажыңның хериминден чуксуг болгаш дозусуг чидиг чыт кээп тур. Сандан шалада ширтек кырында баскактандыр олуруп алган, чаа шериг эзер-биле үрелдешкен олур.

— Чаа эзер ышкажыл. Ооң чүзүн канчап олуларыңар ол? — деп сонуургадым.

— Чаа эзер харын, дергизи чок чүве-дир. Чер чоруур, мал көөр кижиге, дерги чокта, хоржок боор чүве болгай, аргамчы, кижен дергилеттинмес. Дерги кылып олур мен.

Ол аразында хүн ажып, даглар баштары кууларып, ыяштар карарып келди. Сыннар баштары биле дээр хаяазы кып-кызыл апарган, ооң кырында дээр ак-көк, бораңгай куу кылдыр алаланып чоруй барган. Веранда баарында чодураага бора-хирилээ хона каапкаш, шимчеп турган чинге будукка думчуун шалып-шалып, бисче шымыраш кылынгаш, хирт диди. Кежээликтээн тудум-на, суурнуң дааш-шимээни чоорту чавырлып, ыржымы улам дам бар чыдар.

Сандан сугнуң алды дужунда колхоз конторазы кудумчуже көрнүп алган турар мындыг чүве. Ооң кырында радио тургузуп каан. Ыржым өттүр дикторнуң үнү кончуг тода дыңналып келди:

«Өртемчейде хамык улус
Өске-башка өскен черлиг,
Аразында билчи албас
Аңгы-аңгы чугаа-дылдыг,
Ынчалза-даа Ленинни
Ылап четче — төдү билир...»

— Дыка-ла сөглөп каап-тыр аа, ашак — деп кагдым.

— Черле ам — дээш, Сандан эзерин ынаар салып кааш, стол чанынга кээп, мээң-биле дужааштыр олуруп алды. Оон холунуң улуг-эргээ-биле тарамык сегел салын өйдүктүрүп, кежээки дээрниң кылайган хаяазынче кайгап, ыт чок боданып олур.

— Чүнү боданып олуларыңар ол? — деп ыт чок олурага, эпчок боорга, айтырдым.

— Чок аан. Бо радиода чугаалап турган чүвени дыңнаарымга, биеэги Эргеппей ашак сагыжымга кире-дир ийин — дидир.

— Ол ашактың дугайын шала-була дыңнаан кижиге мен. Силер ону эки билер боор силер аа? — деп айтырдым.

— Ээй-да. Барык-ла ооң холунга өскен кижиге болбазык мен бе!

— Кончуг солун кижиге дижир чүве. Кезек хөөрөп берип көрү-нөрем — деп ээрештим.

Сандан хола-биле сиилбип каастаан докпак баштыг даңазыңга таакпылап, боданып олура, далаш чок чугаалап эгеледи...

I

Билип кээримге, ачам-даа чок, бичиимде-ле өлүп калган дээр, авам-биле иелээ улус чораан бис. Мал-маган дээр чүве-даа чок, чаңгыс дөңгүр кара инектиг бис. Авам Хүндүппей мээреңниң инээн саар, алгы-кежин эттээр, идик-хевин даараар, а мен оларның хоюн кадарар мындыг мен.

Хүндүппей мээреңниң чылгычызы Эргеппей деп бир кижиге бар. Өг-баш чок болгаш, бистиң өөвүске турар чүве. Улус ооң лимбилээрин магадаар. Ындыг-даа болза мен ооң лимбилеп олурганын дыңнап көрбээн мен: эртен туруп кээримге, чылгы манап хонгаш, эрте чедип келген удуп чыдар, а хой кадарып хүнзээш, кежээ чанып кээримге, чылгыже чоруй барган боор.

Чайлагга көжүп чедип келген соонда, чылгыны кадарбастай бээр: бистиң чайлагны билер силер ыйнаан, кайы-даа талазы муңгаш эзим, сериин хем бажы, барык-ла сын кыры чер-ле болгай. Мал оон үнүп кай-даа барбас, оът оъттаар, девээлээр черлери илдең, саар белерни аал иштинден кым-даа хавырып эккээр. Ынчангаш чайлагга үнген соонда, Эргеппей аңнаар дээш сураг чок баар, чүгле күскээр көстүп келир. А мен дээрге чай-кыш чок хойдан чарылбас, ойнаар-хөглээр оолдар аразында-даа шоолуг кирбес мындыг мен. Кара чажымдан эр болгужемче хүннүң тоонуг ынчап кээримге, өөрени-даа бергени ол ыйнаан. Ынчаар-ла чурттап чордум.

Бир-ле катап, күскээр чайын, кежээликтей Хүндүппей мээреңниң оглу Доржатпаа өөвүске кире халып келди.

— Ачам силерни келиңер дидир — дээш, үне болду.

Авам курун эде куржангаш, шала авырара берген чоон кара чажын суйбай туткулааш, чорупту. Кылыр чүве тыппайн, от көзөп, хүл бузурадып олур мен. Эжик ажыттына берди. Көөрүмге, Эргеппей таалың тудуп алган, эжикке сыңнып чадай-чадай, кирип олур.

— Аваң кай барган? — деп, чушкууш-биле даңзанын ажыдып олура, айтыра-дыр.

— Кел дирткен. Улуг өгдө барды — дээш, ам чүнү айтырар ирги деп манап, чугаа ээреп олур мен.

— Аа, улуг өгдө — дээш, соксаш кынгаш: — Хүндүппей сугда де? — деп ылавылап удур айтыра-дыр. Арай кайгай бердим: улус Хүндүппейниң адын адавас, «мээрең» дээр, ооң өөн «улуг өг», аалын «улуг аал» дээр чүве болгай.

— Ийе, Хүндүп... — дей каапкаш, шок дүшкеш: — улуг өг-де — деп кагдым.

— Ийет, ындыг-дыр. Че, чүнү кылып тур сен? — дээш, тудушкак хавааның кирбиин адыраш кылгаш, менче көрүп олур.

— Хой-ла кадарып тур мен — дээш, оон ыңай чугаалаар чүве тышпайн, от чүшкүрө бердим.

— Аа, хой кадарып де? — деп, чаңы-биле ылавылааш, хомудаандаа чүве дег, бир бодаарга, сургаан-даа чүве дег, чугаалай-дыр. — Ол дээрге эр кижиниң херээ эвес-тир ийин. Эр кижини аът мунар, ырак-узак чорук кылып чүве боор...

Чугаа төнгелекте, авам кирип келди.

— Чүге кел дээн-дир, дом? — деп, Эргеппей айтырды.

— Аайын-даа тышпас мен, акыжыым. Бо оолду силерниң-биле кады чылгы кадарзын деп чарлык боор чүве-дир — дээш, делегей кырында оон өске аңаа сүме кадар, дуза болур кижини чок ышкаш кылдыр Эргеппейже кезек кайгап алган олур. Мен база-ла чүү дээр ирги дээш, бүгү бодум сундуга берген манап олур мен.

— Ында аайын тышпастаар чүү боор! Харын болган-дыр. Он алды хар четкен, эр апарган кижини чылгы манавайн, аът мунмайн канчаар! — дээш, Эргеппей дүндүгүр арны хүлүмзүрүгден чырып келген, дүктүгүр кара хавааның кирбиктериниң адаандан карааның шозу чайынналып келген көрүп олур.

— Шынап-ла, авай, хой кадарарга, кижини эки чүве көрбес чүве-дир. Бо акым-биле кады чылгыдан кадарып көрөйн. Черле ажырбас мен! — деп, хөрээм долган бүгү-ле бодалымны илередип, авамче сиңниге-ле бердим.

— Аът-хөлдөн ушса канчаар, улустуң мал-маганын оскунупса канчаар. Мооң ужур-чөвүн мээрөңге айыткап көрүңер, акым. Мен ынча дей албас, коргар кижини-дир мен — деп, авам үнү сириңейнип, Эргеппейден дилей-дир. Ынча дээрге, хөңнүм карара-ла берди.

— Ам үш-дөрт хонгаш, ишкээр көжер ыйнаан. Ыя аразында оглуңнуң орбак-дыдыын илип бер. Оон башка чай тывылбайн баар. Кижини аътка шавар, чылгы манаар кылдыр төрүттүнүп келбес чүве боор. Өөрени бээр, ажырбас. Бүгү назынында хой соондан кылаштаар эвес бо — дээш, таалыңыңдан аң эъди ужулгаш, деспиге салгаш, авамче сунду. Бис ышкаш улус ол шагда, эът чиир хамаанчок, оон бараанын безин хаая көөр чүве болгай.

II

Чайлагдан көшкен дораан, бисти Эргеппей-биле иелдиривисти ээн чадырга эккеп, чылгы манадып каан.

— Баштайгы каш хонукта хол ызырты манап тургаш, ызырындырып өөредип албааже, хоржок — дээш, Эргеппей чадырдан үңгей аарак ээгий алгаш, үнүптү.

— Дүне када корга бербес боор сен аа? — деп, Эргеппей дедир келгеш, эжиктен бакылааш, айтыра-дыр.

— Чүден коргар мен.

— Ийе, ындыг харын... Эр кижии кортук болбас — дээш, чорупту.

Чадырда чааскаан калдым. Чалгааранчыы сүргей. Даштыгаа үнүп келдим. Ишкээр көөрүмге, ыйгылактарлыг, борбак-борбак тейлерлиг хову чаттылып бады барган. Кедээр көргөн — ол-ла хову кызаалаза-кызаалаза, ийи ой кылдыр чарлы берген. Ойларның аразында узун каъттың бажында ашкан хүннүң херели алдын-сарыг кылдыр төктү берген.

Бистиң чадырывыстың үстүү дужунда дедир көргөн улуг кара чалым. Та канчап оон үнүп келген чүве ийик, ол туругнуң кырында чаңгыс чодур кара пөш, хереп келген адыг дег, сирбее берген тур.

Мири дүжүп келгенде, ыяш чарып, кирип алгаш, тараа соктап кагдым. Караңгылап, дүн дүшкен. Ыржымы дүлей чүве-биле дөмей-ле. Чеже олулар, удуп чыдып алдым. Чаа-ла удумзурап чыдырымда, шала өрүлдүр ыт ээре-дир. Черниң черинге чоруур кандаай ыт боор, тенек аарыг ыт бооп чадавас дээш тура халааш, чадырым эжиин шарып тур мен. Ол аразында демги ыт суг унун куду ээрип батты. Удаткан чок бир-ле кургамзыг үннүг кижии чадыр баарын өрү дайгырып чоктады. Угааным арай чиктии кончуг. Чүрээмниң согары илден, тиккигейнип-ле тур. Ынчап аайын тыппайн боданып турумда, ынаар, өрүлдүр, чаш уруг-даа ааңайнып үндү. Ам-на арным изиңейнип, чартык-чартыым чымырткайны-ла берди. Кылаштаар дээн — бир бут көңгүс шимчеттинмес, черде чыпшыр кадап каан чүве-биле дөмей-ле. Бир будумну сөөртүп чорааш, орнумга арай боорда чедип келгеш, тонумну башче дуй тырттынгаш, доңгая барып дүштүм. Сактырымга, чадырның дыдыктарындан хөй-хөй карактар бакылап, даштын кодан долдур ыттар маңажып турган ышкаш. Ынчап коргуп чыда, удуп каап-тыр мен. Бир билип чыдарымга, кижии алгырып тур. Уйгум-биле тура халааш, чүнүң-даа ужурун

тышпайн, сербээдей берген тур мен. Ам-на дыңнаарымга, даштын Эргеппейниң үнү үне-дир:

— Эй, оол, ойт! Кандыг кончуг удуур кижиги сен? Эжиң ажыт!

Топтап көөрүмге, чадырның дүндүүндөн болгаш дыдыындан хүн херели кирип кээп-тир. Баргаш, эжиимниң шарыын чежип, ажыдыптым.

— Чүдөн коргар кижиги сен? Эжиң чоп шидип алган сен? Чоп кортпас мен дижик сен?— деп, Эргеппей кирип олура, айтырды.

Ам канчаар, дүне болган чүвени чугаалап бердим.

— Уваа. Бараа элдеп чүве-дир, а оттан салып, шайдан хайындырып олур — дээш, ашак боозун алгаш, үндү. Элээн бооп чорда, боо дирс диди. Шайны эзип олурумда, Эргеппей үгү салбайтыр тудуп алган кирип келди.

— Коргуп турган чүвең бо ышкажыл.

— Элдептиин але. Ол кандыг аайлыг чүве боор, акый!

— Кылынмазы чок кулугур болдур ийин. Дүне койгун көрүп алгаш, ыт өттүнүп ээрип, кижиги өттүнүп дайгырып, ону шүүргедеп турганы ол-дур ийин.

— Чаш уруг ыглап турар, ол чүл?

— Ол үгүге тептирип алган койгуннуң алгырып турганы ол-дур ийин.

Шынында-ла, ол үгү өлүрткен соонда, ыңдыг чүве болбаан. Ооң соонда каш хонганда, Эргеппейни лимбилеп көрүңер деп ээрежиң эгеледим. Ашак-даа улуг дилетпейн, ойнап берди. Тааланчыг аялгалар чүрээмге чедип, бүгү мага-бодумга тарап турган ышкаш болду. Ийи караам шийипкен дыңнап олур мен. Лимбиниң үнү хенертен үстү хона берди.

— Че, ам болзун. Мооң-биле дыка бержиң болбас чүве болдур ийин — дээш, лимбизин хаптап алды.

— Чүге ыңдыг чүвел, акым?

— Мооң-биле эмин эрттир эптежир болза, кижиги уярап, кедерээр. Эр кижиги уян-кенен болбас чүве боор.

— Аңаа кижиги лимбилеп өөрени берип болур бе кандыгыл?

— Лимбиниң үнү биле кижиниң сеткили хөөннеш болза, өөрени берип болбайн аан.

Ооң соонда элээн каш хүн оралдажып келгеш, лимбиге бир-ле ыңдыг аялга ойнап турар апарган мен. Оомну бир катап Эргеппейге

ойнап бердим. Ашак мээң салааларымче көрүп, топтап дыңнап олуруп-олуруп, мынча дидир:

— Ужур бар-дыр. Лимбилеп олура, иштиңде бүдүү ырлап көрөм, кандыг эвес.

Шенеп көөрүмге, тааржып турар болду.

— Ам ажырбас, дүне чылгы манап болур сен — деп, Эргеппей бүзүрелдии-биле чугаалады. — Чылгычы кижидүне лимбилээрге, бөрү шеглиг боор чүве. Бо чылгы база өөренип калган. Дүн эрттиреринге база дөгүм.

1. Санданның Эргеппейге хамаарылгазын кайы домактар бадыткап турар-дыр, тышкаш, сайгарыңар.
 2. Сандан канчап чылгычы апарганыл?
 3. Чайлагга көжүп келгеш, баштайгы дүннү Сандан канчаар эрттиргенил, ооң чылдагааны чүдел?
-

III

Бир кыжын Булук-Бели деп черге чылгы кадарып кыштадывыс. Бистиң турар черивис аалдардан ырак. Бистиң-биле улус-даа шоолуг аргышпас. Чылгыда ийи-чаңгыс малын бүдүү чагып салып каан улус бар. Олар-ла харын ында-хаая малын көрүп, биске дуюкаа шай, таакпы берип четкилеп кээр чүве.

Хүндүс чылгы хавырар, чадырга олурбас болгаш, оларның Эргеппей-биле аразында чугаазының чүгле ужу-кыдыын дыңнаар мен.

Шала часкаар, оът бажы чап-чаа шымырарып чыдырда, чылгы бөлүп чорааш кээримге, Караңмай ашак келген олур. Богбалыг беши бар чүве, оозун көрүп чораан болду. Бирээзи дөрнү дуй эжелээн, бирээзи чүк баарын дуй алы берген, ийи улуг кара эзирлер дег, эрлер шала күдүйжүпкөн шагда-ла өжүп калган от кыдыында аяр чугаалажып олурлар. Мен кирип кээримге, чугаазын арай шеглей берди.

— Шаг бажы кадыраан, төре дошкуураан мындыг чүве-ле-дир, та чүү болур чүве ыйнаан бо — деп, Караңмай шөйүп чугаалаан.

— «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас» дээр чүве болгай. Шаг эргилдези келгени бо боор — деп, Эргеппей боданып

олура, чугаалады. — Ийет, харын аан — деп, Эргеппей менче көргөш, чугаалады. — Өртегде мээң аъдымны суггаргаш, даштыгаа эккеп баглап каайт.

Оларның чугаазын дыңнаксаарым кончуг. Ындыг-даа болза олар, мен турумда, чугаалажыр хөңнү чок шинчилиг, ынчангаш чоруптум. Чедип кээримге, Караңмай чоруй барган болду.

Ооң соонда Эргеппей, ындында-ла чүве ыттавас боду, улам дам үнү читкен. Чамдыкта бир-ле көрүп алган чүвезинден карак салбайн боданып-ла олулар. Ынчап барганда, кижичүве айтырарга, сырбаш дээш туруп келгөш, хүлүмзүрүп каар. Сагыжын саарзыйтып чоруур бир-ле чүве бары илдең.

...Бир хүн чылгы хавырып чоруур деп турумда, мынча дидир:

— Кулуннар ам улгады берген, ажырбас. Аан бээр барып көрүп каар сен. Ам бичии чугаалажыыл.

Чүнү чугаалаар дээн кижичүве боор дээш, манап олур мен.

— Эр кижичүве үш эттиг боор чүве. Ону билир сен бе? — деп меңээ мындыг тывызык салды. Аайын тыппайн, караам чивеңнедип олур мен. — Эр кижичүве оттук-бижектег, сыдым аргамчылыг, эки аъттыг боор чүве. Оттук-бижек, сыдым аргамчың бар-ла-дыр харын. Аъды чок эр кижичүве кандыгыл, билир сен бе?

— Харын... — дээш, чугаалаар чүве тыппайн олур мен.

— Аъды чок эр кижичүве чалгыны чок куш дег боор чүве, билдиң бе? Ам бодунну бодап көрөм, кандыг-дыр сен.

— Хуу-салым ындыг болганда, ам канчаар боор — деп, бир талазында, аът-даа чок, чадаг түрөңгимге муңгарап, ийи талазында, ындыг чадаг түрөңгимниң уржуун тыппайн, шыжыгып харыладым.

— Сен ам чаш уруг эвес, эр апарган кижичүве-дир сен. Куш төлү кандыг ийик. Чалгын-чакпазы чедишкен соонда, ажы-төлүн төрүп чоруй баар. Мээң калчан шилги аъдымны аът кылып ал. Ооң соонда канчаарыңны-даа бодун бил.

— А силер?.. — дээш, аңгадай берген олур мен.

— Меңээ сагыш човааш чоор сен. Меңээ карак болур улус хөй... «Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» дээр чүве болгай. Мен ажырбас мен. Сен ам аъттангаш, чылгыңны маңаа бөлүп эккел — дидир.

Ашактың чүве чугаалап олурарын бодаарымга, өскелиг, чиктиг деп чүвези аажок. Ам канчаар, чылгымны хавырып эккелдим.

Эргеппей мээреңниң суму кырында чүгүрүк бора аъдын туткаш, эзертеп алды.

— Хүндүппейниң чылгызын он ажыг чылда кадарып келдим, чаңгыс кулун-даа оскунмадым. Кижиге күжү халас барбас чүве. Ооң чажыңыңга бо бора аътты актыгы-биле алырым ол. Ынчаар домактаныр сен — дээш, таалыңын арттынып алды. Чүвээ чоруур деп барганы илдең.

— А силер кай баарыңар ол, акым? — деп диттип чадай-чадай, үнүм сириңейнип айтырдым. — А мен канчаар мен?

— Ам дээрезинде мээреңниң чылгызын кадарып тур. Ооң соонда орууң тыва бээр сен, ажырбас. Чылгычы кижээ бо херек чүве — дээш, лимбини берди. — А мен дээрге, мен ышкаш кижиге байларның чылгызын кадарып чыдар хире эвес, өскээр хайдынар апарган шагдыр бо — дээш, аъттангаш, чорупту.

Булук адаанда чикти кешкеш, баалык кырынга чортуп үнө бергеш, бир хая көргөш, аъдын каккаш, караш диди.

1. Кыштагның турар черин чуруп көргүскөн уран-чечен аргаларны ушта бижээш, сайгарыңар.

2. Эргеппейниң Санданга чагыын чүү деп бодаар силер?

3. Эргеппей «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас», «Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» деп үлегер домактарны чүге ажыглаанын тайылбырлаңар.

4. Эргеппей кайнаар, чүге чорупкан деп бодаар силер?

IV

Эргеппей чоруй барган соонда, сактырымга, оран-делегей ээн калган чүве-биле дөмей-ле. Чааскаанзыраар магази-биле чааскаанзырап пат-ла болган мен. Угаан-сагышка чүве кирбес, артында-ла сээдең апарган мен. Каш хонгаш, чадырымны бузуп, базырып кааш, чылгыны чайлагга үндүрө бээримге, Хүндүппей чайлаанда көжүп келген болду. Эргеппейниң дугайын чугаалаар дээш, диттип чадап-ла каан мен. Авамга безин ыттавайн, чылгычылап чоруп тур мен.

Ооң соонда каш хонуп чорда, Хүндүппей мээреңниң хаазы болур Далчыр-Дагба өөвүске кирип келди. Солагай караа бастынчак, солалай талакы чыры астынчак болгаш, сирилээш, арган кара кижиге чүве. Ынчангаш ону улус Далчыр-Дагба дижир.

— Эргеппей көзүлбес, кай барганы ол? — деп айтыра-дыр.

— Таң ыйнаан.

— Мээреңниң бора аъды чылгыда чоп чогул?

— Эргеппей ашак-ла муна бержик.

— Ону чоп доп-дораан сөглөвээниң ол?

— Таң ыйнаан...

— Берге-ле херек-тир. Кичээн, оол, кичээн — дээш, үне берди.

Даарта чедип кээримге, кел дирткен болду. Хүндүппей мээрең эриннери дөрбөө берген, сыгдыгыр карактары көстүр-көзүлбес апарган, чолдак-ой деп күсө дег, дөрде дыгыла берген олур. Далчыр-Дагбаның дүүн айтырган чүвөлөрүн-не айтырар. База ынчаар-ла харыылап бердим.

— Дургун-кайгал кижини оор-дээрбедел кылып турда, көрө тура, чүгө чажырып, бузуруп турар сен?

— Ооң оор-дээрбедел кылып турганын көрбөөн мен.

— Ынчанмаан болза, бора аът канчап барган?

— «Мээреңниң чылгызын он ажыг чылда кадарып келген мен. Кижини күжү халас эвес. Чажыңыңа акты-биле алырым ол» дээр кижини болчук.

— Аа! Чүү дидир сен, тарийги? Ам база ынча деп, канчаар эвес мен сени! — деп, Хүндүппей мээрең сөс санында-ла кожаңайнып, чатпайты тудуп алган холдары-биле менче дап бергилеп, хөрөктөнип-ле үндү.

— А чөвүн-не айыткап олур мен, хайыраатым.

— Чөвүн сеңээ таптыг көргүзүп бергей мен аан, кончуг дора-өлчүк!

— Мунуп турарың шилги аът кымның аъдыл?— деп ээгип чадай-чадай, менче караан сыгдыйтыр көрүп алган айтыра-дыр.

— Бодумнуң аъдым-на-дыр.

— Хош! — дээш, өрге дег опаш диди. — Кижини көрбөөн каяа ындыг аъттыг чораан сен сен? Кымның аъдыл, орта сөглө!

— Эргеппей ашактан алган аъдым-на-дыр.

— Чүнүң ужун алганың ол?

— Аът кылып мун дээш, анаа берген-не чүвө.

— Кижээ халас аът берип чоруур кижини кайда чүвөл? Мегелеве!

— Бар-ла болганы ол-дур ийин ол, хайыраатым.

— Аа! Ынчап турбайн аан бо! Хап турза, база сөглөвөс бе бо! Хүлүп

эккел, мону! — дээрге, Далчыр-Дагба бо-ла халып олур. Холум бижээмде-ле баарды. Далчыр-Дагба тура дүштү, үне-ле халыдым. Баглаашта аъдымны муна каапкаш, аргаже караш дидим.

V

Он шаа хонукта өске аалдар тегерип чоруп тур мен. Ындыгмындыг чүве-даа сураг. Улустан каксы айтыргылаарымга-даа, чүве билдинмес. Бир дүне дуюкаа өөмге кирип келдим.

— Бо кым сен?— деп, авам орун кырындан айтыра-дыр.

— Мен-дир мен, авай, мен-дир мен — деп аяар чугааладым. — Дыка ыыттава. Улус дыңнап каар...

— Хей коргуп турар кижидир сен ийин, оглум. Боду билзин — дээш, авамның шимээни туруп келди.

— Эттеп-эриидээр деп турда, ынчанмайн канчаар.

— Анаа кортпактап турган улус-тур ийин. Мээрең бөгүн чаңгыс инээвиске эжей, саап ижиңер дээш, кырган-даа болза, бир инек база айтып берди.

— Өлүр четкен чөнүк чүве ыйнаан, кижээ балазы халдаар чыгыы.

— Ону чоор сен. «Кижидир үүлезин кижидир эдилээр эвес, оглуңду эде сурга, хей тенивезин» дээр чорду. Сыртык, дөжек салып берейн, удуп ал.

— Чок, чок, авай, бодум салып алыр мен — дээш, аът оъткараар дээш, үнүптүм. Авамның ол сөзүн шынга алзымза-даа, черле сезингеш, аъдымны эзери-биле өртөөш, кээп идик-хевим-биле бүдүнге чыдып алдым. Даарта хүнзедир манагзындым. Сезик алгы дег чүве-даа билдирбес. Ооң соонда каш-даа хондур ол хевээр-ле. Ынчангаш сестир, каразыыр чүве чок апарган мен. Ол аразында күзегже көжер өй база чедип келген.

Бир хүн-не авам халаг эзирек кирип келди.

— Мээрең сугнуң кежиин четтириптим, оглум. Ында чагырыкчы моорлап кээп-тир. Сени лимбилеп берзин дидир. Барып бараан бооп көрөм, оглум.

Барып-барып чагырыкчы ынча дээрге, барбас арга чок. Кире бээримге, бистиң сумунуң чагырыкчызы Назыты дөрде кушпугур куу апарган олур, чүэк баарында бистиң арбанның даргазы Чыккылаа, ооң адаанда Хүндүшпей, мээреңниң чалказы Үнүжок арага сөңнээн, Далчыр-Дагба дашка туткан тур. Амырлааш, эжикке олура дүштүм.

— Бээр эртип кел, оол— дээш, Назыты дуруяа дег узун мойнун кылчайтпышаан, шиш думчуу-биле чүък баарынче айты-дыр. Аайын тышпайн кайгап олур мен.

— Ийет-ийет! Эртип кел— деп, Чыккылаа дыйылааш үнү-биле шыжылай-дыр. Ам канчаар, барып олуруп алдым.

— Чылгычыга арагадан кудуңар — деп, Хүндүппей көргүрей-дир. Кайгаар деп чүвем дам барды. Чүнү-даа бодангалак чорумда, Далчыр-Дагба дашка долу араганы бо-ла эккелди. Дашканы ийи холдап тудуп алган, канчаар-даа аайын тышпайн кайгап олурумда, Далчыр-Дагба билээмден сегирип-ле алды. Ол аразында Чыккылаа соомдан кээп куспактаны каапты. Дораан-на хүлүй шаап алгаш, байысаай бердилер.

— Дургун Эргешпей-биле кандыг сүлчээ чугаалыг силер?

— Кандыг-даа чугаа кылбаан мен.

— Мээреңниң чылгызының баштыңы чүгүрүк бора аъдын дургун Эргешпейге чүге тудуп берген сен? Сөглөп олур!

— Тудуп-даа бербээн мен. «Хүндүппей мээреңниң чылгызын он ажыг чылда кадарып келгеш, чаңгыс бышкак-даа ап көрбээн мен. Чажыңыңга бо аътты актыы-биле алырым ол» дээр кижичоржук.

— Бо-даа белен өчүк бербес-тир. Хап туруңар! — дээн соонда, доңгайтыр баскаш, кага-ла бердилер. Кызыл эътке от-көс салып турган чүве-биле дөмей-ле. Алгырып-кышкырып-ла чыдыр мен. Соонда-соонда какканы билдирбес, анаа-ла изиңнээр. Хап-хап, олурту идип кагдылар.

— Че, ам таптыг өчүп олур!— дидирлер. Хорадаар деп чүвемни кандыг дээр!

— Оон өске өчүк тышпас мен— дээш, шыжыгып, ыглаптар чазып олур мен. Ол аразында авам алгы-кышкы-биле кире халып келди:

— Чүнү канчап каан дээш, кижиниң чаңгыс төлүн ынчап турар силер? Ооң орнунга мээң эъдимни шылып чип, мээң ханымны ижиңер!

— Бо кандыг кончуг дүржөк херээжогул? Мону моон ырадыңар! — деп, Хүндүппей алгыра-дыр. Далчыр-Дагба авамны туткаш, ынаар-ла үндүр октап чорудупту.

— Че, боданып алдың бе?

— Чүнү боданыр мен мен?— деп удур айтырдым. Ынча дээримге, база-ла кага бердилер. Ооң соонда билбес сен. Моорап каап-тыр мен.

1. Сандан биле Далчыр-Дагбаның аразында чугаазын дамчыштыр чогаалчы чүнү илереткен-дир?
2. Сандан чүге дезер ужурга таварышканыл?
3. Дүжүметтер Санданны кандыг арга-биле тудуп алганнарыл? Ындыг арганы канчаар үнелээр силер?
4. Сандан байысаалганы канчаар эрткенил? Бодалыңарны шынзыдыңар.

VI

Бир-ле миннип чыдарымга, ынаар-ла, ырак черде, бир кижикый деп турган ышкаш.

— А-а! — деп улаштыр-ла алгырдым.

— Күжүр оглум, хөөкүй оглум! Оңгарлып келдиң бе?..

Караам көрүп кээримге, авам менче ээгип алган чугааланып олур. Шимченир дээримге, чанагаштааш, кызыл-хараган кырында салып каан чүве-биле дөмей-ле. Алгыра кааптым.

— Хөөкүй оглум, шимчевейн көр, кончуг кулугурлар эът-кежиңни диригге шылып чипкеннери ол ышкажыл... Каргыжым-на четсин...

Авамның ол ыы-сызын, каргыш-иргидин дыңнап, ызыртынып алгаш чыда, та моорап калганым ол, та удуй бергеним ол, билбес мен. Бир көөрүмге, дүне-даа боор, бир көөрүмге, хүндүс-даа боор. Та чеже хонган чүве. Бир эртен дыңнап чыдарымга, авам мынча дидир:

— Чайлагда чаңгыс-даа аал чок, улус шупту көжүп бады барган. Чуртта калдывыс.

— Ам канчаар улус боор бис, авай?

— Сен-не сегий берзиңзе, ажырбас оң, оглум.

Бир-бир бодаарымга, муңгаравазын дээш көгүткен-даа ышкаш, бир-бир бодаарымга, иштинде бир-ле ындыг ханы идегелдиг-даа ышкаш.

Дүрген-не экирий берзе дээримге, сагышка четтирбес, хүннүц батпазы-даа кончуг, даңның атпазы-даа аажок. Эртениң-не шенет-тинип көөр мен: бирде чүгээр-даа чүве дег, бирде хевээр-даа чүве дег.

— Аъдывыс канчап барган, авай? — деп бир эртен айтырдым.

— Мээреңниң аъдының орнунга торгап алганнар-ла болгай, оглум — деп, авам хөңнү багай чугаалады. Ону дыңнааш, сагыжым карара-ла берди. — Даштын ыяжывыс төне берип-тир. Аргадан

будуктап каайн — дээш, үнe болду. Хевирин бодаарымга, мээң муңгаралым часкараар аайын тышпайн ынчалды ышкаш. Мен чүнү-даа бодап чадааш, лимбим алгаш, лимбилей бердим. Авам дыка-ла үр келбеди. Мени чазыгып алзын дээш, өжегээр ынчанган боор оң.

— Чежеге чедир ээн чуртка мынчап олурад улус боор бис? — деп, кежээ авамдан айтырдым.

— Каң кадык апаарыңга, көргей бис аан, оглум.

— Менде чүү боор, авай, каяа-даа чедир кылаштай бээр мен. Харын канчалзывысса экил, чугаала, авай. Чок болза мен кылаштап баткаш, ачыланып кээйн бе?

— Чок, оглум, иелээн чоруул.

— Өөвүстү канчаар бис.

— Ачыланып алгаш, көжүрүп алгай бис аан...

Ол душта даштын аът даваны дизиредир дагжап, улус-даа чугаалажыр. Чүзү-кандызы ирги дээш ылым-чылым олурад бис. Кирип келзе-ле, Караңмай биле Черлик-оол. Бирээзи бистиң арбанывыс даргазы Чыккылааның оглу чүве. Соңгу иези көрбөс боорга, адазын каапкан. Ынчангаш улус Черлик-оол деп шолалап каан. Оозу ат бооп алдаржып калган. Чүгүртүлөңнээш кара-сарыг карактарлыг, чугаазы дээрге, дыдык таардан төгүлген тараа дег, сааңайнып-ла турар, бир-ле чүвеже далашкан чүве дег, буу-хаа чоруур эр чүве. Бодун кайгал деп санаар.

— Кайы чедериңер ол, акым? — деп, авам мендилешкен соонда, Караңмайдан айтырган.

— Силерни көжүрүп алза дээш-ле келдим, дом.

— Кончуг-ла чүве-дир, акым. Диригге-ле чуртта калдывыс.

— Чүү дээр силер, дуңмакым. Кандыг-даа болза, хаан албатызы кижини ынчаар аажылаар деп кым сактыр боор. Силерни көжүрүп алыр-ла улус ыйнаан деп бодаан улус бис.

— Мен-даа ынчап бодаан-на болгай мен.

— Ам көрүп турарывыска, чүвениң утказы өске. Буян, нүгүлүн бурган билгей аан дээш, бо оолду дилеп алгаш, чедип келгеним бо-дур.

— Чүү дээш сени ынчап турганы ол, эжим? — деп, Черлик-оол айтыра-дыр.

— Хүндүппей мээреңниң бора аъдын Эргеппейге тудуп берген сен-не дээр чорду...

— Сеңээ аът туттуруп чыдар кижн барып-барып Эргеппей боор бе? Харын-даа кодан чылгызын таваан карарты сүре бербээн-дир. Ынчанган болза, кайгал Эргеппейни кайыын тыварыл олар — деп, Черлик-оол хөөрей-дир.

— Ол ирейни улус дургун, кайгал-ла дижир. Мен ооң экиден өске багын черле көрбээн мен — деп, авам болушкан хевирлиг үзе кирди.

— Шынап-ла, элдеп чүве харын. Улус ону «кайгал»-ла дижир, ёзулуг кайгалдар-биле эдеришпес кижн болдур ийин. Мен ооң аайын тыппас мен — деп, Черлик-оол саалай-дыр.

— Ында чүнүң багы боор ийин. Биеэде бистиң чагырыкчынын адазы калган чейзеңниң чылгычызы чораан кижн. Бо чагырыкчы чаа өгленип турар душта, ооң-биле Эргептиң аразынга уруг-дарыг дугайында бир ындыг хоп үнген чүве. Ооң ужун чагырыкчы-биле эп баксырашкаш, Эргеп чурт дескелеп, бурунгаар чоруткан кижн. Оон назылап ашак апаргаш, чоокта чаа чанып келбеди бе. Ынчалза-даа ол-ла адаан-өжээн ам-даа хевээрээн, ынчангаш дургун кайгал диртип, көрдүрбейн чорууру ол-дур ийин — деп, Караңмай ашак тайылбырлап берди.

— Уваа, ындыг чүве турган чүл оң. Кым билчик ону — деп, Черлик-оол топтап дыңнап олура, ашактарзыы кончуг шөйүп кагды. Ынчап олурувуста, база-ла аът даваны дагжап, төрөпчи далдырап келди. Эжик ажыттынган соонда, Эргеппей кирип келди. Ноян-дүжүмет кирип келген чүве дег, тура халыштывыс. Улус-биле мендилешкеш, дөрже эртип келди, улус-даа удур-дедир айтыржып, чугаалажып-ла үндү.

VII

— Че, каяа-даа чедип кааптыңар, чораан чериңерде чүү тур? — деп, Караңмай таакпылавышаан айтырды.

— Мен-даа ырак-ла чордум. Бурунгаар Хем-Белдиринге четкеш, оон эгдим. Көрген, билген чүве хөй-ле. Черле кайызын кандыг дээр ону — дээш, Эргеппей кезек боданып олур.

— Чогум черле чүл аан? Ындыг-мындыг дамчыыр чугаа, домак-ла хөй болгай бо — деп, Караңмай ылавылады. Эргеппей кезек таакпылап, боданып олура, чугаалады:

— Орус улус ак орус, кызыл орус бооп ийи чарылгаш, ужур-

төрө хунаашкан мындыг чүве-дир. Ак орусту хаан баштаан, кызыл орусту Ленин башкы деп кижиге баштаан.

— Оон ам чүү болчук ирги ынчаш?

— Ак орус бастырган, ужур-төрени ам кызыл орус холда туткан чүве-дир.

— Ынчаарга ам ак хаан дүжүлгеден дүшкен, кызыл хаан саадаан мындыг-дыр аа?

— Чок, ол хаан эвес, ол дээрге чаа ужурну номнаан, чамбы-диптиң хамык ядыы чонунуң улуг башкызы кижиге дээр чорду.

— Ынчаарга ам чүл, хамык ядыы кижилер аңаа шавы бооп кирер мындыг чүве ирги бе?

— Чок, ооң номналын эдерер апаар чүве дидир.

— Чогум ооң номналы чүү кижиге ирги?

— Хамык-ла ноян-дүжүметтерни, баяаттарны чок кылыр, ядыы-түрөңгиге кижилерге төдүзүңгө эрге-шөлээ тыпсыр дээр чорду. Албан-херек ушкарып-башкалары-биле чоннуң иштинде топтуг-томаанныг, угаанныг кижилерин шилип алыр чүве-дир.

— Ол-даа эки-ле ужур-дур ол — деп, Караңмай чугаалай тыртып кагды.

— Ам бис канчаар бис? — деп четтикпейн харамдыгып айтырдым.

— А сен Ленинниң номналын сагып эдериксээр сен бе? — деп бодумдан удур айтырды.

— Эдербейн канчаар. Эдерер мен, эдерер! — деп, меңээ бүзүрвейн баар чүве дег, далажып харыыладым.

— Силер мону кайыын мындыг кончуг таптыг билип алганыңар ол? — деп, Черлик-оол сонургады.

— Хем бажыңга аңнап чорааш, кызыл орустарга таваржы бердим. Ленинниң шериглери болду. Хем-Белдиринге чедир оларга орук баштап чордум. Оларның чанчыны меңээ мынча деп чугаалап берди.

— Ленинниң шерии-даа хөй-ле чүве боор аа?

— Чамбы-диптиң хамык-ла ядыылары — ооң шерии чүве-дир.

— Силер база ооң шерииңге кирип алдыңар бе? — деп айтырдым.

— Ийе, ланчыы боо-даа алдым. Шеригниң сүлде демдээн-даа чаладым.

— Ынча хөй аг-шеригни канчап ушкарып-башкалар чүве ирги?

— Херек апарганда, Ленин башкы чарлык болур чүве-дир. Ооң

ол чарлыы дээр дамчып, чамбы-дипке тараар, орус кижиге орустап, тыва кижиге тывалап, моол кижиге моолдап, кыдат кижиге кыдаттап дыңналыр чүве дидир.

— Ол-даа кайын кижиге боор ол, бурган боор — деп, Черлик-оол үзе кирди.

— Бурган-даа эвес, кончуг улуг эртемниг кижиге-дир. Ол хамаанчок оран-делегей кырын дүне-хүндүс чырыдар, өртемчейге мөңгө чыргал догуннадыр дээн кижиге-дир.

— А бис канчаар улус бис? — деп, Черлик-оол айтырды.

— Ленинниң номналын эдерип чурттаар апаар-дыр бис ийин — деп, Эргеппей ашак чугаалап кагды.

— Ындыг-дыр. Ынчаарга боо-чепсектиг, шериг сүлде демдектиг кижиге болганыңда, бисти Ленинниң шериинге кирип ап, бистиң чанчынывыс бол — деп, Черлик-оол ээрешти. Эргеппей бажын согаш кылгаш, чүве-даа ыттавайн, бисти ылавылап көрдү.

Даартазында чаа чуртка көжүп хонгаш, Эргеппей-биле кады партизаннарже чорупкан бис. Оон бээр ооң ады улустуң аксындан дүшпестээн...

Сандан ашак чугаазын доосту. Чүү хире үр олурганывысты билбейн барып-тыр мен. Сактырымга, Сандан ашак-биле кады чажындан тура, бүгү назынын деңге чурттап эрткен ышкаш бодум.

Даштыгаа үнүп кээримге, даң агарып кээп-тир. Артыкы шыкта хамнаарактар эртенги хаяаны уткууп, кыңгырткайны бердилер.

1. Авашкыларны чүге ээн чуртка каапкан деп бодаар силер?

2. Берге өйде оларга кымнар дузалажып келгенил?

3. Эргеппей каяа чорааныл, араттарга чүнү тайылбырлааныл? Ооң түң-нели канчаар төнгенил?

4. Санданның салым-чолунга Эргеппейниң салдары кандыг деп бодаар силер? Бодалыңарны сөзүглел-биле бадыткаңар.

5. С.Пюрбюнуң дугайында кыска дыңнадыгдан бижинер.

6. Тоожунуң 7 дугаар эгезинге аттан чогааткаш, эдертигден бижинер.

7. «Эргеппей — ядыларның камгалакчызы» деп темалыг чогаадыгдан бижинер. Чогаадыкчы ажылдарның кайы-бирээзин шилип алгаш, кылыңар.

Баскактанып, дайгырар, ужур-төре, номнал, мээрең, чагырчы, чажыңыңга, чарлык, шавы деп сөстөрни «Тыва дылдың тайылбыр словарындан» ушта бижээш, утказын, сөзүглелде ажыглалын тайылбырлаңар.

ЧОГААЛ ТЕОРИЯЗЫ

Тоожу дугайында билиг

Тоожу — ортумак хемчээлдиг проза жанры. Ол чечен чугаага бодаарга, элээн каш болуушкуннарлыг, маадырлары элээн хөй, амыдыралды делгем болгаш ханы көргүскен проза чогаалы болур.

Тыва литературага тоожу жанры ХХ чүс чылдың дөртенги чылдарның эгезинде салдынган. Эң баштайгы тоожуга тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, Тываның улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң 1942 чылда бижээни «Белек» деп чогаалы хамааржыр. «Белек» — Тожунуң аңчыларының амыдыралының чижээнге үндезилээш, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тываның ажылчы чоннары могаг-шылаг чок күш-ажылы-биле Кызыл Армияга дузалажып турганын төөгүп бижээн баштайгы тоожу.

ХХ чүс чылдың 60-гы чылдарның эгезинден соңгаар тыва тоожунуң боттанышкынының ёзулуг шапкын чадазы эгелээн. Оон бээр янзы-бүрү темаларны көргүскен тоожулар чыл санында удаадараа үнүп кээп турар апарган. Баштайгы документалдыг тоожуларны С. Тока, О. Саган-оол бижээннер. Ол болза С. Токаның «Ада көрбээнин оглу көөр», О. Саган-оолдуң «Баян-Таланың кижизи» деп тоожулары хамааржыр.

Дараазында чылдарда К.-Э. Кудажы, С. Сүрүң-оол эң-не улуг үлүгнү кииргеннер. С. Сүрүң-оолдуң аңгы-аңгы чылдарда «Ынакшылдыр», «Озалааш хем», «Лейтенантының даалгазы», «Авазынга даңгырак», «Кымның оглу», «Өске кадай» деп тоожулары чырыкче үнүп келген.

Бичии уругларга тоожулар база бижиттинген. Оларга С. Сүрүң-оолдуң «Чайгы хүннер», «Ак анай биле Арбай-оол», Б. Ондарның «Алдын-оол база Эникпен», М. Эргептиң «Өдүгенде чайлаг», М. Кенин-Лопсанның «Калдарак», К. Чамыяңның «Мөңгүн оттук», Л. Чадамбаның «Аян-чорук», Е. Танованың «Иениң салым-хуузу», Ш. Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар» дээн чергелиг чогаалдары санаттынар.

XXI чүс чылдың эгезинде уругларга Э. Донгак «Меңниг-Сегел», «Четкерлерге чагааларым», Ш. Суваң «Кижиги-Бүрүс», Э. Мижит «Течик», Н. Куулар «Танаа-Херелдиң чуртунда» деп янзы-бүрү темаларлыг тоожуларны сөңнээннер.

1. Тоожу биле чечен чугааның ылгалы чүдел?
2. Баштайгы тоожунуң адын, авторун, кол утказын чугаалаңар.
3. Уругларга бижээн тоожуларның кайызын номчаан-дыр силер? Утказын эштериңерге чугаалап бериңер.
4. «Мээң сонуургаан тоожум...», «Ынак тоожуларым бирээзи...», «Тоожуда мээң ынак маадырларым», «Бо тоожуну номчуурун сүмелээр ийик мен...» дээн чижектиг темаларның бирээзинге рефераттан бижинер.

**Олег Карламович
САГАН-ООЛ**
(1913—1971)

Найырал

Чечен чугаа

Өртээл өөндөн эмчи үнүп келгеш,
эртенгиниң аяс чаагайын магадап,
чарашсынгаш, алгырыпкан.

— Дыка-ла чараш оран-дыр эвеспе!

Ооң карактарының мурнунда
булуттарга чедир бедик, эң сүвүр-
сүвүр болгаш коргунчуг кадыр база
мээстеринде дүрзүгүр чалымнар-биле,
арты талалары дагыр-дагыр дыттар-
биле, селбегер-селбегер пөштер-биле
долган, чогуум баштары кылчагар
буурул тайгалар долгандыр бедээннер.
Дээрниң хиндиинде хир чок болгаш
марттың эртенги хүнү көстүп үнүп

келбезе-даа, ооң херелдери кайгамчык тайгаларның баштарында
сарала кылдыр херелденгеннер. «Тыва шүлүкчүлөрниң ырларында
«Экти бедик ээр Тандым» деп турар сыннары бо-дур ийин бо»
кылдыр эмчи бодаан.

Ийи хемчигештерниң белдирлежип келген черинде деспекте
өртээл өө турган. Оон ырак эвесте шала тудуп каан бажың турган,

ону долгандыр чонгулаан чудуктар козурт — өртээлдин чаа тудуу ол-дур. Оортан тайгаже телефон чагыларын шууштур дизипкен, сывырган-демир чок, оларның баштарында чүгле шаажаң доңгалар кылайгылааннар.

— Күзүн өг маңаа турбас, ооң орнунга чаа бажың турар, ооң хаалгаларын, соңгаларын, шалаларын дозулааш, хевис чадып каар бис. Эрткен дүшкен эргим кижилер хонуп-дүжүп тургайлар аан — деп, эмчи кыска өртээл таңныылы чугаалааш, бодунуң чугаакырын илередип үргүлчүлээн:

— Чычаан оруу туруптары база чадавас. Ынчалза, биске улам хөглүг болур-дур ийин.

Ырак эвесте, арганың кыдыында, дыттың төжүнүң бажында селбегер бөрт дег харны көрүп кааш, өгдө аржыылын ап алгаш, Маруся чүгүрүп чеде бергеш, чуна берген. Үгдерей берген хар-биле холун, арнын амырап дүрбээн:

— А-ах, соогун! Дош-ла — деп, эмчи дидирээн.

Арганың иштинде ыяштың дырс кылдыр сыйылганы дыңналган. Ооң уунче көрүп каап, холдарын болгаш кыза берген арнын чот-пушаан, эмчи кыс өртээлче арай далаш кылаштапкан. «Адыг болурун канчап билир!» деп боданган.

Дыттарның аразындан эзерлиг ийи аъттарны чедип алган аныяк оол кел чораан.

Ол кижы сыны хөнү, мөге боттуг, шырайы чидиг хүрең, чаактары чывардан долбаннарлыг апарган, кара-кара карактарлыг оол болган.

Хүлүмзүревишаан, кысче холун дидим эвес сунмушаан, оол мендилээн:

— Экии!

Оолдуң холун албадал чокка тутпушаан, ооң арнынче сонуургал-биле көрүп, эмчи найыралдыг харыылаан:

— Мендээ!

Демги оол тыва негей алгы тоннуг, ак-көк даалымба курлуг, чымчак идиктиг чораан. Кара хураган кежи бөргүнүң халбаңнарын дүжүрбээн, оозун оң талакы кулаан көзүлбес кылдыр базыра салып алган, ооң солагай кыдыындан бажының дүктери дыдырарып көстүп чораан — ол ооң эрес, аваңгыр хевирин илереткен.

— Эмчи силер бе? — деп айтыргаш, харыызын-даа манавайн, оол немээн: — Чоруур-ла. Оон башка орайтай бээр бис. Район

төвүнгө чедир ырак болгаш тайга ажар болгай бис. Чырыкта сынның кырынга үнүп алыры чугула.

Ол оол ынчаар тывалап чугаалаарга, эмчи мүн-не билип, база-ла тывалаан:

— Силер мен кады чоруур?

Оол баштай арай билбейн бар часкаш, оон билип кааш, чугаалаан:

— Ийе, кады чоруур, силерни мен чедирер.

— Эки-дир, мен дораан-на, чүгле кеттиниң алың — дээш, кыс өгже кире берген...

Адар-оол кезек ыт чок олура, оон тургаш, эмчини далаштырган:

— Чорувааже боор бе, эмчи? Орайтап тур ышкаш бис. Чер аразы ырак болгай.

— Мен белен мен — дээш, эмчи тургаш, өшкү кежи чагызын кедип турган, аңаа өгнүң эр ээзи дузалашкан.

Ол аразында өгнүң херээжен ээзи дүлген борбак эът солунга ораагаш, оозун эмчиге сунган:

— Орукка дүштээр силер, уруум.

— Ажырбас, ажырбас. Чемгердиңер, оон артык чүү боор. Албас мен! — деп, эмчи чугаалаан.

— Ынчаарга кайын боор ийик! Ап алыңар харын. Чер ырак, кадыр болгай, орукка чүү болбас дээр, орук ара аалдар бар эвес— дээш, өгнүң эр ээзи эътти алгаш, эмчиниң хааржаанга суп берген.

— Четтирдим, кырганнар. Мырыңай чованчыг чүве болду-ла... — дээш, оларның холдарын эмчи өөрүп шыңгыы туткан.

— Кайызын мен мунар мен?

— Мону — дээш, борбак чүве дег семис, чыкпак доруг аътты чежип эккелгеш, чамдык херекселдерни, аът хоюп турда-ла, мергежилдии-биле артып дергилээш, эмчини ол мундурар деп чорда, ооң холун эмчи чайлаткаш, боду арай кандайы-биле аъттаныпкан.

— Чүнү көөрүңер ол? — дээш, оолдуң кайгаан арнынче көргөш, хөглүг каттырыпкаш, үргүлчүлээн: — Тывага чыл ажыг чурттап тур мен, эзерлиг аътты мунуп өөрени берген мен. Силерниң дузаңар чокка-ла аъттаныптар мен, мунупканым бо-дур.

Оол база аъттаныпкан. Өгнүң ээлери-биле байырлашкаш, кожалажыпкаш, иелээ узун орукче чорупкан.

Мурнунда чортуп орган оол хая көрнүрге, ооң эмчизи дүвү чок

кашпалче арай коргуп көрүп чораан ышкаш болган. Делгем черге келгеш, аъдындан дүшкеш, кыска чугаалаан:

— Маңаа дүжүп алыр-дыр, эмчи. Чадаг кылаштажыр апаргандыр. Дынны меңээ тутсуңар. Куду көрбөңөр, оон башка баш дескине бээр.

— Кылаштаар-дыр харын, а дынны бодум тудар мен — дээш, куду коргуп көргөш, эмчи аъдындан дүже халаан.

Дөш бергедээн, олар дыштанып каап чоруп органнар. Дөштүң бажынга келгеш, калбак даштың кырынга оол олурупкаш, кысче көргөш, сагыш човап сүмелээн:

— Маңаа дыштанып алзывысса кандыгыл?

— Дыштанып алыр-дыр харын — деп, кыс өөрүп чугаалааш, кожа даштың кырынга олурупкан.

— Силерни кым деп адаарыл, эмчи?

— Мени... Мария Михайловна Иванова дээр. Ынчалза-даа анаала Маруся деп болур силер... А силерни кым дээрил? Уттутум.

— Мени Адар-оол дээр.

— Адар деп чүл?

— Мерген адыгжы дээн чүве-дир ийин — дээш, адыгжы арай хүлүмзүрээн, аңаа эпчок апарган.

— Аа, ындыг чүве турган чүл... — дээш, оолче чүгле сонуургалбиле эвес, харын хүндүткел-биле эмчи көргөн.

— Силер бистиң районга үр болур силер бе, Маруся? — деп, анаа адап чугаала дээн эргени ажыглап, Адар-оол бөдүүн сеткилбиле чугаалаан.

— Мен ында үр эмнээр. Мен — эмчи.

— Ол эки-дир... ынчалза-даа чалгаарай бээр боор силер.

— Чок, мен чаңчыга бээр мен. Харын тывалап дүрген өөренип алза.

— Бичии билир-дир силер.

— Чок, мен мырыңай билбес-тир мен. Ийи-үш сөстөр дээрден башка.

Хүн орайтап, шораан хаяларлыг сыннарның артынче дүргедеп бар чораан.

— Мооң мурнунда дагларлыг черлерге чораан силер бе? — деп, оол катап айтырган.

— Кавказка чораан мен, ооң даглары база мындыг чараш — баштарында меңги харларлыг. Институтка өөренип тургаш, студентилер-биле кады аян-чорук кылып чораан бис.

— А аалыңар кайдал? Төрелдериңер ырак чурттап турарлар бе?
— Ам силерге харыылаайн — дээш, Маруся билир тыва сөстөрни таарыштырып, көстүктерин шимчеткилээн: — Ам дыңнаңар, мен Москва чурттаар, мен таныш улус ында чурттаар. Билдиңер бе?

Адар-оол бажын безеректелдир чайган:

— О эмчи!.. Чогум чүнү чугаалаар дидиңер ыйнаан?

Маруся ак сеткил-биле дыкадыр аажок каттырган:

— Бичии билир-дир силер дээн хиреңерде, мээң тывалап чугаалаанымны билбедиңер...

Адар-оол арай ыядыксай бергеш, оозун куюктурган.

— Силер сөстөрни билир, а домак тургузуп билбес-тир силер.

— Чугаалап турар кылдыр өөрени бээр мен! Оон башка чонга дузалаары берге болгай, бир эвес ооң дылын билбес болза... Че, чо-руптар бис бе? Мен дыштанып-ла алдым — дээш, Маруся турупкан.

Аъттаныпкаш, оон ыңай чорупканнар.

Оон ыңай орук алгый берген. Адар-оол дүрген чорткаш, Маруся-биле кожалажып келген. Бодалынга эмчини Маруся деп шээжилеп адап ап чораан.

Бир кезек ыытташпайн чорааннар, чүгле аъттар хаая былгырып каап чорааннар.

Адар-оолче Маруся көргөш, хүлүмзүрээш, айтырган:

— Че, ам чүл? Силерниң айтырыксап чорууруңарны карактарыңардан-на көрүп чор мен.

Адар-оол каттырган:

— Бар-бар, харын. Бо орукка чоруур аравыста, дыка хөй айтырыглар менде чыгып келди. Москвада бо турган хаялар ышкаш бажыңнар бар бе, эмчи?

— Бар.

— Каш каът барыл?

— Каът? Аа, хөй бар, он беш каът. Удавас үжен, үжен беш каът бажыңнар бар болур.

— О-о! Дыка-ла бедик-тир аа! А Кызыл шөлде Кремльге чораан силер бе? Ында кайы хире чараш ирги?

— Аажок чараш болгаш эки, Адар-оол.

— Мен Кремльди кинога көргөн мен.

Кезек ыыт чок чоруп орган, оон немээн:

— Бир шагда мен база Москвага чедер мен...

Орук кадыр ийде шораан хаяларның баары-биле одурту чорткан бажың дег хаяның баарыңга чедип кээрге, алгылар болгаш өлүк чүьктерлиг сарлыктар уткуштур бо чедип келгеннер.

Аъттарлыг ийи арат сарлыктарны сүрүп албадай бээрге, олары эмчиниң чаныңга сезиктиг чедип келгеш, оон дагже талазы-биле бичии чириктеп кулбуртуп эртипкеннер.

Араттар ээлдек болгаш хайыралыг сонуургал-биле:

— Чүге кылаштажып чоруур силер? Мунуп алза? — диген.

— Бо кадыр чер.

— Мында кадыр чүү боор, каалама орук ышкажыл.

— Эмчиге кадыр, эң-не баштай болап чоруп турар-дыр.

— Эмчи кижидир аа?

— Эмчи кижидир, бистиң районга барып ажылдаары ол-дур.

Араттар ээлдек болгаш хайыралыг сонуургал-биле көрүп эрткеннер:

— Байырлыг, эмчи! — дээш, эрткеннер.

Эмчи база мендилеп эрткен.

Одуругларны эртип кээрге, эмчиниң чаныңга Адар-оол чедип келгеш, оон сагыш човап айтырган:

— Кандыг чор силер, эмчи?

— Мен анаа, ажырбас.

— Ынчаарга ам аъттанып алыңар — дээш, аъттың дынын тудуп тура, эмчини Адар-оол аъткарыпкаш, боду аъттаныпкан. Ыңай чорупканнар.

Эмчиниң карактарының ужунда бир чүве караш дээн, эдиртир көре бээрге, шораан хаялар аразында эзир чоргаар салдап чораан. Ол эзирниң чалгыннары чалымнарга дээр чазып чорааннар, ооң боду чорумалдарже бажын ээктирип көрүп каап, көөргеттинген чүве дег, ужуп чораан.

Хүн-даа барыын чүкче доңгайып бадыпкан. Адар-оол аъдын албадап, соонда эмчиже көрүп каап чоруурун эмчи билип кааш, айтырган:

— Силер чүге далажып чор?

— Далашпааже хоржок, тайганың кыры шуурганнай бергендир, дөө көрүңерден — дээш, хүн бадар талазында турган тайгаже Адар-оол айыткан.

Шынап-ла, тайганың бажы бораанналчак туман-биле хайныгып турган, оортан булуттар салбарарып үстүп, чиге бурунгаар далажып

чоруп турганнар. Хүн ол булуттарның артында кирип, херелдерин ышкынышкан, агара берген булуттарның шимчээшкининге удур маргыжып, чара чүткүп бар чораан. Чоокку тайгаларның бажында дүвүлөр, хойган чүве дег, шуужуп бар чорааннар. Хаттың даажы бир-ле черде хооңайнып турган.

Оруктуң уу кадыр ийни өрү чоктапкан, хат өйлеп-өйлеп хадып келгеш, харны казыргыландыр бөле шаап турган. Адар-оол дүже халаан, эмчи база. Адар-оол эмчиге сүмелээн:

— Берттү дуй баглаңар, моюндурукту дуй тыртыңар, эки чылыгланыр, оон башка соок болур — дээш, боду эмчиге дузалажып турган, оон эмчини аъткарыпкаш, боду аъттаныпкан, эмчиниң аъдының узун-дынындан чедип алгаш, чорупкан.

Удаваанда хат улам күштелген, дүвү-даа аажок, аъттар чамдыкта хөртүккө дүжүп, буруп чорааннар. Аът кырынга чоруттунмас апарган, иелээ дүжүп алганнар. Адар-оол аъттарны шууштур чедип алгаш, эмчини чанынга кожаландырыпкаш, кылаштап чорупкан.

...Адар-оол өй-өйлеп эмчиже көрүп каап чораан, оон бир-ле көрүп келгеш, оожургал-биле айтырган:

— Соок-тур бе, эмчи?

— Чок, соок эвес, мен чылыг, бо бар — дээш, чагызынче айыткан.

— Ол-даа улуг дузалап шыдаар деп бе.

— Силер доха чок, силер соок, ам канчаар? Мен бодаар, силер соок, эш Адар-оол.

— Чок, мен ажырбас, мээң тонум чылыг, негей — дээш, тонун эде тырттынып чорда, хенертен хат кагарга, ооң аайы-биле Адар-оол тендирээш, тайбышаан барып ушкаш, ийни куду дын дурту черге кулбурап бадыпкан. Адар-оол дыннардаң салдынмаан, аъттар тендирип чоруй, даваннары-биле хере тепкеш турупканнар. Оон башка эмчини аъттары-биле каапкаш, оңгар чооганың дүвүнге чуңгулап чедер турган. Адар-оол бодунуң чөгенчиин көргүскенинге ыядыксаза-даа, эмчиниң коргуксай берген арнынче көргеш, кандыг-даа утка чок хүлүмзүрөөн.

Кадыр дагның ийин өрүлээн тудум-на, чүве улам көзүлбестээн, соок күштелген, караңгы дүшкен, хөртүк улгаткан, аъттар чорбастаан: хөртүккө кадалгаш чыдар, чаңгыс черге турар арга чок.

Хат-биле хүрежип, кадырны ажып, хөртүктерни чамдыкта оюп чораш, тас тайганың кырынга Адар-оол биле эмчи үнүп келгеннер.

Эмчиниң чүрэниң согары бодунга билдинип, ооң тыныжы кыскалап чораан — бедик улгаткан, агаар эвээжээн.

Мурнунда кудургай апарган, чогуу чүү чери билдинмес, черниң уу өскерлип, угаан тенип эгелээн. Район төвү ам тывылбас деп чүве билдинген, ыжык чер тып, аңаа кандыг-даа арга-биле хонары чугула апарган. Аъттарны чедип алгаш, кудургайны куду бурунгаар чорупканнар. Кадыг хөртүктүг черге келгеннер, аъттар хөртүктү кырлап чорааннар. Караңгыда черниң байдалы орта билдинмес: шулу ак-ла чүве. Хатка соондан сүрдүрүп алгаш, кичээнгейлиг чоруп олурганнар. Хенертен, чер дүвүндө чүве дег, улуг дааш үнген, эмчи дыңнаалааш турупкан, Адар-оол база. Чүве шимээн чок, чүгле хат сыңайнып турган, боттары шимчеп турган.

— Эш Адар-оол! Бо чүл? Шимчеп тур!

— Мээң холумдан туттунуңар! — дээш, Адар-оол дыннарны салыпкаш, эмчиниң холундан дүрген сегирип алгаш, бодунче чыпшыр тырта берген. Бот-боттарының холдарындан туттунушкаш, удур көрүшкеш турупканнар. Олар кезек хөртүк кырында, шапкын сугда сал кырында чүве дег, чоорту дүргедээш, бадыпканнар. Дүвүлөр казыргыланып, чүү-даа көзүлбес турган, дүргедээшкин күш-телген тудум-на, олар бот-боттарын шыңгыы тутчуп, быжыгланып чорааннар. Элээн ырап чорда, кадыш-кудуш-ла дээн, чүнүң-даа аайы тывылбас, чүгле моң чүвелер-биле эмчини оон-моон хайыра чокка бүдүү нугуп турган чүве дег апарган, ооң соонда шуут билдинместээн.

Эмчи билип кээрге, хар иштинде тырлы берген, холдары Адар-оолдуң холдарындан салдынмаан чыткан, сөөк-даяктары-даа бүдүн болган. Адар-оолдуң холдарын эмчи бодунче тыртарга, шимчевес болгаш ыыттапас мындыг.

Эмчи дегийт тура халаан, хөмө баскан харлар ооң бодун саарбышаан, төктүп дүжүп турганнар. Эмчи Адар-оолда-ла барган. Ооң кырында харларны холдары-биле ыңай-бээр эжип, кызып тургаш уштуп алган. Эмчиниң бодалына ол аразында чүс-чүс аайы тывылбас бодалдар төрүттүнүп турган. Эмчи: «Бо бүгү таварылгалар кайын шын чүве боор, дүжүм боор» кылдыр бодаан, ооң соонда бодун шыңгыы туттунган.

Адар-оолдуң тонунуң өөгүн чешкеш, тонну чада тырткаш, ооң чүрөөн дыңнаалаан, чүрек ажилдап турган.

— Дириг-дир! — деп, эмчи алгырыпкан. Ооң бажының чанынга сөгедектей олура, ооң холдарын дедир туткаш, бодунче аяр тыртып, уннаштыр аяр бадырып, тындырышкын кылган, чоорту дүргедедип үргүлчүлөп олурган.

Адар-оол карактарын көрүп келген, эмчи ооң холдарын салыпкаш, бажындан туткаш, ковайтыр тыртып эккелген, оон Адар-оол холдарын шимчедип, херлип олура, эмчиден айтырган:

— Эмчи, силер анаа бе?

— Анаа, кадык.

Эмчи өөрээш, оон ыңай чугаалап шыдавайн, чүгле Адар-оолдуң холдарын дыңзыдыр туткан, а ол база-ла чугаалаар чүве тышпайн орган...

— Аъттарывыс мырыңай кашпал дүвүнче чуглуп кире бергеннер боор аа? — деп, Маруся айтырган.

— Чок, эмчи. Олар өрү чыдып калганнар боор. Мен ынчап бодай-дыр мен. Мен өрү чоктааш, оларны бээр бадырып келийн, мында хаттан ыжык-тыр. Силер маңаа олуруңар.

— Чок, мен черле артпас мен! Кады бараалы— деп, Маруся удурлангаш, оон айтырган: — Кандыг аайлыг чоор, Адар-оол? Бисти бадырып келген, аъттарывыс ында артып калган ужуру чүл?

— Ол мындыг: ийниң мээзи ыжык, аңаа хат четпес, ооң хары чымчак чыдар, хат кагар чер-биле ооң аразынга хөртүктелип, кырлыг апаар. Бис ындыг хөртүктүң кырынга билбейн чедип келиривиске, бистиң аарывысты угбайн, бусту берген, ол бузулган хөртүктүң кудургайже талазы чымчак харлыг болганда, бисти алгаш, чылып бадыпканы ол-дур. Чооганың дүвүнге четкеш, оон ол чарыынче кайтыгып үнер дээрге, ооң ынды база кадыг хөртүктүг болган, ынчангаш ийи хөртүк аразында үскүлешкеш, буступ, чуурлуп, аразында эпчок таварышкан чүвелерни кызып, базырып каапканы ол-дур. Бис харын-даа кадыры улуг эвес, ырак эвес черге таварышкан-дыр бис. Оон башка шуптувус кырлып, ис чок чидип болур турган бис. Чүгле чазын, хар аккан соонда, таварылга бооп бисти тып болур. Маңаа ындыг болуушкуннар хей болур, малды-даа, ыяшты-даа кыра базып каан тургулаан черлер долу.

Адар-оол ыттавайн баргаш, тайганың бажында хаттың хоолаарын кезек дыңнаалап олургаш, Марусяның холундан тудуп алгаш, немей чугаалаан:

— Бис аас-кежиктиглер-дир бис, эмчи... Харга бастырып кагза, оон мелегей чүве кайда боор...

Маруся сырбаш кылынган, ону оол оожургаткан.

— Ам ажырбас, эмчи. Кортпаңар. Ам чүнү канчаарын мен билир мен... Ам аъттарны дилеп чоруур-дур.

Маруся бажы-биле чөпшээрээн, иелээ чорупканнар. Удавайн аъттарын тып алганнар. Олары кудулап бады келген турганнар.

Аъттарны чедип алгаш, дүрзүгүр чалым хаяның баарынга элээн үр болгаш ужуп-туруп чорааш, чедип келгеннер.

Эмчи аайын тыппайн айтырган:

— Мында чүнү кылыр?

— Ижээн.

— Чүнү?

— Үңгүр. Адыгның удуур чери, ону ижээн дээр, ындыг чер кылып алыр.

Эмчи билген, ижээнни казарынга дузалажып эгелээн, чымчак харны холдары-биле, буттары-биле үндүр эшчип ажылдажып турган. Ийи кижини союп кире бээр ижээнни каттышкан күженишкин-биле казып алганнар.

Адар-оол аъттарның арттынчактарын дүжүргөш, эзерлери-биле хевээрзин өртээри-биле чоруптарга, эмчи арттынчакты ижээн аксынче кирип турган. Ол аразында дүлгөн борбак эътти база уштуп алган. Адар-оол кээрге, ол эътти үлежип чип алганнар.

Ижээннин иштинче иелээ үңгөп киргөш, бүдүнгө кожа чыдып алганнар.

Элээн ыт чок чытканнар. Оон Маруся айтырган:

— Адар-оол, силер удуй бердиңер бе?

— Чок, эмчи, удувайн-дыр мен.

— Бир эвес хөртүк ужунче кире берген болзувусса, чүү болур турганыл, чугаалап көрүңерем? Дем чугааладыңар, ынчаарда чүнү-даа эскерип билбедим. Меңээ коргунчуг апаарга, дыңнавайн барган мен.

— Бисти, эмчи, чүгле чайын, хар эрий берген соонда, тып ап болур турган.

— О-о!

Ыгыташпайн барганнар.

— Эмчи, удувайн-дыр силер бе?

— Чок, удувайн-дыр мен, бак чүведен чайлаанывысты бодап чыдыр мен.

...Оларның тыныштарындан ижээн ишти мырыңай чылый берген. Маруся бөргүн ужулгаш, бажының адаанга сыртай салып алган. Ооң бажының дүктери частып, Адар-оолдуң чаактарынга дээй бергеннер.

Иелээ шимээн чок барганнар.

Маруся бодунуң чоок өңнүү Галинаны сагынган: «Бир эвес мээң ижээн иштинде чытканымны эжим көргөн болза, та чүү деп бодаар ыйнаан?» Ол бодал-биле эмчи хүлүмзүрүпкөн. Минута хире болганда, уйгузунга алзыпкан.

Адар-оол шимчээринден безин коргуп чыткан, Марусяның бажының дүктери ооң чаактарынга дээрге, аңаа аажок өөрүнчүг болгаш эки болган. Боданып чыткан, амыдыралының иштинде бир-ле дугаар ынчаар ханы боданган. «Дыка-ла эки кыс-тыр: аныяк-даа, эртемниг-даа!..» Хенертен аңаа боду чөгөнчиг апарган, барык-ла өөрөнмээн болгаш амыдыралының иштинде чүнү-даа көрүп четтикпээн.

* * *

Адар-оол баштай оттуп келген, ижээн ишти бүлүртүң болган, чүгле хөртүк хаалганың үстүкү кыдыындан хүннүң херели чыраан. Кыстың дески тыныжын үр-ле дыңнап көрүп чыткан. Кысты оттурбазы-биле ижээнден аяр үңгеп үнүп келген.

Аъттар холдары-биле кадыр ийниң харын казып, оъттап турганнар.

Аъттарже бар чорааш, Адар-оол агыналар көрүп каан. Хар-биле өңнеш болгаш, оларның чүгле карактары дозур кара-кара, олары-биле харга ылгалып көстүрлер. Харның адаандан даш казып тып алгаш, кедеп четкеш, чазыг чок кагышкын-биле оларның бирээзин Адар-оол соп алган. Өскелери алгы-кышкы-биле ужуп чорупканнар.

Аъттарны чедип алгаш, тоолда шил бажыңда удуп чыдар алдын даңгына ышкаш кыска — эмчиге келирге, демгизи ам-даа удувушаан болган.

Ону оттурбас дээш, Адар-оол дедир чоруткаш, аъттарының хыраазын аштап эгелээн, элээн болган. Бир көөрге, Маруся ижээнден үнүп келген хүлүмзүрүп турган.

— Ой, ой! Чырыын аа! — дээш, холдары-биле чылчырыктаан карактарын дуглаан.

— Эмчи эки хондува! — деп, Адар-оол мендилээш, ол-ла дораан айтырган: — Кандыг-дыр силер?

— Четтирдим, Адар-оол. Эки удудум, мырыңай доңмадым. А силер аарывайн-дыр силер бе?

— Чок, эмчи. Каң кадык-тыр мен... Силерге бээр дээш, тыпкан олчам бо-дур, ап көрүңерем... — дээш, ак кушту ооң мурнунга салып каан.

— Чаражын аа! — деп, Маруся магадаан. — Ону чүгө өлүргөниңер ол? Кым деп куш боор?

— Агыына деп куш-тур, ак торлаа. Бо сыннарда эмгежок болдур ийин.

— Белээңер ужун четтирдим. А каяа, канчап алыр мен?

Адар-оол ону ап алгаш, эмчиниң мурнуку дергизинге дергилеп бергеш, оозунга чоргаарланып хөглүг чугаалаан:

— Ам чоруптаалы, эмчи.

Чартык шакта чорааш, сынның кырынга үнүп келгеннер. Удаvain артты ажып бадып кааннар. Тайганы эдектелдир улам чылып, час кирип келген, карандыларда хек-даваннары үнгүлөп келгилээн чытканнар.

— Бистиң хоорайывыс дөө турган ол-дур — дээш, ыяш тудуг-ларлыг суурже Адар-оол холу-биле айыткан.

Маруся танывазы суурже көргөш, ажыы-биле билинген:

— Арай дүвүрөп чор мен, та чүгө ынчаарым ол ийик... чаа чер... мырыңай танывазым чон болур... канчаар уткуп алыр ийик. Ажылдан-даа кортпайн-дыр мен, мени дүвүредип чоруур чүвө: бо хире улуг районга четтигип шыдаар ирги мен бе — деп айтыра-дыр...

— Чон боду силерге дузалаар-ла болгай, эмчи!

Мырыңай эртен-не суурга чедип келгеннер. Чаа школаның эжиинде уруглар ойнаан, ажылдакчылар албан черлеринче шуушкан турганнар, а херээженнер садыгларже далажып чүгүрүшкеннер.

Кадык камгалалының килдизинге келирге, элээн улгады берген Анна Сергеевна Марусяны өөрүп хүлээп алган, аныяк эмчиниң келгенинге өөрээнин чажырбайн чугаалаан:

— Дыка-ла эки болуп-тур! Силерниң чедип келгениңерге өөрүп тур мен — дээш, Марусяның арнынче, ооң долбанныг кызыл чаактарынче топтап көргөш: — дыка-ла аныяк-тыр силер! — деп өөрээн.

— Бир үе келирге, мен база-ла назыдай бээр болгай мен — деп,

Маруся баштактанышкан.

— Ох, хоржок, кыраан херээ чок, кезээде бо хевээр артып көрүңер, бистиң үениң каасталгазы, чаражы болур силер...

Чугаалашкаш, чедирип келген оолду мырыңай уттупканнар. А демгизи ханада чөленип алган Марусяже муңгаргай көрүп турган. Чарлыр үе келген. Орукка кыс биле ооң аразында төрүттүнген чоок найырал ам эстири ол ышкаш аңаа сагындырган. «Ам кыс катап көрбези ол боор бе, хүлүмзүревези ол ирги бе?.. Мен ооң чүзү мен ынчаш, бижик-билик биче билир бөдүүн оол-ла мен ыйнаан, мал кадарардан, аң аңнаардан башка, менде чүү боор...».

Үнүп чоруптарда, оол аяар чугаалаан:

— Байырлыг, эмчи!

— Адыр, адыр, Адар-оол. Кайнаар чорууруңар ол? — дээш, ооң арай элдеп байдалын Маруся эскерип кааш, аалынче чаныксай берген боор деп бодааш, айтырган:

— Моон ыракта турар силер бе?

— Ырак эвесте, бистиң колхоз моон беш километр черде.

— Ынчаарга далашкаш чоор силер, чаңгыс бо хүн-даа болза турзуңарза...

— Чок, эмчи. Мен ам чорууйн дээш — деп арай муңгак чугаалаан.

Ооң чодураа дег кара-кара карактарыңче Маруся көргөн.

— Силер меңээ ажынып тур силер бе, Адар-оол?

— Чүү дээриңер ол, эмчи... Силерге кым хорадап шыдаар боор.

Ооң холун Маруся быжыг туткаш, сеткилиниң ханызыңдан чугаалаан:

— Ындыг-дыр, Адар-оол. Силер-биле өңнүк болуулу. Мен бодаарымга, черле эки эр-дир силер.

— Ындыг-дыр, эмчи. Аажок эки болду! — дээш, Адар-оол кончуг өөрүшкүлүг апаргаш, чугаалаан: — Бир эвес Адар-оол силерге херек апарза, чугаалаар силер, силерге шуптуну кылып болур мен. Байырлыг, эмчи, байырлыг!

— Байырлыг, Адар-оол, дүрген ужурашкыже!

1. Чечен чугаада болушкуннар Тываның төөгүзү-биле кандыг холбаалыг деп бодаар силер?

2. Марусяның аажы-чаңында кандыг онзагай талаларын эскердиңер?

3. Адар-оолдун портредин кандыг уран-чечен аргалар-биле чураанын сайгарыңар.

4. Харлыг көшке деп чүл?
5. Адар-оол биле Маруся көшкеге таварышкаш, боттарының кандыг талазын көргүскеннерил?
6. Адар-оолдуң бойдустуң болуушкуннарын, ооң «аажы-чаңын» эки билирин кайы домактар херечилеп турар-дыр? Ону сөзүглелден тыпкаш, бодалыңарны бадыткаңар. Чогаалчы бойдус чурумалын дамчыштыр чүну илереткен деп бодаар силер?
7. «Адар-оол биле Марусяның көшкеге таварышканы» деп темалыг чуруктан чурааш, ооң камгалалын кылыңар.
8. «Тыва литературада маадырлыг чоруктар хөй», «Чогаалдың маадыры — бөдүүн арат» азы «Найырал» дээн чижектиг темаларның кайы-бирээзинге төлевилелди бөлүктөп ажилдап тургаш, кылыңар.
9. *Ижээн, дээр хиндии, дүвү, меделер, өртээл, шораан хаялар* деп сөстөрни «Тыва дылдың тайылбыр словарындан» ушта бижээш, сайгарыңар.

Кызыл-Эник Кыргызович КУДАЖЫ (1929–2006)

Сарыг-оолдуң плантациязы

(«Таңды кежи» деп чечен чугаалар чыындызындан)

Чаваш дээрге Үш-Белдир курорттуң чиге хүн үнер чүгүнден агып кирген бичии хемчигеш чүве. Ооң бир чамдызын дозуп алгаш, изиг аржаан соодарыңга ажыглап турар.

Курортка дыштанып турувуста, бир хүн Степан Агбанович меңээ санал киирди:

— Удавас чоруур болгай бис, сыын оьду казып алыр-дыр.

— Ооң кайда чүвөл?

— Мен билир мен. Энир чылын Матпа Сумбууевич Хомушкуну эдертип чордум. Чаңгыс кижичи кайын чоруй аар. Хонар апаар. Адыг-мажаалай... — дээш, хоочун чогаалчы арай чииренип хүлүм-зүрүп кагды...

Мооң-биле Үш-Белдирге Степан Агбанович-биле ийи дугаар дыштанып турарым бо. Кады балыктаарга, кедергей солун кижии. Боду хоржок, ооң орнунга кадайы Мария Давыдовна чедер сыырткыыш тудуп алганда, ужур чок болгай. Чамдык эрлерге аштырбас.

Степан Агбанович спиннинг мырыңай октай албас кижии чораан. Орааштындырып-ла алыр. Оон ону чазып олура хүнзээр. Ооң орнунга балык ишти аштап, мүн кылып, одагга паштанып турда, ындыг-даа кадай чок. Мүн амданы киирер кулча-согуна, оът-сигенни шуптузун черден алыр, шай чеми черле муңзавас — янзы-бүрү каттар, шеңне, черлик-шай. Мөөгүлөр ылгап, чыып турда, база кайгамчык. Кандыг үнүште кандыг витаминнер барын, ооң хоолулуун, чүү деп аарыгга удур ажыглаарын, дөгerezин чугаалап кээр. Ёзулуг-ла хуулгаазын эмчи. Үш-Белдирниң дагларын дөгerezин бодунуу-биле адап алган кижии: Маны-Шораан, Сыын-Чүрээ, Кадын-Каът, Мөңгүн-Туруг... Мен ону өттүнгөш, курорт артында улуг сарыг кожагарны Сарыг-оол дээр апарган мен. Күзүн оът-сиген быжып, сөөскеннер саргара бээрге, ол сүүрнүң Степан Агбановичиге демейи аажок чүве.

Улуг чогаалчы Үш-Белдирге тураскаал база арттырып каан. Чамдык шолук кижилер дег, чер-чуртунуң хая-дажын чүдертедиң, адын чуруп каан эвес. Степан Агбанович бистиң төрөөн черивистиң каас-чараш булуңунуң дугайында онзагай чечен чугааларны арттырып каан. Ооң «Кижии — бойдустуң төлү» деп номун номчуп, редакторлап тургаш, дылдың ол эртинелерин номчукчуларга чедиржир аас-кежиктиг болганымга чоргаарланып чоруур мен.

Оон ыңай чүгле чаңгыс бодумнуң билир тураскаалым база бар. Ону көрүп кааш, хоочун башкымның хөглүг, баштак, аныяк кыстар ышкаш, бижииргээчел, чөгенчиг чүведен-не арны кыза хона бээр чаптанчыг аажы-чаңын сактыр боор мен.

Степан Агбанович-биле Белим хемниң унунга балыктап чораан бис. Мен калбак саарыгга турдум, Сарыг-оол адырык сеп унун куду бадып орган.

— Бээр бол! — деп, кижимниң үнүн дыңнадым. — Бо чүвеңни адырып чадап кагдым.

Маңнап чеде бергеш, кара баарым каткыже, каттырган мен. Тевенениң үдүн чире аткаш, үттүг-чарынның үдүн өттүр аткан дээн тоолда-биле демей чүве болду. Ындында-ла сыырткыыш октай албас Степан Агбановичиниң та канчап ынчаар чайыпканы ол ийик, ооң

спиннингизиниң чүгү бежен метр чыгам септи кежир ужуккаш, ол чарыкта кудай өөэн дырбап турар куу сыраның шыпшык бажында барып ораажы берип-тир. Тыртарга, ыяш боду чайганыр...

— Канчаар бис, Агбанович? — деп кайгап айтырдым.

Шынап-ла, ындыг чүве, ол чарык кежер арга база чок.

Хоочун чогаалчы ойнаан-даа ышкаш, шыннаан-даа ышкаш, ийи аразында дүжүрүп кагды:

— Жилка ириир эвес, кылаңнааш кырыыр эвес, тураскаал бооп тургай аан. Ында-хаая келгениңде, көрүп каап турар сен харын.

Чогаалчының сырткыкыжының кылаңнааш демириниң иштин кызыл өң-биле будуп каан чораан. Ынчангаш көскүзү аажок, куу сыра бажында кызыл чечек-ле.

Кара-хаактыг, мыйгак-хараганныг, малдырганныг, мургулуг кара кашпал ишти. Катты холуң сунгаш-ла, үңгүп чоруур сен. Ирей ораны чер чораан. Изи бо-ла чыдар, өдээ чап-чаа. Мээң харыы-салгам базым бүрүзүндө улгадып чор. Сарыг-оол дег кортпас кижини көрбөөн мен, куу даянгыш тудуп алган, мурнумда хөөреп-хөөреп базып-ла орап.

— Дуу ийде кошкара деп кончуг эмиң ол боор. Хан базыышкыны улуг кижини хайындырып ижер. Бо малгашта орап калбак көк бүрүлүг калбыыш бадан деп үнүш-түр. Хан доктаадырынга херек. Бо тевекудуруу ышкажыл, билир-ле болгай сен, Хендерге унунда эңдерик. Ооң хандызы нерви оожуктурар боор чүве. Кадайлар кылыктаны бээрге, ону бериптерге, ол-ла, анаа халбыя-ла бээр.

Бир черге дүштеп, шай хайындырып ижип ора, айтырдым:

— Силер черле коргар чүректиг силер бе, Степан Агбанович? Хөөреп-ле чоруур, хөөреп-ле чоруур.

Чогаалчы шын сеткили-биле чугаалай-дыр:

— Чүү дээр мен, кадайымны кыйгырар мен бе? Сээң бо хөрөктөп алган чоруур дүүргөң база хей чүве-дир ийин. Ирей келзе-даа, ооң-биле чүнү канчаар сен?

Шынап-ла, чөп-түр ийин, тараа ок-биле адыгны кичигелээш чор боор, улам өжүгөр ыйнаан.

— Ооң орнунга таакпылашканы дээр — деп, Степан Агбанович карманындан «Беломор» уштуп көргүстү. — Бо черниң ирейлери ыш билбес чадавас.

Чүктенипкеш, оон ыңай оруувус улап чоруптувус. Чиңге кара

хемниң ол-бо талазынче чеже-даа катап кештивис. Ооң соонда солагай талазында кадыр дагже үнүп каан бис. Ында аът оруу бар чорду.

Шилгедек, ындазында чиик болгаш, дөшке Степан Агбанович меңээ кызыдыр четтирбес кижичораан.

Кадыр одуругну дүжүп баткаш, база катап хем иштинге келген бис.

Чай чок чораан хирезинде, Степан Агбанович чугаазын үспеди:

— Дужувуста турган ак чалымнарлыг шаңгырны көрдөн. Мрамордан бүткен даг-дыр. Ооң ак манызы-биле келир үениң хоорайлары, суурлары каастаныр боор.

Баарывыста арыскан чыжыр-чажыр-ла диди. Мен Степан Агбановичиниң чанынче шурай бердим. Боом тудуп алган шыпырацнаан тур мен. Кайыын-на келир ирги?

Степан Агбанович папирос ызыра тыртып алган, от шап чадаан тур. Ында мөгүдээн шинчи черле чок болду. Херек болза, ирей-биле таакпылажыры ол боор. Ол черле ыш сөөртпес кижичораан. Ынчангаш от шап турарының эпчок-упчогу-даа аажок. Алгаш, кыпсы шаап бердим.

Дааш ынаар-ла ырап чоруй барды. Та кандыг аңы, хирезин бодаарывыска, черле адыг ышкаш.

Сарыг-оол карактарын имирертир хүлүмзүрээн тур:

— Өгбевис чоруй барды аа?

Оон кезек кылашташкаш, изин көрдүвүс, шынап-ла, ол чорду. Адыг. Ынчан мени оожуктурары ол бе, Сарыг-оол чаш ыяштан туттунуп алган алганган тур:

— Чодураа дег кара карактыым, чойган ышкаш хөнү сынным...

Шынап-ла, чойган чорду, согун-на.

Степан Агбанович ооң бүрүлерин чыттаан, суйбаан, сыстып келген чуктарын аксынче суккан тур:

— Мындыг эм чок. Ижин-баарга, өкпе-чүрекке. Хөрекке дегдиргенде, чоңгүлгенде. Тайгада шупту чүве эм — агаар, суг, оът-сиген, кат-чимис. Хөрзүн безин — дээш, доңгайгаш, кара довурак адыштап келди. — Көрдөн, артында үстүг ышкаш. Мында кандыг эм-дом бүдүмелдер сиңмээн дээр сен! — Оон каш баскаш, өл күзүрүмнү чада туткулааш, черге дискектенип олуруп алды. — Бо-дур чиир мөөгүлөр. Чигге-чиирни көрдүң бе? Дуу дээрге саржаг-хавыдыр. Хаа, хүргүлбейлерни, дилгижектерни, чиңгиспейлерни, өдектуңун... Боларны канчаар чивес дээр сен — хаарып, быдаалап,

дузап, кургадып, үүжелеп... Мөөгүнү кочулаар улус болгай бис. Пенициллин дээр кончуг эмни быйыргын мөөгүлөрдөн кылыр болгай. Ол дээрге мөөгү дээн сөс-түр.

Степан Агбанович шаанга киир номнанып алырга, аяар айтырдым:

— Чедер черивис ам ырак бе, Степан Агбанович?

— Харааданчыг-дыр, харааданчыг-дыр. Черниң байлаан четче ажаап, ажыглап шыдавас-тыр бис. Чеже кат-чимис, чочагай-тоорук хар адаанга барып турар деп бодаар сен? Санаар арга чок. — Оон хөңнүн чазамыктап кагды. — Ажырбас, бойдуста артык чүве чок. Кижичивес-даа болза, аң-меңге, балык-байлаңга, курт-кушка чемиш болур, оон артканы үрезин-хүнезин, оон артканы хөрзүн-күзүрүм болур... Ам удавас, удавас...

База-ла сүржүп алгаш, базыптывыс. Үр-даа болбайн, ажык черге кылаштажып үнүп келдивис...

Аңчыларның казанак бажыңы бо-дур. Ооң каш базым кыйы-биле Чаваш хем кыңгырткайндыр ырлап бадып чыдыр. Ында ооң үнү, мөңгүн удазын дег, чиңге, кижичивес-даа арта халып турар, ынчалза-даа көвүктелдир саарыглап, даштарга үскүлээш, бызыргыннары эрик кырынче чаштап турар. Арынын канчаар, суунуң дүвүндө даш бүрүзү көстүп, куржааңгыландыр ойнап чыткылаар. Аржаан чок чер болза, ол база аржаан.

Казанакты ылап кылган чорду. Соңгазын-даа, эжиин-даа. Ынчалза-даа оларны үреп, шилди буза шаап турган хевир бар чораан.

— Ирейлерниң аалдап турганнары ол-дур ийин — деп, Степан Агбанович тайылбырлады.

Ёзулуг чурттап болур бажың, аъш-чемниг, шуглак-дөжектиг, тодуг-догаа.

— Чедип алганда, ам далашкаш чоор бис — деп, Степан Агбанович чугаалады.

— Эм-шагаан, дом-шагаан оът-сигенни даарта эртенги сырын-биле казар бис.

Арыг агаарлыг даштын одагга паштанып эгеледивис.

Аъш-чем болу бээрге, оозун өрү-куду чашкан кижим дээрге алганып-ла олур:

— Чаваш хемим — чараш хемим, бай одаг, байлак одаг! Ижип, чип ижээвээн мен, ап чип амдажываан мен. Бээриңни бээр сен,

берген шааң-биле алыр мен. Алырымны алыр мен, артык-дудуу албас мен. Катап база чедип кээр мен, хайыраңны харамнанма, соонда база чедип кээр, чоруум чогуу чоруур болзун...

Дыка орайга чедир чугаалашкан бис. Колдуу-ла хоочун башкы хөөрөп турду. Мээң эвес, ооң амыдыралы меңээ солун болду: Ногаан-Дарийги, Сагаан-Дарийги деп кыс бурганнар-биле хой кадарып өскени, партизаннап чорааны, Москвага дүктүг негей тоннуг, аңдарык хаайлыг кадыг идиктиг эрниц эң баштай өөренип чеде бергени, чогаал бижип эгелээни...

Хөөрөп-хөөрөп, адак соонда мынча дээш, эр соруу, эът-ханы хайнып, каттыргылады:

— Тывада, менден өске, дириг бурганнар суйбап чораан кижичок ийин.

Даартазында эртен эрте эрестиг тура халыштывыс. Чемнени шаап алгаш, хүүректерни туткаш, бажың үстүнче чоктаптывыс. Ында көк чыраалар аразында тарамык мээстер адаанда ийлерде эндерик сыын оъду үнген болду.

— Улугларын казар, бичиилери ам-даа чедишсин — деп, Степан Агбанович чугаалай-дыр.

Бяш, даш чок ак ийге чеде бердивис. Улустуң эргиде казып турганы илдең чорду. Ширикти коптарып каапкан.

Ынчан күс турган болгай. Кедек черниц оът-сигени саргарып эгелээн. Сыын оъдунуң узун сывы база када берген чорду.

Сыын оъду, даштындан көөрге безин, онзагай, чараш, хөрлүг, сывы бедик үнүш болду. Эң узуннары бүдүн-чартык метр хире бар. Ооң шыпшык бажында кара чаңгыс, беш-алды харлыг уруглар чудуруу хире төкпек, эмишкеекти дег ягаан өңнүг чечектиг. Ынчан ооң быйыргын үрезиннери быжып, тоглап турар апарган.

Сыын оъду казарда, хүүрек-биле тепкеш, ай ышкаш ушта соп алыр деп бодаан мен. Ындыг эвес чораан. Ооң дазылы чер тарай берген чыдар. Ынчангаш ырактан дөгээлеп эгелээр. Адаан база хозаар. Довураан дүжүр кактаар. Бичии-даа дазыл-дамыр үзе тыртып болбас. Оъттуг эм шынары кошкай бээр.

Он шаа дөс казып чорувуста, Степан Агбанович соксады берди:

— Ам болзун. Болар биске каш-даа чылда чедер. Чүү дээр ийик, чедер болгаш артар, чегдирип-даа болур.

Степан Агбанович ынчан чүрээнде саргыышкын-биле чугааланып турду:

— Мурнувуста улус үрезинни каяа тарып турган боор? Бо ийни үргүлчү мынчаар хаван ышкаш часпарлаар болза, чүү артар? Ам ийи-үш чыл болгаш, моон сыын оъду тышпас бис. Бойдуста төнчү чок чүве чок. Төрээн черивистиң байлаан камнаар, хумагалаар, өстүрер ужурлуг бис. Келир үеде ажы-төлдер база бойдузунуң каазынга таалазыннар, амыразыннар.

Дазыл казып алганынга бодаарга, үрезин тарып каанынга хоочун чогаалчы дыка-ла таарзынды. Артында, чаш уруглар дег, амырап, таалап, өөрүп турду. Адак-бышкаа безин чиигей берди.

— Көрдүң бе, ам каш чыл болгаш, келиривиске, бүдүн огород турар эвеспе. Сыын оъттуг плантация — деп сеткили ханып чугааланды. — Кырган акыңны өттүнүп чор. Аныяк эш-өөрүңге база айтып бээр сен...

Чүге-ле ийик, хоочун чогаалчы ол чоок-кавыны эргилдир шала муңгак кылдыр көргөш, суг кыдыынче аскай аарак кылаштап кирипти. Мен чүнү-даа ыттавадым.

Чаваш хемниң час бажында сыын оъттуг шөл туруп кагды.

Амыдырал ынчаар чаяап каан болган, Степан Агбанович ол черге катап келир арга чок болган. Ынчалза-даа Чаваш бажында ажык мээстерде хоочун чогаалчының холу-биле тарып каан ягаан өңнүг чечектери кижилерниң кадыын камгалап, караан өөртүп, сериин салгынга аяр чайганып каап турарлар. Степан Сарыг-оолдуң плантациязы.

1. Чечен чугаада кандыг кол бодалды илереткен-дир, ону кезектерге чаргаш, аттардан бериңер.

2. Хоочун чогаалчының төрээн чериниң бойдузунга ынаан, буян сеткилдиниң дугайында бижээн абзацтарны катап номчуңар.

3. Аңчыларның казанак бажыңы кандыг черде турар-дыр, ону канчаар эдилеп турарын номчуп, сайгарылганы чорудуңар.

4. Сыын оъдун кандыг уран-чечен аргалар-биле чураан-дыр?

5. Сыын оъдун касканын болгаш ооң үрезинин олуртканын делгеренгей чугаалаңар.

6. С. Сарыг-оолдуң берген чагыын ушта бижээш, сайгарыңар.

7. Чүге чечен чугааны «Степан Сарыг-оолдуң плантациязы» деп адааныл? Бодалыңарны сөзүглелдер-биле бадыткаңар.

8. Силерниң чурттап турар чериңерде эм үнүштер бар бе? Оларның дугайында ава-ачаңар, улуг назылыглардан сонуургап бижинер.
9. Чечен чугааның маадырларының чоруп турар маршруттарын картадан демдегле.
10. «Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери» деп номдан эм оъттар чалап алырда, ажыглаар чалбарыгларны ушта бижээш, сайгарып таныжыңар.
11. С. Сарыг-оолдуң «Кижиги — бойдуштуң төлү» деп ному-биле танышкаш, бойдус камгалалыңга бижиттинген чечен чугааларын сонуургап номчуңар.
12. *Жилка, катушка, кош-дүцрге, плантация, спиннинг, сыын-оғду, чши-ренип, шолук* деп сөстөрни «Орус-тыва» болгаш «Тыва дылдың тайылбыр словарындан» ушта бижээш, сайгарыңар.

ЧОГААЛ ТЕОРИЯЗЫ

Композиция болгаш сюжет дугайында билиг

Композиция биле сюжет чечен чогаалдың чугула кезектериниң бирээзи болур. Оларны чедимчелиг ажыглаанындан чогаалдың тема, идеязы тодаргай илереттинер.

Кандыг-даа чогаалга болуушкун бир-ле чүведен эгелээш, чоорту уламчылап, дыңзыза-дыңзыза, кандыг-ла-бир түңнелдиг доостур.

Маадырларның аразында харылзааларыңга үндезилеттинген чогаалда болуушкуннарның шимчээшкинниг хөгжүлделиг апаарын ооң *сюжеди* дээр.

Сюжеттиң таарымчалыг тургустунганындан чогаалдың идеязы улам тодараар. Сюжет элээн каш кезектерлиг: *дүцүшкүн, өөскүдүлге, дыңзыгышкын, чештинишкин*.

Чогаалда тыптып келген чөрүлдээниң эгезин салыр, ооң чылдагааны болур таварылганы *дүцүшкүн* дээр.

Чөрүлдээ үнүп келгеш, баштайгы үелерде болуушкунну уламчылаарын *өөскүдүлге* дээр. Чөрүлдээ улам шыңгырап, чаа чада *дыңзыгышкынче* кирер.

Дыңзыгышкын чөрүлдээниң эң-не шыңгыраар үези.

А чөрүлдээниң кандыг-ла-бир түңнел-биле шиитпирлеттинип доостурун *чештинишкин* дээр.

Сюжеттиң иштинге *экспозиция* болгаш *эпilog* база туруп болур.

Экспозиция дээрге чөрүлдээ дорту-биле эгелээриниң мурнунда удурланышкак маадырларның аразында харылзаазын, оларның эрткен оруун көргүскөн үзүндү. Экспозиция чогаалдың эгезинге, ортузунга, сөөлүнге-даа туруп болур.

Эпилог дээрге чөрүлдээ кандыг-бир түңнелдиг доозулган соонда, маадырларның оон ыңай кандыг салымныг болганын дыңнадыр кыска медээ-чугаа. Эпилог чогаалдың сөөлүнге чоруур, кончуг ховар таварылгаларда эгезинге туруп болур.

Кандыг-даа чогаалдар — улуг-даа, биче-даа, кыска шүлүктөрдөн эгелээш, улуг романнарга чедир — ыяап-ла *композицияның дүрүмүн*ге чагырткан турар.

Композиция дээрге чогаалдың бүгү кезектериниң идеялиг утказын илередир сорулгага таарыштыр чагыртып, бүдүн система кылдыр тургустунганы болур. Сюжеттиң бүгү кезектери композицияның дүрүмнеринге чагыртыр.

Сюжет композицияның бир кезээ, өске кезектерин (элементтерин) допчулай көрээлиңер.

Лириктиг киирилде. Чечен чогаалдың идеязы маадырларның аажы-чаңындан, ажыл-херектеринден болгаш өске-даа хөй-хөй чурумалдардан илереттинер. Ооң-биле кады чуруп көргүзүп турар чүүлдериниң дугайында сеткил-бодалдарны чогаалчы бодунуң мурнундан дорту-биле илередип болур. Чогаалчының шак ынчаар дорту-биле чугаалаан бодалдарын *лириктиг киирилде* дээр.

Лириктиг киирилде чүгле эпос чогаалдарынга таваржыр. Ши чогаалынга чогаалчының чугаазы азы лириктиг киирилде турбас, чүге дээрге ында хөделиишкинни маадырларның аразында чугаазын дамчыштыр илередир. А лирика долuzu-биле сагыш-сеткилдин илерээшкини болур.

Пейзаж дээрге бойдустануң чурумалын чогаалга уран-чечен чуруп көргүскени.

Пейзажка чогаалчы бойдустануң чаражын, күчүзүн, чер-черниң онзагайын көргүспүшаан, номчукчуларны бойдуска хумагалыг, ынак болурунга кижизидер.

Пейзаж маадырларның сагыш-сеткилин, ниити байдалын улам ханыладыр чуруп көргүзериниң бир аргазы болур.

Кижиниң даштыкы байдалының (арын-шырайының, идик-хевиниң дээш оон-даа өске) чурумалын *портрет* дээр.

Портретке маадырның өскелерге дөмейлешпес онзагай шырайы, социал байдалы болгаш өске-даа талалары илереп көстүр. А чамдыкта арын-шырайындан маадырның аажы-чаңы, мөзү-бүдүжү-даа көстүп келир.

1. Сюжеттиң кезектерин адааш, оларның аразында ылгалдарын чижектерге бадыткаңар.
2. Өөрөнгөн чогаалдарыңарның (1–2 чижээнге) композициязын сайгарыңар.
3. О. Саган-оолдуң «Найырал» деп чечен чугаазындан портреттерни ушта бижээш, уран-чеченин сайгарыңар.
4. К.-Э. Кудажының «Кызыл-Бөрттүг» деп тоожузуңуң сюжедин тодаралдып бижинер.
5. Өөрөнгөн чогаалдарыңардан пейзажты ушта бижээш, уран-чеченин сайгарыңар.

Монгуш Баянович ДОРЖУ

Дайынныг кино көргөш...

*Ынак оолдарым —
Назым биле Мусага*

Ынчан Москва чанынга бир колхозка шефтеп турган бис. Ийи чүс ажыг бажыңныг улуг эвес колхоз чүве ийин. Ооң чоогунга сизген сарааттап турган бис.

Курузувусту бригада кылдыр үскөш, ийи аңгы колхозче октапканнар. Бистиң мында келгенивис бо. Он ийи эр — он ийи аңгы сөөк. Интернационалчы бригада. Бистерни үш-үш кылдыр колхозчулар бажыңнарынга үлеп кагган. Хонар, дүжер черлеривис ол.

Кино, танцы хаая болгулаар. Аныяктар ховар. Өөренирлери өөренип, ажылдаарлары ажылдап, хоорайже чорупкан болганнар. Элээн каш кызыжактар бар. Бистиң дөспөс оолдарывыстың кайы-бирээзи-ле кандыг-бир кыс-биле ылчыңнажы берген болза, авазы дораан-на уруун кый деп аппаар. Мында кызыжактарны иелери хайгаарап турарлар-дыр. Субботаларда хоорайдан кээп турар кыстар-биле таптыг хөөрежирин дугурушкалар бис...

Бис үш эжишкилер: Кавказ чурттуг Ахмат, Соңгу чүктүң Геназы, Ак-көк Тывадан мен Матрёна угбайның бажыңында бис.

Матрёна угбай дээрге бежен хар ажа берген, кырлаң думчуктуг, арын-шырайы болганчок-ла хуулар, шаңгыр карактарлыг, чугаа-кыры аажок кадай чүве ийин.

Баштай келгенивис кежээ-ле бистиң шуптувустуң хар-назыны-выстан эгелээш, душтуктарывыска чедир «байысаап» каапкан.

Бир-ле кежээ клубка чаа кино болур апарган. Матрёна угбавысты чаладывыс.

— Чок, оолдар, мен барбас мен. Боттарыңар барып көрүңер — дидир.

— Чүге, угбай? — деп, Ахмат айтырды.

— Ынчаар болзуңарза, хомудай бээр бис — деп, Гена улашты.

— Солун дижир-дир — деп, өөрүмге мен ушкаштым.

— А дайынныг бе?

— Та. Оозун билбедивис — деп, Ахмат тулуксады.

— Дайынныг болза, херекчок. Дайынныг кино көөр хөңнүм чок — дээш, угбавыс улуг тынды. «Чүге? Чүге?» дижиливис соксай берген, алаң кайгап манап тур бис.

— Мындыг-дыр, оолдар. Дайынныг болза, көрбес мен. Көргөн улус бар боор — айтыраалыңар.

* * *

Клубка келиривиске, журнал эгелей берген болду. Айтырар кижиде тыппадывыс.

Кино-даа эгеледи.

Тайбың хоорай оттуп келген.

Кижилерниң арын-шырайында өөрүшкү. Ажыл-ишче шуужуп турлар.

Чечек-чимис эртенги салгынга өпейледип, кижилерге мөңгө аас-кежиин күзеп турганзыг-даа...

Хенертен самолёттар даажы дыңналган соонда, аяс, ак-көк дээрден коргулчун октар чаап, бомбалар улай-улай дүшкүлээр!..

Тайбың хоорай сандараан. Ында-мында ыы-сыы, алгы-кышкы, өлгөн кижилер... Каас-чараш чечектер-даа ханга, довурак-доозунга борашкан. Бир-ле херээжен ылым чаш уруун тудуп алган бар-ла шаа-биле алгырып, дуза дилеп турар... База бир диңмирээшкин — демги херээжен-даа, чаш төл-даа дээрже ужуп, черже кире берген-не чүве...

— Ол-дур! Ол-дур! Дузалажыңар! — дээш, Матрёна угбавыс тура халып келди.

— Олуруп көрүңер — деп, Гена аймап чугаалады.

— Хоорай-даа, кижилер-даа чок! Өлгөн! — дээш, угбавыс чоңаада ужулбас аржыылын ушта соп алган, ийи холдап ууштаан, кышкырып тур.

— Оожургадып көрүңерем — деп, артывыста бир эр дилей-дир.

Ол аразында кино үстү берди. Ында-мында шүжүлөшкөн херээжен кижилерниң бяңгылыг, човууртаанзыг үннери дыңналыр...

— Чорууйн, оолдар — дээш, угбавыс эжикче углапты. Бис база-ла үнүптүвүс.

Бажыңга чедир чүнү-даа чугаалашпадывыс.

— Каям, кымда таакпы чор, оолдар? — деп, угбавыс ам-даа сирилевишаан чугаалай-дыр.

Узун хоюг ышчыгаштарны таваар үрбүшаан, хоода чуруктарже көрүп олура, чугааланып үндү:

— Дуу ол кара салдыг матрос — мээң ашаам-дыр. Дайынга өлгөн. Ооң чанында олурар — оглум-дур. Мырыңай Берлинге өлүрткен. А ооң адаанда — уруум Надя. Ону холумга тудуп алгаш тура, бо суурга дүшкөн бомбаларны көрүп, дайынның бүгү-ле бергелерин чүктеп эрттим. Уруум ам эмчи институтунуң сөөлгү курузунда...

Угбавыс ажып бар чораан хүннүң соонче соңга өттүр көрүп олур. Ооң херелдери чылыын, чырыын ам-даа черже чашпышаан. Ооң уруу Надяның, бистиң интернационалчы бригадавыстың чырык хүнүн кандыг-даа кылын кара булуттарлыг шуурган дуглап шыдавас. Амыдыралдың маңын чүү-даа доктаады албас. Акы-дуңмалышкы чоннуң чаңгыс аай соруун чүү-даа сый шаап шыдавас.

* * *

Өөредилге чылы караш дээн. Дыштанылгамны аалымга эртирип, хостуг шактарымны үргүлчү-ле библиотекага чарыгдап турдум.

Бистиинден үш бажың ажылдыр бажыңда чаа чурттакчылар кээп олурупкан чораан. Элээн улуг дарга кижиниң өг-бүлезе. Олар Мергенмаа дээр уруглуг. Оозу үргүлчү-ле библиотекага келир. Аңаа ооң-биле таныжа шаап алган мен.

Мергенмаа чараш-даа уруг болган. Ындыг-даа бол, кижиниң

даштыкы чаражы чеже-даа хире болза, «шай хайындырып ижер эвес» дээш, сагыш-сеткилинче шоглаар чаңчылым ынчан база хайныгып келген. Бир-ле катап Мергенмаа-биле хөөрежиксей берген мен.

— Номнар номчууруңар кончуг-дур аа, дуңмам?

— Номчуур-ла мен. Бо библиотекада номнар эвээш-тир.

— Ховар номнар харын мында ышкажыл.

— Кандыг?

— Улуг хоорайларга тывылбас аан.

— Ынчаарга меңээ бир номдан шилип бериңерем.

— Кандыг? Совет чогаалчының бе, даштыкы бе?

— Силерниң шилип бергениңерни-ле номчуур мен.

— «Анна Каренинаны» номчаан силер бе?

— Совет бе, даштыкы бе?

— Лев Толстойнуң аан?

— Чок. Ону номчуп көрейн.

Уругга номну тутсуп бээримге, кезек боданып олура, айтыра-дыр:

— Москвада кандыг танцылар теп турарыл?

— Янзы-бүрү.

— Твист, чарльстон сугларны бе?

— Оларны база.

— Бистиң клувувуска ындыг танцылар тептер болза, хана солунга чыпшыр шаап каар.

— Орта, культурлуу-биле ойнавайн, «курлуп», «далып» туруп бээр силер ыйнаан?

— Кижиги бүрүзү-ле бодунуу-биле тевер улус-ла болгай бис.

— Бөгүн кино болур ирги бе?

— Ийе.

— Көөр силер бе?

— Чугаажок.

— Мен база...

* * *

...Шүлүк бижип эгелей берген шаамда «челээшти клазымда бир уругнуң хоюг кара чаыштарыңа кончуг-ла баглаксап чораан мен ийин» деп боданмышаан, клубка чедип келдим.

Мергенмааны көөрүмге, үнген кижиден-не айтырган тур:

— Дайынныг-дыр бе?

— Чок.

- Шпионнуг-дур бе?
- Чок.
- Ынчаарга хей кино ышкажыл!..

* * *

Кончуг солун кинокомедия доозулду.

Орук ара Мергенмаадан айтырдым:

- Че, кандыг-дыр?
- Солун-на-дыр.
- Дайынныг деп бодадыңар бе?
- Ийе. Дайынныг, шпионнуг киноларга ынак кижиге мен.
- Чүгө?
- Солун боорга.

— Дайында солун чүү боор. Дайын биле шпион чарылбас дайзыннар ышкажыл. Дайынныг киноларга хөңнүм чок — деп, Матрёна угбайны өттүндүм.

— Ынчаарга дайынныг киноларны чүгө үндүрүп турар чүвөл?

— Дайын кажан-даа болбазын дээш, делегейге чаңгыс-даа херэежен кижиге дулгуяк артпазын дээш, чаңгыс-даа төл өскүс артпазын дээш, чырык черниң кырын хан-чин, өрт, ыш боравазын дээш! Дайынныг кинолар дээрге дайынга удур кинолар-дыр — дээш, Москва чанынга бир суурга Матрёна угбайның амыдыралын Мергенмаага бирден бирээ чокка чугаалап бердим...

Уруг кезек ыт чок таваар базып ора, эргелиг карактары-биле чымчаңнады шонмушаан, дилей-дир:

— Институтче экзамен дужаап чоруурум ол-дур. Чамдык эртемнерге меңээ дузалажып көрүңер аа.

— Шыдаар-ла шаам-биле дузалажыр мен.

* * *

Сылдыстар кылаң дээрде оттуг чечектер ышкаш апаргылаан, чивеңейнип турлар.

Чедишкен ай, «даарта силерге бараан болур аяс хүннү чалап эккэйн» дээнзиг, сынның кырында калгып чор.

Мергенмаа-биле бис, чырык черге дайынны үндүрбес, аңаа согут кылдыр өөренип, чурттаар бис дижип даңгыраглашканзыг, чалыы эгиннеривис чоокшулажы бергилээн чанып орган бис.

1. Чечен чугааның тема, идеязын тодарадыңар.
2. «Интернационалчы бригаданы» канчаар билип турар силер?
3. Матрёна угбай чүге дайынныг кино көрүксевес деп бодаар силер? Бодалдарыңарны сөзүглел-биле бадыткаңар.
4. Аныяк болгаш улуг салгалдар аразында харылзааны көргүскени?
5. Чечен чугаага пландан тургускаш, кезек бүрүзүнге аттан чогаадыңар.
6. Чечен чугааның композиция, сюжедин айтыңар.
7. Кайы-бир теманы шилээш, кыска чогаадыгдан бижирер: «Дайын дээрге... », «Бодандырып келир эгелер... »
8. «А мен бо чогаалды мынчаар төндүрер ийик мен...» деп чогаадыкчы ажыл.
9. *Интернационалчы, дулгуяк, коргулчун октар, шоглаар* деп сөстөрнүң утказын тайылбырлааш, домактардан чогаадыңар.

Игорь Иргит
(Игорь Иргитович БАДРА)
(1952—2020)

Эргим Уля угбай
Новелла

Оон бээр ам таптыг-ла он ийи чыл эртти. Ол чеден ийи харлап чоруй, «ушкан» ийин. Чылы кирерде, угбайн барганы ол, хөөкүй... Алыс аажок бөдүүн, улуг назылааже сеткил-чүрээ буянныг, ажы-төлү, бажың-ораны, чону дээш дүвүрөп-ле, үүртеп-ле чораан кижидир ийин, кү-жүр. Элдеп чүве, төрөл-дөргүл, чүм-даа эвес хиреде, ол кырган кижиде мээң сеткилимге дириг сактыгышкын бооп, амдыгаа дээр чурттап чору.

Боду орус кижиде. Ады база бөдүүн, чымчак дыңналыр, Уляна, а адазыны-биле Михайловна деп хүндүлөп адаар. Ынчалза-даа күжүрнү кым-даа ынчаар адавас: оглунуң чаңгыс-ла оглу арагачы Колядан эгелээш, кожаларыңа чедир шупту улус ону анаала «бабка Уля» дээр. Тывалаарга, «Уля кадай» дээн-дир ийин. Барнаул хоорайга өөренип турган чылдарымда ооң бажыңыңа өрөөл хөлезилеп, бир кыжын чурттаан мен.

Күжүр мени оолзуна берген. А мен, авам чок болгаш, база-ла кырган кижини кээргеп, авазына берген мен. Өөрөнгөш кээримге, аыш-чемни кылып алган, соңгалар бакылап манап орган боор. Тыва шай хайындырып өөредип каан мен: чүдек хайындырар апарган. Шайлап каап-ла, ийи кадай дег, хөөрежип-ле орар бис. Онаалга кылып олуруптарымга, чанымга кээп улуг тынып-ла, манап олурар. Чугаалажыр дээрге, меңээ шаптыктай бээр, чугаалашпас дээрге — кырган кижиге чалгааранчыг болду ыйнаан. Ооң оозун эскерзимзе-даа, иштимде каткым кээп, олче көрбээчеңнеп ор мен.

А бажың база бөдүүн ыяш бажың. Та кажан-чежен туткан чүвези, чудуктары чоон, быжыг-ла бажың. Хоорай кыдыында. Даштын бичии огородтуг, дөрт соңгалыг, ийи өрээлдиг, чаңгыс улуг орус суугулуг; ийи орун, бир эрги шагның диваны, улуг-ла кеңгиргей шуугай шкаф, ооң кырында карты хыралы берген эрги патефон, медээжок калбак стол, каш төкпек сандай — бо-дур, күжүр-нүң эт-севи. Азыгда үлгүүрге, подвалда дузап каан ногаалар бар...

Күскелер-биле база байлак бис. Чүгө дээрге Маня дээр диис Уля кадайның бодундан дора чөлдүр апарып, суугу кырынга дүн-хүн чок хөлестеп, эзеп каап, саваарап-ла чыдар. Диизеге бичии сүт кудуп бээрге, арылдыр чылгай каапкаш, чыдынынче үңгеп үнгөш, улаштыр-ла хаарыктааш чыдыптар, байгы-ла үүлези ол.

— Аа богда, бажыңга ажыы чок мал-маган тударга, берге-дир — деп, кадай чүвең диизинге хыйланы берген-даа турар-ла.

— Чоп бактажы бердиңер? — деп айтырарымга:

— Черле ындыг бис, хире-хире хөрээвис хере алгыржып каап турар — деп, кадай чүвең, кырган-даа бол, шорuzu кончуг баш-тактангылаар чүве...

Бир хана долдур чурук. Та чеже чүве. Кымнарыл дээрге, күжүр чөнээш уттуп алган. Ынчалза-даа дөрт оглу биле өөнүң ээзи Евсей Ильичиниң чуруктарын хүннүң чыгыы чодар. Шоозу куурара берген көк карактары шыгый берген, курушкак эриннерин чымыңнадып, чоржак чүстүг салааларлыг арган холун хөрээнге чыпшыр туткаш, сымыранып-ла турар.

— Оларның соондан дүрген чорзумза, Игорушкам. Дыка туруп-тум, ай, хүн-даа караамга көзүлбес-тир... — деп, хөөкүй чугааланып-ла олурар. А мен доңгайып алгаш, онаалгам кылып олур мен.

Оолдары шупту чаңгыс чылын фронтуга калган. Оларның өлгениниң дугайында дөрт херечилелди бичии хааржак иштинде суп каан, бар. Ирейи күжүр вагон септээр заводка дүн-хүн чок ажылдап тургаш, соокка алыскаш, калгый берген. База-ла дайын үезинде... Улуг оглунуң чаңгыс оглу бар. Ооң авазы өске кижиге баарда, оолду соңгу адазы «өскээр» кижизидип каапкан, кырган-авазындаа тоо бодавас, орта ажыл-даа кылбас, көзерлээр, арагалаар кижии бооп өскөн... Далдыргай эрги «Волга» деп машиналыг. Халдып келгеш-ле, акша чээр, оон кедерезе меңээ шорлур, чөңгээлии аажок чүве. Ынчап-ынчап чоруптарга, оон кадайы бо кээр. База-ла шорулгактыг, байбаң аастыг, чоон буттарлыг, ак баштыг, кедегерчаагай херээжен. Олар хөөкүй кырганга дузалашпас-даа, сагыш човавас, анаа-ла бир өске улус дег...

Ол-ла ханада үрелген эрги илчирбелиг шак азып каан. Чаа чыл бүдүүзүндө бажыңны чугайлап тура, шакты дүжүрүп көре бердим. «Петроградтың кызыл мануфактуразы» деп артында бижиктиг. Ооң адаанда көк будуктуг карандаш-биле «Уля, Евсей, силерниң куданар байырында Алтайның күрүнениң бир дугаар кидис өөр фабриказының оолдар, кыстарындан белек. 1925 чыл, октябрь» деп каан. Ийи бижик частырыгы бар.

Бичии бажыңда чүү боор, чугайлап каапкаш, ол кежээ демги шакты чушкуп оргаш, септеп кагдым, ажылдай берген. Уля кадай ону көргөш, ыглапкан.

— Үжен ийи чыл ажылдаваан шак бо. Евсей чок калганда, эзирик улус оскунупкан. Кижии чок калганда, бажыңда шакты тургузар ышкажык — деп, кадай ишкирнип, тайылбырлап турду.

Ынчаар-ла чурттап тур бис. Тывадан улузумдан чагаа кээр, очулдуруп бээр мен. Дыңнап-ла, база ыглап-ла олулар.

— Мени маңаа кагба. Тываже аппарат. Уругларың ап бээр мен. Шаптык катпас мен. Меңээ чүгле чаңгыс стакан шай биле хензиг сухариктен берип каар силер — дээр болгай.

Бир-ле катап өөрөнгөш кээримге, кадайның кенни келген олур. Ажынышты дегет. Кирдим-кирбедим, чалчып-ла эгеледи.

— Моон чор. Мегелеп маңаа киир бижидип алгаш, бо кырган өлүрге, ооң бажыңын алыр дээш, кызып тур сен бе? — деп бо.

Чым-сырт дидим. Ынчалза-даа чаңгыс-даа сөс харыылавайн, чомоданымга бок-сагым суктунгаш, чорупкан мен. Чогум ниити чурттал-

га бажыңында орнум-даа бар чүве. Хөлдүг, шимээнниг боорга, аңгыланыхсаар кижидир мен ийин... Болчуп кээр чүвем-даа чок, эр чаңгыс бодум аас-дылдыг, дөстүг, быжыг кижилер-биле колдамнажыр харыым-даа чок. Кижидир чурту кидирээштиг болгай. Ынча-келбиже шын дөмей-ле бодунуң оруун тыва бээр чоржук. Кырганга орус ёзу-биле мөгейгеш, үнүпкен мен. Хөөкүй кыйгырып-ла, ыглап-ла чыдып каан.

Ооң соонда ай-даа четпээнде, хүндүс өрээлимге олурумда, вахтёр угбай келгеш:

— Даштын аваң келди — деп бо.

Элдепсинип кеттингеш, адаанда каътка кээримге, ында сандайда Уля кадай бо олур-ла. Та канчап мени тып алган?! Хоорайның бир ужундан бир ужунче та канчап-чооп чедип келген, аргыжары берге чер-ле болгай. Юринога чедир автобустаар, оон трамвай-лаар...

Мени көрүп кааш, аажок өөрүп, чеңимден туттунгаш, салдыкпаан.

— Чанаалы, оглум. Сени манап-ла турдум. Сээдең херээженниң чугаазын тоова. Мен сеңээ бир-ле солун чүве чугаалап бээр мен — деп ээрешти.

Кээргей бердим. Шынап-ла, ооң хинчээ чүү боор. Кады үнүптү-вүс. Бажыңга келгеш, ол меңээ бир-ле саазын көргүстү. Бодунуң бажыңын меңээ азап каанының дугайында чагыг-шынзылга болду. Нотариус таңма хап каан...

Час дүжүп, хар эрип эгелей бергенде, Тываже чанып чорааш, чеди хонгаш, Барнаулга катап ужуп кээримге, Уля кадай кемдээн, эмнелгеде чыдар болду. Чунар-бажыңнааш, чоруп ора, дошка тайгаш, ушкан. Бажы кемдээн... Эмнелгеге чанынга ийи хондур ажаажып турумда, чок апарды.

Оглу Коля, кенни, кожалары, мээң каш тыва эштерим ынчаар-ла ажаап калдывыс. Багай кызыл думчуктуг дъяк-лама кээп, псалтырь-мөргүл ырлап каан, бо-ла. Ол-ла кежээ демги шынзылга бижикти Коляның бодунга уштуп берген мен. Бодум чеже-даа өс-күс-чавыс өссүмзе, өске кижидир эди ап амдажываан мен... Шала «апкан» Николай аңаа мөгүдээш, кадайын эттээр часкан... Эртенинде шупту куспактажып, өң-тала бооп үдежип чарылдывыс. Демги Коляның чалчык кадайы безин бисти ошкап-чыттап, буруузун миннип турду...

Оон бээр он ийи чыл болган-дыр. Төрээн авам хөөрү мында Кызылда, а Барнаулда мени «оглум» деп чораан орус кырган кадайның хөөрү бар. Бодум холум-биле доң черни соп тургаш, кастым ийин. Ол черниң довураа шык, кара хөрзүн болгаш, кыжын шуут демир дег кадыг кылдыр доңа бээр, кастынмас...

Чамдыкта сактырымга, эргим Уля угбай-биле ол-ла бажыңывыста стаканда кара шайга сухарик шыгыдып чип-ле олурган дег бис... А Маня диис база ол-ла кыжын бүрлүп калган...

1. Чечен чугааның сюжедин тодарадыңар.

2. Тоожукчу маадыр биле Уля кадайның найыралын чугаалаңар.

3. Уля кадай тоожукчу маадырны чүге ниити чуртталга бажыңынга сүрүп чедип келгенил? Ону чүү деп бодаар силер?

4. Уля кадайның оолдарының салым-чолу кандыг болганыл?

5. Уля угбай кылып каан шакты көрүп кааш, чүге ыглай бергенил?

6. Чечен чугааның сюжедин чүге ынчаар тургускан деп бодаар силер?

7. Чогаалды чүге «Эргим Уля угбай» деп адааныл?

8. Чоок кижилериниң болгаш тоожукчу маадырның Уля угбайга хамаарылгазын деңнеп сайгарыңар.

9. *Кеңгиргей, нотариус, патефон, чөңгээлиг, шоо, шорулгактыг* деп сөстөр-ниң тайылбырын словарьдан көрүп кылыңар.

VI кезээ. ПОЭТИКТИГ ОДУРУТЛАР...

Сергей ПЮРБЮ

Төрээн дылымга

Ораннарда

улуг,

биче

Дыңнавааның

кандыг дылдар

чогул.

Ол дылдарның аразында

Тыва дылга ынаам кончуг.

Авам күжүр
кавайымга
Аадып ора,
меңээ
ырлап чораан
Өпей ырын мен оон дыңнап
Өскөн болгаш, ынак боор мен.
Хамык сөстүң
эң-не чымчаа
«Ынак мен» деп сөстү
мен
ол дылга
Карам сеңээ сөглээн болгаш,
Ындыг кончуг ынак боор мен.
Арат чонга
ыраажы бооп,
Ынак чуртту
мен
ол дылга
баштай
Аян тудуп, алгап-йөрээп
Ырлаан болгаш, ынак боор мен.
Москва, 1946

1. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыңар.
2. Тыва дылга тураскааткан оон өске кандыг шүлүктер билир силер? Делегейде өске чоннарның боттарының төрөөн дылынга тураскааткан кым деп авторнун, чүү деп шүлүүн билир силер? Сактып чугаалаңар.
3. Шүлүктүң одуругларын чадаландыр бижээниниң ужурун тайылбырлаңар.
4. Тыва дылынга ынаан лириктиг маадыр канчаар илередип чурааныл?
5. Шүлүкте чуруттунган уран-чечен аргаларны сайгарыңар.
6. «Мээң төрөөн дылым» деп темага кыска чогаадыгдан бижичер.
7. Шүлүкте кирген эргижирээн болгаш ховар ажыглаттынып турар дараазында сестерниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының утказын сактып ап, тайылбырлаңар: *аадып ора, арат чон, алгап-йөрээп, өпей ыры.*

Александр Александрович
ДАРЖАЙ
(1944—2016)

Авамга

Кажан удуп,
карак шийип
турганыңны
Сагынгаш-даа,
билбес мен чоп,
күжүр авай.
Оттуг суугу
кыдыынга-ла турганыңны
Оттуп келген
санымда-ла, көөр чордум.
Чараштанып,
онза кылдыр
кеттингениң
Сагынгаш-даа,
билбес мен чоп,
күжүр авай.
Кууларыш
оңа берген
шыва тонуң
Кударанчыг
ыры болуп,
куттулуп чор.
«Өзе бергеш,
көрүп турзун!
Үеден бер!
Өрү депшип,
улуг дарга апаргаштың,
Агайларның
сынын каастаар
чараш тонун

Авайым сээң
эктиң орта
каап бээр мен.

Сылдыстыгда
хаяаландыр
чырып чоруур

Сыргалардан
белек кылдыр
сунар мен!» деп

Уйгум келбейн,
дээвиирже
кайгап алган

Улуг тынып,
бодангылап
чыткылаар мен...

Амдыы чаа-ла
ону сактып ордум, авай,
Аравыска
дириг бодуң
чораан болза,

Агайларның
кедер тонун эктиңге каап,
Алдын сырга эдилээрден —
албас боор сен.

«Кенним уруг
эргижирээн
күскү тонун
Кедип каайн,
төлдөрүм!» деп
дилээр боор сен...

Чараштанып,
онза кылдыр
кеттингениң

Сагынгаш-даа,
билбес мен чоп,
күжүр авай.

Кууарарып
оңа берген
шыва тонун
Кударанчыг
ыры болуп
куттулуп чор.

-
- 1. Тыва литературада ава темазынга тураскааткан оон өске кандыг шүлүктөр билир силер? Делегейде өске чоннарның ава темазынга тураскааткан кандыг чогаалдар билир силер?
2. С. А. Есениннің «Письмо матери» («Авазынга чагаа») деп чогаалында аваның омур-хевири биле шүлүкте лириктиг маадырның авазының омур-хевирлериниң дөмейлешкек талаларын бижиңер.
3. Чогаалчының «Авамга» деп шүлүүнге кайы эртемденнер үнелелдер бергенил, силерниң бодалдарыңар кандыгыл?
4. Лириктиг маадырга авазының омур-хевири канчаар артып калгандыр? *Шыва тон* деп сөс каттыжышкыны-биле аваның ыдыктыг омур-хевирин канчаар тайылбырлап болур силер?
5. Ие кижиниң сеткилиниң бичезин көргүскен одуругларны тывыңар.
6. Шүлүкте аваның ажы-төлүнге ынаан көргүскен уран-чечен аргаларны тыпкаш, авторнуң чүнү илередиксээнин тайылбырлаңар.
- 7. Шүлүкте кирген эргижирээн болгаш ховар ажыглаттынып турар дараазында сөстөрниң болгаш сөс каттыжышкыннарының утказын тайылбырлааш, бижип алыңар: *кууарарып оңа берген, өрү депшип, агайлар, хаяаландыр, дээвшир, кударанчыг, шыва тон.*
- 8. Шүлүктү доктаадып алыңар.
- 9. А. Даржайның «Авамга» деп шүлүүнге К. Данзын аялганы бижээн. Күрүнениң «Тыва» телерадиокомпаниязының эрттиргени «XX чүс чылдың эң дээре ырылар мөөрейинге» бо ырның автору дээди шаңналга төлептиг болган. Ук ырның күүселдезин интернет четкизинден тыпкаш, дыңнаңар.
-

ЧОГААЛ ТЕОРИЯЗЫ

Шүлүк дугайында билиг

Проза болгаш шүлүк чогаалдарының ылгалдарының дугайында баштайгы билигни 5-ки класска чедип алган болгай бис: шүлүк, проза чогаалынга бодаарга, онзагай тургузуглуг, ында строфа, эге, төнчү рифма аяннажылга турар, олар тускай хемчээлдиг болур.

Шүлүк дээрге тускай хемчээлдиг, аянныг кылдыр организас-таттынган системалыг чугаа болур. Ооң өске жанрлардан кол ылгалы чугааны тус-тус одуругларга таарыштыр аянаштырганы болгаш одуругларның хемчээлиниң деңи болур.

Шүлүк утка талазы-биле бөлүгөжип каттышкан одуругларлыг болур. Ону шүлүкке *строфа*, а ырга *куплет* дээр. Строфа ийи, үш, дөрт, беш, алды, чеди, сес база оон-даа хөй одуругларлыг болгулаар. Оларның иштинде ийи-ийи, дөрт-дөрт, алды-алды одуруглар колдаан строфалыг шүлүктөр хөй бооп турар.

Ийи одуруглуг:

Кедээр каарга, доңмас эъдим,
Кезип чиирге, төнмес эъдим. (*Тывызык*)

Дөрт одуруглуг:

Айлаң-кушкаш үнү долган
Аргаларның хөглүүн канчаар!
Кадыг чүрек уярап кээр
Кандыг үннү ында чок дээр! (*С. Пюрбю «Бржыгаш»*)

Алды одуруглуг:

Чайын, кыжын соокта, каанда
Чанныр, сестир чүвези чок,
Чагган харлар, чаъстар туржук,
Чаңнык безин чайлай дүжер
Чагыларны көөрүмге,
Чадаг шериг чыскаалган дег!
(*М. Кенин-Лопсан «Харылзаачы таңныылчылар»*)

Шүлүк эртеминде тодаратканы-биле рифманың чугула шынарлары, демдектери: бирээде, одуругларның эгезин база төнчүзүн ылгап үндүрбүшаан, ритмни күштелдирип турар; ийиде, чогаалда утка талазы-биле чугула сөстөрни ылгаар арга болур; үште, одуругларны строфаларга база чаңгыс аай бүдүн чогаал бооп каттыштырар арга болур.¹

Тыва шүлүк строфазында одуруглар колдуунда-ла эгезинге аянажыр. Ону *аллитерация* азы *эге рифма* дээр. Аллитерация *одуругланчак*, *кожаланчак*, *аралашчак* база *кажааланчак* болгулаар. Оларның дес-дараалай кирген чижектери болза:

¹ Донгак У. А. Тыва шүлүкке эге рифма // Улуг-Хем, 2002. — № 4-5. — А. 163.

Кыдыы ак дээр херелденди:
Кызыл хүннүг кежээ дүштү,
Кылыр ижин дооскан хөглүг
Кырган, чалыы чанып келди. (*Л. Чадамба «Кежээ»*)

Мөңгө каазын хүнче чажып өргөөн
Мөңгүннелчек ужар бо-ла келди.
Булуң, шынаа уюк кылдыр бустаан,
Бугаларзыг шимээн-даажы дендии!
Дээктиг сыдым херип, ушта мойнаан
Мөөп турар чүс-чүс эмдик ой аът
Девип үнгөш, шүүлдени көөр дээн
Мөгелер-даа сагыжымга кирди. (*Ю. Кюнзегеш «Ужар»*)

Саасканнар «сартык» манап,
Талдар эргий мыжырашкан.
Дал дүш изии дендезек,
Сараатчылар могаг-даа чок. (*Н. Ооржак «Сигенчилер»*)

Шүлүкке эге рифма, азы эге аяннажылга, одуругну кызыгаарлап
ылгап, ооң төнгенин, дараазында одуругнуң эгелеп турарын медээ-
леп, баш удур сагындырып турар.

Шүлүк строфазының одуруглары чүгле эгезинге аяннажыр эвес,
харын сөөлүнге база тааржып аяннажыр. Ону *рифма* дээр. Риф-
ма, аллитерация ышкаш, одуругланчак-даа, кожаланчак-даа бооп
болур.

Төнчү рифманың база бир хевири грамматиктиг рифма болур.
Ол — эге рифмага бодаарга, база-ла ындыг кончуг делгереңгей
ажыглаттынмайн турар, ынчалза-даа тыва шүлүк чогаалының база
бир онзагай уран-чечен аргаларының бирээзи.

Чечен менде,
Чечек черде. (*Үлегер домак*)

Узун орук — мурнумда,
Уйгу — чүгле сагышта.
Хар-даа хөме урупкан,
Хат-даа үргөш турупкан. (*С. Сириң-оол «Күскү дүңе»*)

Аян-чорук кылгаш келийн, тала,
Ала-Дайны эзертээштиң, берем.
Алыс ырак барбас-ла мен, ол-ла,
Амыракка душкаш келийн көрөм. (*С. Сарыг-оол «Ойнаал, сарыым»*)

Тыва шүлүк чогаалының шинчилекчилеринге С. Б. Пюрбюню, Б. Д. Хөвөңмейни, А. С. Төгүй-оолду, Д. С. Кууларны, У. А. Донгакты, Л. С. Мижитти хамаарыштырып болур.

Шүлүк болза прозадан тускай ылгалыр хемчээлдиг, аянный кылдыр каттышкан тургузуглуг база ханы өөредилге-кижизидилгелиг ужур-дузалыг уран-чечен чогаал.

Мария Амын-ооловна КҮЖҮГЕТ

(1955)

Бак сагыш башка халдаар

Йөрээл-шүлүк

*Кырган-авамга
тураскааттым*

Өйлеп-өйлеп кырган-авам
Өөн долдур бисти чыггаш,
Саңын салып, чажыын чажып,
Чалбаргылап, чагыгылаар:
«Тос дээрим! Хайыракан!
Долаан бурган! Хайыракан!
Оран-таңдым, оъдум-ыяжым,
Оонак-чаш ажы-төлүм,
Оваарыңар! Хайыракан!
Чамбы-дипке чурттаар кылдыр
Чаяаттыңган кижиги бүрү
Чаңгыс катап эртер дооста,
Чараш кылдыр амыдыраар.
Мерген, дүрген угаанныг бооп,
Меге, хопка алыспаңар.
Хээрек, багай сеткил черле
Кедизинде хугбай болур.
Шаанда болаа чурттап чораан
Чазый-чилби байның оглу
Хензиг өрге тудуп алгаш,
Кежин сойгаш, салыпкан дээр.
Өрге-даа бол, өзүп, төрүүр
Өртемчейниң эртинези

Кежин сөөртүп хинчектенип,
Хеңмеленип өлгөн дижир.
Сөөлүндө барып-барып,
Сөлгүжөк ол каржы хейниң
Үрө дамчаан ажы-төлү,
Үңгүр аксын дуглай орган
Үвүргей куу өргелер дег,
Ийи буду бастынмастаан,
Ийи холу хөрөк душта
Өргени дег ытпайгылаан
Өндейипкен оرار дижир.

Оон өске база чижек.
Олудуңар чазап алгаш,
Кичээнгейлиг дыңнап, билип,
Кижиги бүрү боданыңар.

Балыктаан эр четкизинге
Мага хандыр олча тыпкаш,
«Оон ыңай меңээ балык
Он-даа болза херекчок» — дээш,
Кадыргының бирээзиниң
Казырыгын сивиргештиң,
Катап база хеминдиге
Караш кылдыр октапкан дээр.
Сарыылы чок каржы хейниң
Салгал дамчаан ажы-төлү,
Кадыргының кежи ышкаш,
Казырыктыг болган дижир.
Бак сагыш башка халдаар.
Барып-барып, ээзин эргиир.
Улус-чоннуң мерген сөзүн
Утпайн чоргар, уругларым.
Аа өршээ, Хайыракан!
Ада-чуртум, аал-ораным!
Азыраан малым! Ажы-төлүм
Сагыш-сеткил ядаралы
Чамбы-дипти оя берзин!»

1990

1. Шүлүкте кирген уран-чечен аргаларны сайгарыңар.
2. Бо шүлүктен аңгыда, оон ыңай кымнарның йөрээл-шүлүктерин билир силер? Деңнелгелиг сайгарылгадан кылырын оралдажыңар.
3. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыңар. Автор чүнүң дугайында чугаалаан-дыр?
4. Чүгө шүлүктүң адын «Бак сагыш башка халдаар» деп адааныл?
5. Аа өршээ, Хайыракан!
Ада-чуртум, аал-ораным!
Азыраан малым! Ажы-төлүм! — деп кыйгы сөстөрнүң утказын канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар.
6. Шүлүктүң аас чогаалы-биле харылзаазын канчаар билип турар силер?
7. Шүлүкте кирген эргижирээн болгаш ховар ажыглаттынып турар дараазында сөстөрнүң болгаш сөс каттыжышкыннарының утказын тайылбырлаңар: *саң, чалбарыыр, Тос дээрим, Долаан бурган, Хайыракан, чаяттынган, дооста, хээрек, хугбай, хеңмелендир, цре дамчаан, казырык, сарылы чок, салгал дамчаан, сагыш-сеткил ядаралы.*
8. *Казырыктыг болган джжир, цвцргей куу өргелер дег, ийи буду бастын-мастаан* деп одуругларга хамаарыштыр бодуңарның бодалдарыңарны илередип чугаалаңар.

Роман Дамдынович ЛУДУП

(1963)

Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг

Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг,
Чаашкыннап, чаңнап турар чай-ла болду.
Көктүг шыгын көвей өңнүг чечек шыпкан,
Көрүп ханмас чурумалдыг черлиг чордуң.
Карактарым кударалга алзыпканын
Кайгап көрүп, ылавылап айтырган сен:
— Анаа сен бе, аараан сен бе, эргим эжим,
Азы черим сеткилинде таарышпаан бе?
Улуг тынып, ужур-чөвүн сөглөдим оң:
— Урал даглар чараш-ла-дыр, ынчалза-даа
Саян сыным мени кел дээн кыйгызы
Сагыжымны Тывамдыва шиглетти.

1. Шүлүктө лириктиг маадырның төрөөн черин көргүскөн одуругларны тывыңар.
2. Чаныксап турган өөрүнчүг азы муңгаранчыг үелериңерде төрөөн чер-чурт дугайында кымның шүлүктерин эң номчуксаар силер?
3. Лириктиг маадырның төрөөн чер-чурт дугайында дамчыткан одуругларында кандыг уран-чечен аргаларны ажыглаан-дыр, тывыңар.
4. Авторнуң өске-даа төрөөн чер-чурт дугайында шүлүктеринге болгаш А. Адаровтуң «Мөңгө даглар» деп шүлүүнге даянып алгаш, «Төрөөн черим, сеңээ тураскааттым» деп кыска төлевилелден чогаадыңар.
5. Шүлүктү шээжилеп алыңар.

VII кезээ. ТӨӨГҮНҮ КОПТАРЫҢАР...

Степан САРЫГ-ООЛ

Алдан-маадыр

Өскелерге чагыртыр деп
Өлүм багы каяа турар.
Сактып келгеш, бодап кээрге,
Сагыш-чүрек дакпыжап кээр.

Аймак, кожуун — бүгү чонум
Эзээргектиң кулу чораан.
Ада төрөөн ынак чуртум
Эрткен элчээ өртөөл чораан.

Арттар санай бажын аскан
Алдан-маадыр кымнар ийик?
Чоннуң ылаптыг оолдары,
Чоргаар, эрес маадырлары.

Ажып-тиилеп үнмезе-даа,
Ажы-төлге адаан кылдыр
Хылыш бистиг селемеге
Кызыл тынын кестиргеннер.

Адаан долган хөрек-чүрек
Ажынмаан бе, хайынмаан бе?
Адаларның амы-тынын
Ажы-төлү негевээн бе?

Сүлде-чаяан, ужурал деп
Сүзүгледип сүртетсе-даа,
Ужур-шынны негеп келир
Угаанныглар долу чораан.

Чазыйларга саттыныпкан
Чалча болган феодалдарга
Чагыртпас дээш, тура халып,
Чалданыш чок тулчуп чорду.

Кежегелиг кара баштар
Кежер-дүжер оруктарга —
Өлүрүкчү ханныглардан
Өжээн аарын айтып турган.

Алдан-маадыр адаларның
Аккан ханы кызыл тук бооп,
Өршөөл чокка тулчурунуң
Өжээн одун кыпсып берген.

Тыва чоннуң хосталгазын
Тывар дээштиң тынын берген
Эрестерниң ады, чолу
Эгииреде уттундурбас.

Актыг черге төктүп калган
Арыг ханныг адаанчызы
Өпейлеткен кавайлыындан
Өжээн ырын дыңнап келген.

Ханныг бакты, кара хирни
Хайыра чок буза шапкан
Тиилелгениң төөгүзүңге
Дириг хевээр мөңге чоруур.

1. Автор шүлүктү чүгө «Алдан-маадыр» деп адааныл? Алдан-маадырлар дугайында чүнү дыңнаан, билир силер? Оларның тура халыгышкыны кандыг үеде база каяа болуп турганын билип алгаш, чугаалаңар.
2. Шүлүктү кичээнгейлиг номчуңар. Ол үеде Тываның байдалы кандыг турган-дыр? Алдан-маадырлар чүгө тура халышканыл?
3. Тура халыгышкынның чөптүү кайы одуругларда онза күштүг иле-рээнил? Ында дылдың кандыг уран аргалары ажыглаттыңаныл?
4. Адаанда одуругларда бодалды тайылбырлаңар:

Алдан-маадыр адаларның
Аккан ханы кызыл тук бооп,
Өршээл чокка тулчурунун
Өжээн одун кыпсып берген.

5.

Тыва чоннун хосталгазын
Тывар дээштиң тынын берген
Эрестерниң ады, чолу
Эгииреде утгундурбас —

деп одуругларның утказын чугаалаңар. Алдан-маадырларны чон чүгө утпазыл? Амгы үеде оларның адын канчаар мөңгежидип, тураскаал кылдыр арттырганыл, шинчилеп тыпкаш, чугаалаңар.

6. *Аймак, адаан, сүзүглел, өртээл, эзээргек, кул, кежеге* деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

Роман ЛУДУП

Улаастайга
Улай-улай
Кежегелиг баштарывыс

кезип төтпээн.

Тос эрииге
Доозавысты

доңгайтыр соп шыдавааннар.

Сүзүүвүстү чүдередип,
Сүлдевисти таптай базып

чадап кааннар...

-
- 📖 1. Бо шүлүктүң утказын силер канчаар билдиңер? Автор кымнарның дугайында чугаалап турар-дыр?
- 🔑 2. Улаастайга шаажылал болгаш тос эри дугайында чүнү билер силер, ол кандыг болушкуннарыл?
- 👤 3. *Сүзүк, сүлдө* деп сөстөрнүң утказын тайылбырлаңар. Бо сөстөр кандыг дылдан тыва дылче кирип келген деп бодаар силер?
-

Иргит Үжүнмей оглу БАДРА

(1910–1984)

Ужудукчу Кидиспей

Тоожудан эгелер

6. Ужар чүүл школазы

Өөредилге-даа эгелээн. Курсантылар аразында кандыг сөөк-язылыг кижини чок дээр. Улуг ССРЭ-ниң бүгү булуңнарындан келген улус өөренип турар. Оларның-биле чоокшулажып таныжып, чугаалажып, кады волейбол ойнап, чаржып, күш-культура кичээлдери кылып, футбол деп оюнну база кедергей ойнап өөрени бергеннер. Ылаңгыя Кидиспей черле дендии кашпагай, ол чолдак будунга черле чалынмас, кандыг-даа берге байдалда бөмбүктү дозуп алгаш, хамык удурланыкчыларын былдап каапкаш, чолдак буду-биле бөмбүктү быратааже киир тептер. Ынчангаш соонда барып ону ужар чүүл училищезиниң футбол командазының капитанынга-даа соңгуп ап турганнар. Кидиспей демир көдүреринге база тергиин. 32 килдин шой борбаандыларын ийи холунга чээрби ажыр көдүрүптер. А бодунуң деңзизи көңгүс чиик, 63 кил. Кысказы-биле чугаалаарга, Тываның араттың революстуг шерийнге алган дадыгышкын, мергежилдери Оренбургка өөредилге үезинде оолдарга кедергей-ле

дузалаан.

Кидиспей Лапшыңга бодаарга, орус дылга ындыг-ла дыңзыг эвес турган. Лапшың өөренири-биле хамыкты кайгаткан. Дыл, литература, төөгү, экономика, физика, механика, аэродинамика эртем-неринге Лапшыңны самбыраже кыйгырар-ла, бешке харыылааш, харын-даа программадан дашкаар, арттыр харыылааш туруп бээрге, башкызы соксадып, дедир олудунче олуртуп турар апаар. Кидиспей Лапшыңның чүвени дүрген шиңгээдип алырын кайгаан. Чаңгыс номчаан соонда, ол-ла — ону уттуп деп чок. Азы чаңгыс чугаалаан чүвени сактып алгаш, ол-ла хевээр дүжүрүп чугаалап каар.

Кидиспейде ындыг шынар чок болгаш, эгезинде дыка бергедеп турган. Самолёттуң кезектери шупту нарын аттарлыг: «элерон, лонжерон, фюзеляж» дээш баар. Шак ол муң-муң сөстөрни, артында орус безин эвес, а латин, француз, та кандыг дылга чүвези, шуптузун сактып ап деп чүве берге херек. Чүгле Лапшың! Дүне удуп чыдырда, оттур шапкаш, чугаала дээрге, сувуразын адаптар, ол хире угаанныг амытан болган. Кидиспей эжинден черле чыда калбас. Билдинмес чүве тыптып кээрге-ле, Лапшыңдан айтырар. Ол сөзүглел-биле демей-ле. Артында кыдыраашка хөй чүве-даа чуруп, биживес. Аңаа көөрдө, Кидиспей чүве бүрүзүн бижип, демдектеп, шыйып, дугаарлап аарын бодаар. Ооң кыдырааштары эңдерли берген. Башкылары безин кайгап турган. «Чүү кончуг хынамчалыг кижил бо» дижип. Ол ышкаш шала берге чүвелерни Кидиспей шуут-ла доктаадып ап турган. Хондур-даа шээжилеп тургаш, төдүзүн өөренип аар.

— Сен-даа ёзулуг штаб кырзазы апарган кижидир сен аа, эжим — деп, Лапшың эжин шоодуп-даа оар.

— Оо, орус дыл төнчү чок далай-биле демей-дир, эжим. Өөренген тудум, ооң нарыны, чаражы, байлаа ажыттынып кел-ле чыдар. Бо дыл бистиң чарылбас, төрөөн дылывыс ышкаш апарды аа? — деп, Кидиспей эжинге чугаалап олурар.

— Көрден, эжим, долгандыр бис ышкаш яды аңгының оолдары-дыр. Татар, башкир, чуваш, казах, кыргыз, узбек, грузин, армян, литов, мордва... Олар шупту орус дылды хандыкшып өөренип турар. А ол дыл чок болза, бис олар-биле канчаар аралажыр, чугаалажыр, билчир бис? — деп, Лапшың эжинге чугаалап олурар.

«Кидиспей дээрге чүве аттарын шээжилеп аар, ол талазы-биле

ёзулуг мастер кижидир» деп, башкылары, бир чыл ажып чорда, чугаалажы бергеннер... «Кызымак кижикаяа-даа кызатпас» дээриле чөп...

Ай хуусаалыг карантин эрткен. Бир-ле хүн кичээл соонда Кидиспей биле Лапшыңны начальник кел диген болган.

— Силер чүвени дыңнап, билип турар-ла болгай силер. Даштыкы империалистиг чурттарның пропаганда-суртаалчылары бистиң чуртувусту, чедишкыннеривисти нүгүлдээр дээш, кызып турарлар. Артында «ССРЭ өске чурттардан келген террористиг дээрбечилерни шериг херээнге өөредип турар» деп кара нүгүлүн тарадып турарлар-дыр. А өске талазында, ТАР биле МАР бистиң эвилелчи күрүнелеривис болганда, оларның айыыл чок чоруу база бистиң сонуургалывыста туруп турар. Ынчангаш силерге шериг кадрларын белеткежири бистиң күрүнелеривистиң аразында чардынган керээзугаар чоруттунуп турар. Херек апарза, силер, бо ужар чүүл школазын дооскан ужудукчулар, ТАР-даа дээш, ССРЭ-даа дээш агаарга тулчур, тайбың чоннарывысты камгалажыр апаар силер. Бистиң ужудукчуларывыс база, херек апарганда, Тываның дээрин дайзындан камгалай бээрлер... Ам чүл дээрге, даштыкы агентилерге чемиш бербези-биле, оон ыңай, черле ынчаш, башкыларга-даа, эш-өөрүңерге-даа адаттыңгыр боор кылдыр аттарыңарны орус аттар-биле солуп алырыңарны школаның мурнундан дилеп, сүмелеп тур мен...

— Силерни эки билдивис, Василий Семёнович. Мени черим-чуртумда орус эштерим черле Лавров дээр чүве — деп, Лапшың чугаалаан.

Кидиспей начальникче хүлүмзүрүп көрүп олурган. Начальник база манагынып, Кидиспейже хүлүмзүрүп көрүп олурган.

— Василий деп адап алымза, кандыг ирги? — деп, Кидиспей оожум чугаалаан. Шупту кезек ыт чок олурганнар.

— Кай, Чапаевке тураскаадып бе? — деп, начальник айтырган.

— Аңаа-даа, силерге-даа...

— Четтирдим... Манавадым... Чүгле мээң адымны сен каяа-даа бедик тудар сен. Харыысалгаң улуг эвеспе, амыдай — деп, Василий Семёнович баштактанган. — Че, оолдарым, ам чоруптуңар. Эки кызып өөрениңер, ада ССРЭ силерни черле хомудатпас. Боттарыңарла чазып албас болзуңарза...

Кидиспей чаа адын төлөптиг эдилей берген. Бир чыл хире бол-

ганда, биче буурай чоннарның төлээлериниң аразындан ол ылгалып, шылгарап, эң эки сагылга-чурумнуг, өөредилгелиг база тергиин дээн спортчу деп атка чединген...

Кажан практиктиг ужудуушкуннар эгелей бергенде, чамдыкта берген даалганы ажыр, хажыдыр ужудуптар. Ол дээш башкыларындан чеже-даа удаа сагындырыг алган.

— Сен практиктиг ужудуушкун үезинде чер хемчээлин ыракта кызыра бээр-дир сен. Техниканы канчап билир сен, эжим. Анаа каң, кара демир — деп, Лавров эжинге сагындырар. — Ок кадалдыр кээп дүшсе, ол-ла ышкажыл.

— Чо-ок, эжим, бо техникаң бүзүрелдиг деп бил. Ону эки билир, эргеледип-чассыдар херек. А бистиң Тывавыс кадыр-берт дагларлыг чурт болгай, бо чер ышкаш, мындыг оргу шөл эвес. Маңаа ындыг практиканы кылып өөренип албаска, Тывага баргаш, ёзулуг-ла харын ок кадалыр-ла болгай бис. А даглар аразынга дайылдажыр апарза, канчаар бис?

Бир катап Кидиспей биле Лапшыңның курузун дайынчы практиктиг ужудуушкун кылыр деп чарлапкан. Үстүкү черлерден командирлер, даргалар база кээп көөр дээн. Ол болза амыр эвес шылгалда дээрзи билдингир. Курсантылар-даа, башкылары-даа, школаның удуртулгазы-даа дүвүрөп турган.

— Че, бо дээрге кымның кайы хире өөренип алганын, ниитизи-биле школаның өөредилге шынарын хынаар дээн шылгалдадыр, шыңгыы көрүлде-дир. Маңаа аттарывыс сыкпаал — джип, эжишкилер ыяк дугурушкан.

Практиктиг ужудуушкуннар бир неделя хире үргүлчүлээр турган. Курс, взвод аайы-биле чыскаалыпкан. Лапшың Кидиспейден шала узун болгаш, одуругнуң бажынга барган. А курстуң иштинде оларның взводу ийи дугаар одуругда турар.

Курсант бүрүзүнге агаарга кандыг-кандыг мергежилгени кылырын баш удур айыткаш, планшетказында бижип, шыйып каан болур. Ында сүрээденчиг, элээн-не берге мергежилгелер бар, «өлүг доң», «доскаар», «аңдарлып алгаш, ужудары», «чылан ышкаш дырлаңнаары» дээш баар. Ол ышкаш бомба октаары, чажыт блиндаж тывары эң нарын мергежилгелерге хамааржыр. Моторун өжүрүпкеш, агаарга киискидип ужары база дыка нарын.

Курс чыскаалы-биле аэродромче чорупкан. Кижини бүрүзү

бажында бодунуң дайынчы онаалгазын бодап чораан. Ол хүн чүгле бирги взводтуң ужударын шупту сонуургап көргөн. Ол взводтан чүгле үш кижиги тергийн эки демдек алган. Дарта ийиги взвод «тулчуп» кириптер.

Лапшың-даа ийи дугаарында ужудуп үнгөн. Ооң мурнунда уш-каш келген татар оол Талгат чаңгыс частырыг кылгаш, дөрт демдек алган. Ол бомба октаар блиндажты тыппайн, оозун анаа шөлчө октапкаш келген. Чүгө дээрге үе чок. Берген минуталар доозулган...

Лапшың-даа кылайтып үнгөн-не. Шупту берген даалгаларны тергийн шын күүсеткеш, дендии чараш кылдыр хонуптарга, ужудукчу комиссияның кежигүннери чаңгыс үн-биле «отлично» дигеннер. Ооң соонда ужуткан оолдардан база ийи кижиги тергийн демдекти алган. Кидиспей эң сөөлгү кижиниң мурнунда болгаш, дүргөн-не ужуп үнүптерин манап турган.

Кидиспейниң ээлчээ келген.

— Дыка нарыыдатпайн, таптыг ужудуп көр. Бо комиссия мурну ышкажыл, сээң дагларың эвес. Кол-ла чүвө — эки демдек алырында — деп, инструктор башкызы ооң кулаанга сымыранган.

Кидиспей күүседир онаалгазын катап эки дыңнап алгаш, бичии чиик өөредилге самолёдунга олурупкан. Ужудуп үнериниң медээзин берипкен. Ол-ла черинден шоолуг-ла ырадыр маңнатпайн, агаарже чииги-биле сыыгайндыр кылайтып үнө берген. «Кедередир салгылай бээр кижиги бо, ам канчаар болду» деп, инструктор башкызы чугаалаттынып турган. Кидиспей агаарга бүгү-ле мергежилгелерни тергийн чараш, шуут-ла «цирк» ёзузу-биле кылгаш, хондурарда, кончуг бедиктен октаан даш дег, бадып келгеш, самолёдун аргажок черден дорттай тырткаш, айыткан девискээрге шын хондурупкан. Ол дээш Кидиспей эң бедик үнелелди комиссия мурнундан алган.

— Че, Василь, сен алдың. Комиссия кежигүннери ындыг түңнелди кылган-дыр. Даглыг черниң ужудукчузу кижиги шак ындыг мергежилгелерни кылзын деп айыткан. Сени, мону доозарыңга, Москваның ужар чүүл академиязынче чорудар болза эки деп база чөвүлөжип турар-дыр — деп, начальник Кидиспейни мактап чугаалаан.

— Четтирдим, Василий Семёнович. Ам-даа кызар мен — деп, Кидиспей харыылаан. — Силерниң адыңарны сыкпас дээш, кызып чор мен, эш командир...

1. Тываның баштайгы ужудукчузу Чооду Кидиспей дугайында моон мурнунда дыңнаан азы номчаан силер бе? Кызыл кожууннун төвү Каа-Хем суурда аңаа тураскааткан чүү барыл?
2. Кидиспей биле Лапшың ийи эжишкинин ужудукчу болур дээш кызып өөренип турганын тайылбырлап чугаалаңар. Олар кандыг бергелерни эрткенил база оларны канчап ажып эрткенил?
3. Кидиспей биле Лапшың чүге орус аттар алыр ужурга таварышканыл?
4. Совет Эвилелинин Тыва Арат Республикага чедирип турган бүгү талалыг дузаламчызы Кидиспейнин салым-чолунга канчаар илерээн-дир, тайылбырлаңар.
5. Бо номнун автору, чогаалчы, күрүне ажылдакчызы, чогаалда Иргит Бадра (Бадыраа) дугайында медээлерден чыып, ооң өске чогаалдарын, ылаңгыя «Арзылаң Күдерек» деп романын, тып номчуңар.

Тоску эге

2. Саян ажыр Тывазынче!

Бүгү Тыва соңгаартан самолёттарның келирин четтикпейн манап турган. Тыва ужар чүүлдүг болур дээн деп чаагай медээ чоннун сеткил-сагыжын өөртүп, кижин болган-на «Кидиспей», «Лапшың» деп аттарны чоргаарал-биле адап чоруп турганнар. «Кудай-дээрже ужуп үнер дээн эрлер-дир, өршээ дадай!» дижип турар улус-даа бар. «Кижин куш эвес, канчап ужар чүвөл? Бо-ла орустарның тыппас чүвези чок» деп, чамдык улус магадаар-даа. «Мындыг бедик тайгаларлыг Тываны чүү чүве ажыр ужар боор? Улуг хат келзе, хая-дашка чылча үзер-ле ыйнаан» деп адааргаан, өжээргээн үннер-даа бар.

ССРЭ-ден Р-5 маркалыг ийи самолёт Абаканда поезд-биле ап четкен деп дыңнадыг ТАРН ТК-га телеграмма-биле келген. Тока дарга Шооманы, Кидиспей биле Лапшыңны келдиртип алгаш:

— Ужар-хемелеривис Абаканда чедип келген-дир. Оларны ам Тываже мунуп эккээр эвеспе... Эш Шоома, бо ийи командирге чиик машинадан үндүрүп бериңер. Кызыгаар эртер документилери кандыгыл?

— Шупту белен, эш Тока — деп, Шоома харыылаан.

— Эзеңгиде тепкен турган эрлер-ле ыйнаан силер. Че, ынчаарга ол-ла-дыр. Техник-специалистериңер алгаш, чоруптуңар. Хакасияда шериг кезээниң ажылдакчылары ук самолётту эптеп, ужарынга

белеткежир. Ол дугайында Хакасияның удуртукчу даргалары-биле дугурушкан бис. Чоруптуңар! Орук-суур менди-чаагай!

Самолёттарны үш хонук дургузунда бүрүнү-биле эштеп, ужуп болурунуң беленинге тургузупканнар. Моторларның ажылын хынаан. Баштайгы шенелде уждуушкуннарны Абаканга кылганнар. Шупту чүве эки. Ам чүгле агаар шоолуг эвес, хадып туруп берген. Ооң соксаарын манаары берге. Кидиспей биле Лапшың техниктери-биле сүмелешкеш, тус черниң ужар-хемелери ушпайн турда-ла, ужуп үнүптер деп шиитпирлээннер.

Прохоров биле Ткачёв самолёттарны база катап хынамчалыг көргөш, ийи ужудукчу командирниң холдарын дыңзыг тутканнар. Самолёттар аэродромдан көдүрлүп үнгөш, кедергей дыңзыг хатка чайлыңнашпышаан, Саян сыннары кайы сен дээш кылайтыпканнар. Техниктер АРШ-тың чиик-каразынга олургаш, чаныпканнар. Чүгө дээрге мындыг нарын агаар байдалда бичии самолёттарга артык чүьктүң херээ чок...

4. Ужудукчулар сургуулу

Ажылдың бирги угланыышкыны — ужудар, Тываның янзы-бүрү булуңнарынче агаар оруун изээр үүле-херек бүдүп эгелээн. Кидиспей биле Лапшың кыска хуусаада Шагаан-Арыг, Чадаана, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды, Эрзин-Тесче агаар оруун ажыдып, почта чүьктерин чедиргилеп турар апарганнар. Дараазында Тожу биле Куңгуртугже агаар оруун ажытканнар.

Ам ажылдың ийиги угланыышкынынче кирери чугула. Ужар чүүлдүң кайы хире ажыктыын чон боду-ла биле берген. Кижилер көңгүс чаа парлаттынган солуннарны ап, чагаалажыр чорук көвү-деп, эм-таңны эң ырак аалдарга безин үр болбайн чедире бээр. Улуг аараан, кемдээн кижилерни ша-даа чедирбейн, Кызылдың шыырак эмчилериниң холунга хүлээдип бериптер. Та чеже кижиниң тынын алган. Аалдар кыры-биле ийи чалгынныг, ажык кырлыг аэроплан ужуп эртер-ле, чон үне халчып кээп, ону сонуургап көрүп, хол чайып үдеп: «Кидиспей ышкакжыл! Бистиң Кидиспейивис!» деп өөрүп байырлап турар. Дыка-ла чоргааранчыг, чараш-чаагай үе турган-дыр...

Ам ийиги айтырыгны чогудары хереглеттине берген. Тываның нам, чазааның дилээ-биле ам-даа беш ужар-хемени ССРЭ Тывага

чамдызын садып, чамдызын белекке бээр болган. Оларны мунар чаа ужудукчулар дарый херек апарган. Ол ышкаш ужар-хемелерни белеткээр, септээр техниктиг кадрлар база херек. Чаа күштүг рациялар база келген. Оларны Тожу, Качык, Кызыл-Мажалык, Чадаана, Самагалдайда тургускулаан. Оларны ажылдадыр специалист база херек.

АРЕВЭ ТК-дан Бора хүннүң чыгыы дүвүредип кээр:

— Че, кажан ужар чүүл сургуулун ажыдар силер? Мында шилип алган оолдарның мойну узады-ла — деп телефоннап-ла чыдар.

— Удавас-удавас — деп-ле, Кидиспей харыылап каар.

А баш ыжык. «Чүнү канчалза экил? Чүден эгелээрил?»

Ол аразында Лапшыңның кадыы дыка баксырай берген. Хөрээнден хан үнүп, суларап, аъш-чем чивестей берген. Кызылдың эмчилери кандыг-бир көскү дуза кадыптар харыы чок болган. Аарыг ол хире ханылап, нептерей бергени илерээн.

Кидиспей ССРЭ-ден чаладып келген ужудукчу-техник эжи Прохоров-биле дүн-хүн чок ажылдап тургаш, кадрлар өөредир курс-сургуулдуң эге чадада кылыр ажылдарын шуудадыпкан. Прохоровтуң эң-не онзагай талазы — ол Кидиспейни дендии хандыр бодап, билип, ооң берген даалгазын кандыг-даа дадагалзал чокка, бар-ла күжү-биле ак сеткилдиг күүседип шыдаар, чаңы-даа Кидиспейнии ышкаш, чөпшүл, далаш чок, шиитпирлиг, эш-өөрүнге ээлдек, сагыш човаачал кижиге турган. Ол үеде ССРЭ-ден Тываже үен-даян тоянчылар келбейн турган. Кээп турган кадрларны тускай килдистер хынамчалыг сайгарып, шилип турган.

Ужудукчулар курузу-даа ажыттынган. Ооң байырлыг ажыдышыңгыныга ТАРН ТК-ның, чазактың база АРШ-тың удуртукчулары, командирлер киришкен. АРЕВЭ ТК-ның шынзылгазы-биле келген аныяк тыва оолдар Ёнзак, Хопуя, Хунан-оол, Чимит, Очуроол, Дандар-оол дээш өскелер-даа курстун баштайгы сургуулдары болу бергеннер. Оларны Бора биле Кидиспей кедергей ээлдек-эвилең, ынчалза-даа негелделиг шылгап тургаш, шилээннер. Чүс ажыг кордакчыдан бо каш оолду шилип алганы анаа халас эртпээн. Олар соонда барып Тываның ужар чүүлүнүң тергийннери апаар ындыг төлептиг кижилер болганнар. Өөредилге эгелээн...

3. Сөөлгү хүннери, сөөлгү оруу...

...Бүгү кижиге төрөлгөтөнни герман фашизмниң айыылындан Совет Эвилели чайлаткан! Ол кандыг-даа маргыш чокка кижиге бүрүзүнге билдингир турган. Тываның эки турачы оолдар, кыстары база шак ол ыдыктыг чаага киришкеш, тиилелгелиг чанып келгеннер. Дыка хөйү фронтуга амы-тынын салганнар...

Майор Кидиспей ол тиилелгени сеткил ханыышкынныг уткуп хүлээп турган. Ооң өөрөткөн ужудукчулары Ёнзак, Хопуя, Хунан-оол суглар фронтуге эки турачылар бооп чоруткаш, Ада-чурттуң дайынынга киришкеш, ийи дугаар Украин фронтунуң составынга ужар чүүл кезээнге дайылдашкеш, чанып келгеннер.

Кидиспей дайынның кадыг-берге чылдарында кайнаар-даа барып эмненир харыы чок турганы билдингир. Шуут бергедеп келгеш, ол ажылдан хостаткаш, арыг агаарлыг, эът-чемниг чер-чуртунга барып сегип аар бодаан. «Чыварлыг-даа болза, черим эргим, чымыштыг-даа болза, чонум эки» дээш, Кидиспей уругларын ап алгаш, Тес-Хеминге чанып келген. Ооң ада-иези шагда-ла мөчүп калган. Ында чүгле акызы Чөмбүрүк бора бүдүн борастанып чурттап олурган.

Кидиспей акызының өөнүң даштынга калгып үнүп келгеш, ак тос ышкаш арыпкан ол-бо көрзүнүп олурар. Ооң чанындан эрткен кижиге болган-на мендилежи, хүндүткелдин демдээ кылдыр бөрттерин уштуп, мөгөйип турарлар. Уруглары чаа черге келгеш, амырап, эът-чем, сүтке деңгел кирип, доругуп эгелээннер.

Бир хүн Кидиспей дыка баксырай берген. Акызы дуңмазын алгаш, Самагалдай эмчизинге эккелгеш, чыттыргаш, дүн-хүн чокка чанындан ыравайн, ажаап турган. Кидиспей оңгарылбаан.

Оон канчангаш-ла угааны орталанып, сергеп келген ышкаш апаргаш, акызын кел деп алгаш: «Акый, мен-даа моон үнмес-тир мен. Уругларымны азырап өстүрүп каап көр. Аргалыг-ла болзуңза, мени Кызылга апаргаш, Лапшыңның чанынга ажаап каар сен. Чүге дээрге ооң-биле, чаңгыс куштуң ийи чалгыны ышкаш, чурттап, ажылдап келдивис. Өлзе-даа, кады чыдар деп дугурушкан улус бис» диген. Чөмбүрүк чүгле ыглаарынга өй болган.

Кидиспей база ойталап чыда, караанга эрткен бүгү амыдыралын сайгара көрүп чыткан. Үжен сес хар аныяк назынында ол хамыкты

кайгадып, бүгү тыва чоннуң ынакшылын, хүндүткелин чаалап алгаш, кылыр үүлезин чогуруп кааш, ырак орукче аъттанып турганы ол...

1946 чылда Василий Дагбаевич Кидиспейниң сөөлгү оруу ынчаар үстү берген. Ооң кылыган чалгыны ам-даа Таңды-Тываның кырында ужуп чоруур ышкаш сагындырар. «Кидиспей ышказыл. Бистиң Кидиспейивис ужуп чор!» деп улуг, биче чон үнүп келген хол чайып, дээр шаар өөрүп көрүп турган ышкаш. Ол ам-даа ужудуп чоруур...

Совет Армияның офицери, Тываның бир дугаар ужудукчузу Василий Кидиспейниң ындыг чараш, кижизиг овор-хевири бистиң сагыш-чүрээвисте мөңгө дириг артар ужурлуг.

Кидиспей чок каарга, ооң акызы Чөмбүрүк дуңмазының чагыын күүседип, ооң мөчү-бодун Кызылга эккеп орнукуштукан.

1. Кидиспей биле Лапшыңның төрөөн Тывазынче Абакандан баштайгы ужуушкуну кандыг байдалдарга эрткен-дир?
2. Кидиспейниң чаа тыва ужудукчу салгалды белеткээр деп буянныг ажыл-херөөн канчаар боттандырып турганын номчааш, тайылбырлаңар.
3. Ужудукчу Кидиспей ындыг эрте амы-тынындан канчап чарылган деп бодаар силер? Чүгө ол бодун Кызыл хоорайга ажаар кылдыр дилээнил?
4. Тываның баштайгы ужудукчуларындан кымнарның аттарын билип алдыңар? Оларның аразында Ада-чурттун Улуг дайынынга киржип чораан ужудукчуларның аттарын тыпкаш, адаңар.

Олег СУВАКПИТ

Сат Бүрзеккей

Баллада

...Бүрзеккейниң оолдарының пулемёду
Бүгү Тыва килеңинче шилчий берген.
Өлүмдүвө кезе көрүп, тынын уттуп,
Өжээтенге сүргенчиг күш болу берген.

Дайзын огу хөмө кудуп, күжү дендеп,
Дайынчылар соңнуг-мурнуг хораза-даа,
«Адывысты, соруувусту сыкпас бис!» деп
Ачыр-дачыр изиг түлүк тулчуп турган.

Октар биле дайынчылар деңге төнүп,
Оңгу-шивээ оргуланып чиде берген.
Ак-көк хемниң эзирлери көзүлбестеп,
Араатаннар улам чыырлып, үглөп келген.

Бүткүр боду кызыл мыңгы болу берген,
Бүгү күжүн холдарында чыыра туткан
Бүрзеккей-даа чааскаан арткаш, туруп келгеш,
Бүкперлешкен дайзыннарже уткуй баскан.

Карактарга Хөндергейниң делгемнери,
Каттырышкан төлдери-даа көстүп келир.
«Садымны» дээш, авазы-даа эргеледир,
«Сарыымны» дээш, кадайы-даа чыттай кааптар.

«Дүжүп бербе, Бүрзек!» дигеш, Кечил-оол-даа
Дүре туткан чазыткыны тутсу кааптар.
«Тыва чуртун дайзыннарга кайгаттың!» дээш,
Дыңгылдайлаан чылгычы-даа сыгырты бээр.

Уткуй келген дайзыннарны кыра адып,
Уунга турган бергелерни чире чүткүп,
Берлинге дээр чула тулчуп, тиилеп үнгеш,
Белдер-доруун мунувуткаш, тутсуп чанган.

Орус, Тыва кызыгаары чиде берген —
Аңгы чурт дээр эрги бодал уттундурган.
Орус-тыва найыралчы күзел бүткен —
Акы-дуңма чаңгыс бүле болу берген.

Кавказ, Урал, Саян даглар кайыын тура
Карак басчып, бергүн чайжып, ойнап турар.
Волга болгаш Днепр хем, Улуг-Хем-даа
Бодалывыс чаңгыс джип, ырлап чыдар.

Хөрек долган хавыяалар херелинден
Көргөн карак дөгерези чылчырыктап,
Чечек тутсуп, байыр сөңнеп, ошкап-чыттап,
Черни, дээрни ыры-хөглел долуп келген.

«Агаарда бе, далайда бе, черде мен бе?
Аайын черле тышпас-тыр мен, сарыым» дигеш,
Ынак эжин ээгип баргаш, чыттаар дээрге,
Ырак дээрде шолбан ышкаш, четпес болган...

Бүткүр боду хүлердиве шилчий берген,
Бүгү күжү чоннуу кылдыр жуула берген
Бүрзеккей-даа Тиилелгевис сылдызы бооп,
Бүгү чурттуң ынак оглу болу берген.

1. Сат Бүрзеккей деп кымыл? Ооң эрес-маадырлыг овор-хевирин чогаалчы канчаар чуруп көргүскен-дир?
2. Балладаның сөөлгү дөрт одуруунуң утказын тайылбырлаңар.
3. Бүрзеккейниң чок болур мурнунда ооң караанга кандыг чырык чурумалдар көстүп кээп, тайбың-чаагай амыдыралды херечилеп турар-дыр?
4. Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен тыва эки турачылар дугайында чүнү билер силер? Кожуунуңар болгаш сумуңардан, азы төрелдеринерден ындыг кижилер бар бе, айтыртынып, тус черлерде музейлерден, тускай дерээн булуңнардан медээден чыңар.
5. Сат Бүрзеккейге командылаткан тыва эки турачы пулемётчулар дугайында дыңнаан, номчаан чүүлүңерни бижип, дыңнадыгдан кылыңар.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

Он бир

Үш көжегелиг, алды көргүзүлгү маадырлыг шиш

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

Б ү р з е к к е й, улуг лейтенант, тыва эки турачыларның пулемёт взводунуң командири.

Д ө н г ү р-К ы з ы л, сержант, пулемёт расчөдунуң командири.

С а м б а л, дайынчы.

Т ү м е н д е й, дайынчы.

М о н г у л -о о л, дайынчы.

Б и ч е л м а а, дайынчы, санитар кыс.

Т о ю т ч у к, дайынчы.

И в а н о в, дайынчы.

И е, орус кадай, Вераның авазы.

В е р а, орус кыс.

К у р т Г и б л е р, капитан.
Э р н с т В е р н е р, обер-лейтенант.
Б р у н н е р, фельдфебель.
Л у и з а, немец хелемечи кыс.

Б И Р Г И К Ө Ж Е Г Е

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

«Ыдыктыг дайын» деп ырның аялгазы «Тулчуушкунче» деп тыва ырның аялгазынче шилчий бээр.

Көжеге ажыттынар. Тулчуушкун аразының кыска дыжы. М о н г у л - о о л телефон долгаан оран. Т ү м е н д е й шоодайының аксын ажыдып алган, оон кадаглар алгаш, сапык улдуңу таваар каккан оран. Бир буду кызыл-даван. С а м б а л дүвүрөп, ыңай-бээр кылаштаан турар.

С а м б а л (*чудуруктангаш*). Чүге аткаарлап турар улус бис? Ужуру чүл?

М о н г у л - о о л (*телефонун тудуп алган*). Мен «Он бир»-дир мен, мен «Он бир»-дир мен. Алло-алло! «Улуг-Хем», «Улуг-Хем»?

С а м б а л (*Монгул-оолга чеде бергеш*). «Алло-алло»-ла дээр, аксы-боску-даа катпас. Канчап барган кижиси сен, эжим дайынчы Монгул-оол? Капитан Кечил-оол кайыл? Командиривис Бүрзеккей кайыл?

М о н г у л - о о л (*ынаар көрүңмес-даа*). Алло-алло! «Улуг-Хем!» «Улуг-Хем!» «Он бир»-дир мен, «Он бир»-дир мен...

...Бүрзеккей биле Дөңгүр-Кызыл кирип кээр.

Б ү р з е к к е й (*далаш болгаш шыңгыы үн-биле*). Эштер! Дөрт дугаар тыва эки турачылар эскадронунуң бистиң пулемёт взводунга командылал чери чугула даалга дагзып турар-дыр...

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Өске расчёттарның дайынчыларын келдирип алза кандыгыл, эжим командир?

Б ү р з е к к е й. Ажырбас, мен бодум чеде бээр мен. Дайынчы туруштарны шуптувус ээн каап болбас бис, эштер.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Билдингир-дир, эжим командир.

Б ү р з е к к е й. Немец фашистер Сурмичи суурнуң девискээринде хөй техникти болгаш дириг күштү мөөңнеп алган, бистиң кезекте-ривиске бурунгаарлаар органы бербейн турар-дыр.

Ү н н е р. Кончуг чыланнарны! Ам база халбактанып бе? Оларны ынчаар амдажытпас бис! Атакаже дораан кирер бис!

Б ү р з е к к е й. Баштай мээң чугаамны төндүр дыңнаңар, эштер. Бистиң каш удаа карак кызыл атакаларывыс чедишкин чок болгандыр. Чаа күштерни мөөңөп алыры-биле бистиң эскадроннарывыс полк командири гвардейжи полковник эш Поповтуң дужаалы-биле түр када аткаарлааш, чаа камгалал шугумун ээлээр ужурлуг апарган-дыр. Эскадроннарның аткаарлаарын хандырып, дайзынның халдаашкынын бо угланышкынга доктаадып тударын бистиң пулемёт взводунга болгаш старшина Дажы-Серенге баштаткан куяк танк үрекчилеринге командылал чери дужааган. Ниити байдал мындыг-дыр, эштер. Пулемёт точкаларын каяа тургускулаар дугайын расчёттар командирлери-биле тускай чугаалажыр бис. *(Үзүктелишишкин.)*

С а м б а л. Дайзынны эрттирбес бис. Бис шыдай-дыр!

Т ү м е н д е й. Бисче семээн кара шорузу!

М о н г у л - о о л. Дайзынның күжү тодаргай билдинип турар бе, эжим командир?

Б ү р з е к к е й. Дайзынның күжү улуг: танкылар, куяктыг машиналар, артиллерия, кижини саны база хөй. Бистиң Украинаның бир дугаар фронтувустуң шериглеринге удур немец командылалдың «Төп» деп адаар эң күштүг бөлүү тулчуп турар. Дубно уунда болгаш Сурмичи кавызында фашистерниң дөрт дугаар танк шерии мөөңөттинген. Улуг тулчуушкуннар болур... Ханнын, өлүм-чидимниг. *(Хүлүмзүрүй аарак.)* Коргунчуг-дур бе?

С а м б а л. Черле чок, эжим командир. Харын бо бижип алган чагаавысты, Гитлер дириг турда, канчап дүрген чедирип бээр чоор деп бодап тур мен.

Т ү м е н д е й. Ыяап-ла чедирер бис!

Б ү р з е к к е й. От шугумундан хайгааралды кошкадып болбас. Ок камнаvas. Билдингир-дир бе?

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Билдингир-дир, эжим командир.

Б ү р з е к к е й *(дайынчыларга)*. Силер ам барып, от шугумун ээлеп, дайынчы хайгааралды уламчылаңар.

Ү н н е р. Дыңнадывыс, эжим командир. *(Чоруптарлар.)*

Б ү р з е к к е й *(Дөңгүр-Кызылга)*. Силер амдыызында артып калыңар, эжим сержант.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Дыңнадым, эжим командир.

Бүрзеккей биле Дөңгүр-Кызыл карта көре бээрлер.

Б ү р з е к к е й (*эш-хуузу-биле*). Кандыг деп бодаар сен, сержант? Командылар чериниң дужаалын дайынчыларга ажыы-биле чугааладым бе?

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Шын болду, эжим командир, командылар чериниң дужаалын дайынчылар ылап билдилер.

Б ү р з е к к е й. Мен база ынчаар билдим, сержант. (*Картаже айыткаш.*) Бистиң бо камгалап турар черивис эң чугула дилиндектир. Дайынның техник күжү чүгле болап эртип болур, оон өске орук чок. Сурмичи суурну долгандыр чиндиңнээш малгаш болгай. Дайынны бис моон пулемёттар, гранаттар-биле согар бис. Оң талада шугумда старшина Дажы-Серен бар. Ооң командыларында дайынчылар: Канчыыр-оол, Шойдакпан, Лакпа, Тыртык-оол, Нордуп суглар бар. Дайын черле эртпес.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Дайынны эрттирериниң орнунга борта өлүр бис.

Б ү р з е к к е й. Өлүм дугайын чугаалаан херээ чок, сержант. Дайынга бажын кара кылдыр салып бээр дайынчыны кандыг маадыр дээр боор. Тиилээр бис, дириг артар бис. (*Картазын шыгжап алыр. Телефон дагжап келир.*) «Он бир» дыңнап тур. Ийе, эжим капитан. Раз так, кончуг эки-дир. Нам кежигүннери-биле аңгы чугаалажып көөр бис. Дыңнадым, эжим капитан. (*Телефонун салып каар.*) Капитан Кечил-оол долгап тур.

Дааш-шимээн дыңналып кээр. С а м б а л маңнап кирип келир.

С а м б а л. Эжим командир, эжим командир! Фашистер...

Б ү р з е к к е й. Дүвүревенер. Раз так, белеткениңер!..

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

...Д ө н г ү р - К ы з ы л (*тыртылчак ын-биле*). Эжим командир, ам база бир илеткел бар. Чөпшээреп көрүңер.

Б ү р з е к к е й. Илеткеңер.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Орукка ийи кижиге тудуп эккелдивис, эжим командир.

Б ү р з е к к е й (*шыңгырап*). Чүү ындыг кижилерил? Дайынның бисче чорудупкан шивишкиннери эвес ыйнаан?

Д ө н г ү р - К ы з ы л. «Аскан, түрөөн иешкилер бис» дээр, ийи херээжен кижиге-дир, эжим командир.

Б ү р з е к к е й (*улам кадыг*). Аскан түрээн иешкилер?.. Дайзын бистиң туружувусче кандыг-даа арга-биле — аскан, түрээн иешкилер-даа бооп алгаш, диленген-колданган кырган-чөнүктөр-даа бооп алгаш, шургуп кирип болур.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Бээр эккээр бис бе, эжим командир?

Б ү р з е к к е й. Чугаалажыр апаар. Эккелиңер!

Д ө н г ү р - К ы з ы л имнептерге, ийи автоматтыг С а м б а л улгады берген назылыг орус кадай кижиге биле аныак орус кыс кирип келир.

С а м б а л (*чоргаар, сүрлүг үн-биле*). Туттурганнар, ол черге тур! (*Бүрзеккейге*.) Эжим командир! Дайынчы даалга күүсеттинген! Билдинмес ийи кижини тудуп эккелдивис!

Б ү р з е к к е й (*иешкилерге*). Кайыын келдиңер?

И е (*дидим эвес*). Бо суурдан... Сурмичиден...

Б ү р з е к к е й. Кайнаар бар чор силер?

И е. Моон ырак эвесте, бо алаакта, бо уруумнуң даайы ирей чурттап турар чүве. Ынаар бар чор бис.

Б ү р з е к к е й. Чүү кижил?

И е. Арга даамалы кижиге.

Б ү р з е к к е й. Чүге ынаар баарыңар ол?

И е. Бо уруумну ол кончуг... ол кончуг фашистерден чажырап дээш... (*Туттунуп шыдавайн, тендирип, ишкирни бээр*.)

Б ү р з е к к е й. Дайынчы Бичелмаа, соок чүү барыл?

Б и ч е л м а а. Бистиң шайывыс дустуг болгай, эжим командир.

Б ү р з е к к е й. Сугдан!

Б и ч е л м а а. Дыңнадым.

Б и ч е л м а а аякка суг эккээр. Ону ижишкеш, кадай оожургай бээр.

И е. Силерни көөрүмге, орус эвес улус боорга, баштай аажок кортум. Бистиң улузувус-тур деп силерни ам-на чүрээм эндевейн тур, оолдарым.

С а м б а л. Авыяастыын көрүңерден!

Б ү р з е к к е й (*Самбалга*). Дайынчы Самбал! (*Иеге*.) Оон ыңай чүнү чугаалаар силер?

И е. Черле Сурмичи чурттуг мен, оолдарым. Үш оглумнуң ийизи дайын эгезинде-ле фронтуга өлүрткен. Ооң соонда бичии оглум база акыларының өжүн негеп, чаалажып чорупкан. Ам ооң кайдазын-даа билбес мен. Та өлүг, та дириг... Оон бо кончуг

фашист араатаннар бистиң суурувусту эжелеп алгаш, оолдары Улуг Германияга удур чаалажып турар дээш, багай кырган ирейимни боолап кааннар... (*Харлыгып, суг ижип алгаш.*) Ам дың кара чаңгыс идегелим, аргалалым бо ышкажыл, оолдарым... (*Уруун куспақтааш.*) Суурда фашистер Германияже сүрүп чорудар дээш, мындыг уругларны аглап-сүрүп эгелээн. Оон дезип чорупканывыс бо-дур. Билир оруувусту фашистер дуй үглеп алган. Малгаштыг алаактап чорааш, аза бердивис. Чаңгыс кызымның тынын ап көрүңер, оолдарым.

С а м б а л. Таан ынчаар канчап мегелээр деп але? Ак-өөк деп курт эвес аан.

И е. Мегелээш чоор ийик мен, оолдарым. Ол фашистер дээр ийи буттуг араатаннар бистиң бажыңывысты саза базып туруп алган. Оларның командирлер дээр кижилериниң чугааларын бүдүү дыңнап турдуvus.

Б ү р з е к к е й. Чүү деп чугаалажып турдулар?

И е. «Сөөлгү тулчуушкунга үш танк чылча шаптырып алдывыс. Бежен хире шериглер база».

С а м б а л (*четтикпейн*). Оларны ынчаар мандаңнап каапкан шыдай эрлер бистер-ле болгай бис, кадам!

Б ү р з е к к е й. Суурда фашистерниң кандыг күштери бар-дыр?

И е. Харын орта билбедим. Чартык муң-даа хире бар ыйнаан. Оон ыңай...

В е р а (*дөстүнмейн*). Оон ыңай танкылар база мотоциклдиг солдаттар немей келдирер деп Гитлер долгап турар чораан.

Ү ж е л э э (*кайган*). Гитлер?..

И е. Гитлер эвес, Гиблер. Оларның командири-дир.

Т ү м е н д е й. Ох, Гитлер деп дыңнааш, амырай бер частывыс. Аңаа чедирип бээр чагаалыг улус болгай бис. (*Өөрүңче карак баскаш.*) Ындыг але, төрөөннер?

Б ү р з е к к е й. Силерни маңаа арттырып ап шыдавас-тыр бис, кадам. Айыыл болза улуг. Арга даамалы акыңарның бажыңын тыпчып бээринге дузалаар бис.

И е. Ынчап-ла буян бооп көрүңер, оолдарым. Бо кончуг дайынчаа деп каргыштыг халаптың уржуундан ээдереп калган кадай-дыр мен. Орук-чирик безин тыппас апарган. (*Элээн бодангаш.*) А силер чүү деп мындыг эрес-эрес эрлер силер, оолдарым? Казактар силер бе? Татарлар силер бе?

Бүрзеккей. Чок, кадам, тывалар бис. Тывадан келген бис.
Ие (*боданып*). Тывалар... Тыва, Тыва... Та кайда оран чүве?
Билзе-даа, бо-ла ажыг-шүжүгге туттургаш, уттуп алдым ыйнаан.

Вера (*хенертен*). Мен билир мен, авай! Дайын мурнунда географияга өөрөнгөн бис. Тыва Арат Республика. Енисей хемниц бажында турар. Саян сыннарының аразында. Найысылалы — Кызыл хоорай.

Бүрзеккей (*Вераже*). Сээң адың кымыл?

Вера. Вера-ла дээр.

Самбал. Вера, Вера... Тывалап болза, чүү дээни ол?

Бүрзеккей. Бүзүрел дээн ат-тыр.

Самбал (*магадан*). База чараш ат аа!

Ие. Болап баар оруун билбес-тир бис ийин. Бичии кара суг эриинде бажың чүве.

Вера. Ак бажың. Огородтуг.

Самбал. Чанында арылар азыраар хааржактарлыг ийик бе?

Ие. Ийе, ийе, чээрби хире хааржак бар.

Самбал. Ынчаарга мен билир мен. Караамны дуй шарып-даа кагза, тып чеде бээр мен.

Түмендей (*кайган*). Ону кажан көрүп алганың ол, төрөөн?

Самбал (*баштактанып*). Ол дээрге шериг чажыды-дыр. Хайгыылга үргүлчү чоруп турдум чоп, шыдай эвес эрни сени-даа аарай. (*Бүрзеккейге*.) Эжим командир, иешкилерни ол бажыңга чедирип каарын чөпшээрөп көрүңер! Оларны чаңгыс-даа фриц-ганс караанга көргүспес мен. (*Улус чөпсүнүп, иешкилерни үглей бээр*.)

Бүрзеккей. (*Самбалды ийинче аппаргаш*). Серемчилелдиг бол, ол бажыңче кирбе. Иешкилерни чүгле бажың көстүр черге чедирип каг.

Самбал (*өөрүшкүлүг*). Дыңнадым, эжим командир! Че, иешкилер, чоруп олар бис бе? Географка хирелиг-даа бол, топографка шыдай болдур мен ийин. Кырган-авай, сен бисти мурнап, шак мынаар дорт базып олур. Бис Вера-биле сооңардан дайынчы ёзу-биле хайгаарап чоруулу. (*Ие чоруптар. Оон Верага*.) Эх, Вера, Вера! Бүзүрел, Бүзүрелмаа! «Аът киштежип таныжар, кижилер чугаалажып таныжар» деп, тывалар чугаалажыр болгай. А хупура, дайын дайын-на ыйнаан. Автоматты эгиннепкеш, аныяк кысты чедипкеш базыпса, канчап баар боор. (*Үнүп чоруптарлар*.)

1. Сат Бүрзеккейге командылаткан пулемёт взводунга кандыг берге даалганы берген-дир? Олар кандыг тура-сорук-биле ону күүседиринге белен болганыл, тайылбырлаңар.

2. Дайзынга эжелеткен черниң тайбың чурттакчылары-биле тыва эки турачыларның аразынга бот-боттарын билчип, деткижер харылзаалар канчаар тургустунуп, хөгжүп оарын тайылбырлаңар. Верага болгаш ооң иезинге тыва дайынчылар канчаар дузалаан-дыр?

3. Самбал биле Вераның найыралын дамчыштыр украин болгаш тыва чоннарның найыралын илереткенин чугаалап, бо ийи чоннуң дайын соонда харылзааларын тодарадып, шинчилеңер.

4. Сат Бүрзеккейниң пулемёт взводунуң он бир дайынчызының болгаш Дажы-Серенге командылаткан куяк деже адыкчыларының эрес-маадырлыг чоруунуң дугайында медээлерден чыып, номнардан номчуп, материалдардан чыып тургаш, илеткелден кылыңар.

Ү Ш К Ү К Ө Ж Е Г Е АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Д ө н г ү р - К ы з ы л (*хенертен*). Эжим командир, дөө ол арыг кыдыында фашистерниң үш танкызы чаштып туруп алды. Немец автоматчылар база.

Б ү р з е к к е й (*дураннааш*). Дажы-Серенниң мырыңай баарында тургулап алганнар ышкажыл.

Т ү м е н д е й. Дажы-Серенниң адыгжылары оларны эрттирбестер-даа.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Эжим командир, бистиң баарывыста ийи танк көстүп келди.

Б ү р з е к к е й. Көрүп тур мен.

С а м б а л. Оларның соондан мотоциклдерлиг солдаттар база келди. Бирээ, ийи, үш...

Б ү р з е к к е й. Дүүревеңер! Фашистерни эң баштай көрүп турарыңар ол эвес.

С а м б а л. Дүүреп эвес. Келзиннер харын, эжим командир.

М о н г у л - о о л. Ынча дыка манадыр деп чүү адам чоор. Чоокшулазыннар харын.

Б ү р з е к к е й. Мээң командам чокка от ажытпас. Эки чоокшуладып алыр. Бистиң баарывыста база танкылар көстүп келген болганда, гранаттардан кожа шарып, белеткеп алыр...

Д ө н г ү р - К ы з ы л (*пулемёт чанындан*). Эжим командир!
Фашистер атакаже кириптилер.

Дайынчылар туруштарын ээлептерлер.

Б ү р з е к к е й (*шыңгы*). Эки чоокшулазыннар.

М о н г у л - о о л. Ийи танкызын мурнадып алганнар де. Олар-
биле мен таптыг көржү-дүр эвес мен бе! (*Кадык холун шенегилээр.*)
Олар дээрге мээң оюном-на ыйнаан.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Дажы-Сереннерже үш танк бар чыдыр.
Чүге ыт чок бардылар?

Б ү р з е к к е й. Чоокшуладып ап чыдырлар болгай аан.

Частышкыннар даажы дыңналыр.

Т ү м е н д е й (*өөрүшкүлүг*). Эжим командир! Дажы-Сереннер
фашистерни сылба шаап эгелей бердилер!

М о н г у л - о о л. Оларның ындында «Катюшалар» даажы дың-
налып тур.

С а м б а л (*дөстүнмейн*). Дажы-Сереннер эгелей бергеннер-
дир, а Бүрзеккейлер чоонган бис! Эгелей берейн бе, эжим
командир?

Б ү р з е к к е й. Далашпас! Ам-даа чоокшулазыннар!

Танкыларның даажы чоокшулап кээр. Бүрзеккей пулемёт артынга
чыдыптар. Өскелери гранаталарын белеткээш, автоматтарлыг чыткылаптар.

Боолашкын эгелээр.

Д ө н г ү р - К ы з ы л (*боолавышаан*). Тываларның изиг
коргулчунун хойлаңар, чолуктар!

С а м б а л. Орус маадыр Ивановтуң үлүү бо-дур!

Т ү м е н д е й. Тыва маадыр Тоютчуктуң үлүү бо-дур!

М о н г у л - о о л. Бистиң өлүрткен эштеривистиң үлүү бо-дур!

Б ү р з е к к е й (*Дөңгүр-Кызылга*). Сен бо пулемёт-биле боола!
Мен өске расчёттарны барып көрейн. (*Маңнап үне бээр.*)

Т ү м е н д е й. Дажы-Серенниң баарында ам база бир танк
өрттени берди.

С а м б а л. Дажы-Сереннерге ураа!

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Танкылар келди! Гранаттарыңар белет-
кеңер!

М о н г у л - о о л (*кожактыг гранаталарны алгаш*). Оларның-
биле мен барып хөөрежийн. Нам кежигүнүңге киреримде, Бүрзек-

кей командир мени дагдынып алыр болган чүве. Ол даалганы тулчуушкун соонда бижип берип көрүңер деп командирден дилээр силер, оолдар.

Монгул-оол команда-даа манавайн үңгеп чоруптар.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Отту соксадыңар! Монгул-оолга ок дээптер!
Т ү м е н д е й. Гранадын чүге октавазы ол? Ой, халак, ам база балыгладыпты.

С а м б а л. Танк адаанче үңгепти!

Частыышкын дыңналыр.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Ох! Хайыраан эживисти!

Тулчуушкун оожургай бээр. Бүрзеккей маңнап келир.

Б ү р з е к к е й. Эки туттунуңар, оолдар. Өске расчёттардан дайынчы Кошкар-оол маадырлыгы-биле өлгөн-дир. Ында ам үш кижиге арткан. Монгул-оол кайыл?

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Дайынчы Монгул-оол дайынның танкызын кожактыг гранаттар-биле буза тевискеш, боду орта маадырлыгы-биле өлдү, эжим командир.

Б ү р з е к к е й. Хомуданчыг болган-дыр. Эрес-ле дайынчы чораан кижиге...

Т ү м е н д е й. Намга кирер дугайында даалганы тулчуушкун соонда бижип берип көрүңер деп силерден дилээн кижиге чүве, эжим командир.

Б ү р з е к к е й. Ийе, Монгул-оол тулчуушкунга, нам кежигүнү дег, өлгөн-дир. Ол Тываның Араттың Революстуг Намының бедик адынга төлөптиг болган-дыр.

С а м б а л (*пулемёт чанындан*). Эжим командир, дайыннар база катап чоруп орлар!

Дөртөлөө пулемёт чанынга баарлар. Хайгаарал уламчылап турар. Дайынның дааш-шимээни чоокшулап орат. Тулчуушкун база катап эгелээр.

Частыышкыннар.

Д ө н г ү р - К ы з ы л. Дажы-Серенниң баарында ам бир танк өрттени берди. Фашистер дезипти!

Б ү р з е к к е й. Өске эштеривис чүге ыт чок барды? Мен оларда бардым. (*Маңнап үне бээр.*)

Т ү м е н д е й. Ам бир танк чоруп олур, эжим сержант.

Д о н г ү р - К ы з ы л (*пулемёдун дамчыдып бергеш*). Фашистерни сен мооң-биле кыргы. Мен ол чаңгыс танкызы-биле сокчуп кааптайн. Дөңгүр-Кызыл гранаталарлыг үңгөп чоруптар. Частыышкын дыңналыр. Түмендей кезек боолап чыда, ыт чок баар. Самбал ону сегирип алыр.

С а м б а л. Канчап бардың, Түмен? Шыдай эр, күжүр төрээним! Сөөлгү танкыны Дөңгүр-Кызыл узуткап каапты. (*Түмендей өлүрткен болур.*) Кончуг чыланнарны, өлүрүкчүлөрнү! (*Пулемёду-биле тарбыдадып-ла эгелээр.*)

Тулчуушкун үзүктели бээр. Бүрзеккей ээп келир. Самбал чааскаан доңгайып алган пулемёт артында чыдар.

Б ү р з е к к е й. Чүү болду, Самбал?

С а м б а л. Сержант Дөңгүр-Кызыл танк адаанга өлдү. Дайынчы Түмендей чанымга өлүрттү...

Б ү р з е к к е й (*дунук цн-биле*). Өске расчёттарның оолдары база маадырлыгы-биле шупту өлүрткеннер-дир...

С а м б а л. Дажы-Серенниң дайынчыларының шимээни база чидип кагды...

Б ү р з е к к е й. Олар дайынның чаңгыс-даа танкызын эрттир-бедилер. Он бир пулемётчулардан ам иелээ арткан-дыр бис. Раз так, дайын-биле ам иелээ тулчур бис. Тыва эки турачылар деп кымнарыл ол дээрзин фашистер көрзүннер!

С а м б а л. Солагай талавыста база боолар даажы дыңналы-дыр, эжим командир.

Б ү р з е к к е й. Ында партизаннар атакаже кирип турарлар-дыр.

С а м б а л. Фашистер ам база атакаже кириптилер, эш командир.

Б ү р з е к к е й (*пулемёт артынга чыдыпкаш*). Келзиннер харын.

Бүрзеккей боолап эгелээр. Үр болбаанда, пулемёт ыгыттавайн баар.

С а м б а л. Чүү болду, эжим командир?

Б ү р з е к к е й. Пулемёт уну изий берген-дир. Ам өске пулемёт-тардан барып боолаалы. Мээң соомче! (*Маңнажып цне бээрлер.*)

Сцена кезек ээн турар. Тулчуушкун уламчылавышаан.

В е р а иешкилер аъш-чем тудуп алган маңнажып келирлер.

И е. Кайда барганнары ол дээр сен, уруум?

В е р а. Турган чери бо-ла болгай, авай. (*Өлүрткен Түмендейни барып сегирип алгаи.*) Бо кым боор?

И е. Демги тыва дайынчыларның бирээзи-дир.

В е р а. Гиблерниң адын Гитлер деп дыңнааш, амырап турган дайынчы ышкажыл, авай.

И е (*карааның чажын чодуп*). Ах, кандыг иениң төрүп каан төлү ирги? Төрээн Тывазын көрбейн барганы ол-дур, күжүр-нүң...

В е р а. Ооң ада-иезинче чагаа бижиир бис, авай.

И е (*дыңнаалааш*). Мынаар боо даажы үне-дир. Ында барганнар боор.

В е р а. Ынаар бараал, авай. (*Далаш-биле үне бээрлер.*)

Сценага Луиза биле Бруннер балыглаткан Гиблерни сөлөп алган кирип келирлер. Гиблер пистоледин тудуп алган олурар. Бруннер ол-бо димзенип турар. Оон өлүрткөн Түмендейниң карманын үжээш, ак саазын уштуп алыр.

Л у и з а (*кагылдыр номчуур*). «Берлинге барып, белиң үзе шавар бис...» Эгезин орустааш, оон ыңайгызын боттарының дылында бижип каан чүве-дир. Кым билир ону, дээрги капитан. Фюрерниң ады-ла хөй черде кирген чүве-дир.

Г и б л е р (*хорадап*). Че, болзун! Оларның дылын кым билир.

Л у и з а. Үзе соп кааптайн бе, дээрги капитан?

Г и б л е р. Адыр, шыгжап ал. Шифр-биле чажырып бижээн чугула медээ чадавас. Фюрерниң ставказынче чорудуп бээр бис.

Л у и з а. Шынап-ла, ыңдыг болуп чадавас, дээрги капитан. Дораан чорудуп бээр бис. (*Чагааны шыгжап алыр.*)

Хенертен күчүлүг «ура!» дыңналыр. Девидеп эгелээрлер. Гиблерниң писто-леттиг холу сириңейнип, аайын тывынмайн турар. «Ура-а!» улам күштелип келир. Ынчан Луиза Гиблерни артындан хенертен боолаптар.

Г и б л е р (*чуглуп бар чыда*). Ол канчаарың ол, херээжен сойлук... (*Пистоледин көдүрүп чадап каар.*)

Л у и з а (*серте-даа чок*). Ол бе, дээрги капитан? Балыг-быш-кын киж-биле сөөрттүнчүр харыывыс чок апарганы ол-дур ийин. Ам эрлик ораныңга мөөрейлежир бис. Байырлыг, Куртчугаш. (*Бруннерге.*) Дүргеде! Бистиң солдаттарывыс аткаарлап турлар.

Л у и з а биле Б р у н н е р дезип чоруптарлар. Бүрзеккей биле Самбал маңажып кээр.

С а м б а л. Ура-а! Фашистер дезипкен!

Пулемётче маңнажып бар чорда, оларны Бруннер автомат-биле каътташтыр боолаптар. Иелээ туттунчупкаш, кезек турарлар. Черже чоорту ужуп бар чыдырда, Вера иешкилер маңнажып кээр. Вера Самбалды сегирип алгаш, чоорту олуруп бады баар. Вераның иези Бүрзеккейни сегирип алыр.

В е р а (*кышкырып*). Чалыы назын үзүлгени ол бе?! Чок, чок! Чалыы назын кажан-даа үзүлбес!

И е (*Бүрзеккейни тудуп алган тура*). Оглум! Оолдарым! Бистиң шериглеривис бурунгаар шаап халдап кирип турлар!

Б ү р з е к к е й (*бажын ковайтып келгеш*). Бистиң шериглеривис... Раз так, тиелелге удавас, авай... (*Бажын халаш кылыр.*)

Күчүлүг «ура!» дыңналып, Тиелелгениң өөрүшкүлүг хөгжүмү чаңгыланып турар. Көжеге баарыңга хамааты хептерлиг, орден-хавыяаларлыг И в а н о в , Б и ч е л м а а болгаш Вернер үнүп келгеш, Мөңгө от мурнунга мөгейип алгаш турарлар.

-
1. Сат Бүрзеккейниң дайынчыларының сөөлгү тулчуушкунун сайгарып, оларның эрес-маадырлыг демиселиниң дугайында чугаалаңар.
 - 2. Немец-фашистиг шеригниң төлээлериниң мөзү-шынар талазы-биле байдалын сайгарып, тыва дайынчылар-биле деңнеңер.
 3. «Он бир» деп шииде интернационалчы найырал (орус, тыва, украин болгаш өске-даа чоннарның) темазын канчаар илереткен-дир, аңгы омак-сөөктүг маадырларның овор-хевирлерин көргүскенин дамчыштыр тайылбырлаңар.
 4. Тыва чоннун Ада-чурттуң Улуг дайынынга Совет Эвилелинге бүгү тала-лыг деткимче, дузазының дугайында чүнү билер база номчаан силер? «Дайын-биле каннаттыңган акы-дуңмашкы найырал» деп темага дыңна-дыгдан кылыңар.
 5. «Тыва эки турачыларның командири капитан Кечил-оол», «Тыва эки турачы танкистер», «Тыва эки турачы санитар он кыс», «Бистиң сумудан тыва эки турачылар», «Бүрзеккей болгаш ооң пулемётчулары» дээн чижектиг темаларга боттарыңар шилилгеңер-биле чогаадыгдан бижиңер.
 6. Тыва эки турачыларның маадырлыг чоруун көргүскен чуруктан чурааш, ооң утказын чугаалаңар.
 7. Шииден бир үзүндүнү шилип алгаш, башкыңарның удуртулгазы-биле рольдап номчуп, ойнап күүседиңер.
 8. Дайынның аар-бергезин, дайынчылардан амы-тынын безин өргүүрүн негей бээрин канчаар билип алганыңарны тайылбырлаңар.
 - 9. Найысылал Кызылда болгаш республиканың кожуун-сумуларында эки турачыларның чырык адынга бараалгаткан кандыг тураскаалдар тургузуп, хемчеглерни ап чорутканыл, ол дугайында шинчилелден кылып, тайылбырлаңар.

10. *Кукяк, семээр, арга даамалы, тарбыдадыр, димзенип* деп сөстөрнүц утказын билип ап, чугаалаңар.

11. Тыва эки турачыларга тураскаалды кым, кажан, каяа тургусканыл?

Шии чогаалының дугайында билиг

Шии чогаалы литератураның проза болгаш шүлүк (поэзия) аймактарындан элээн ылгалдыг. Шииге болуушкуннарны маадырларның аразында чугааларын (диалог), оларның хөдөлишкиннерин дамчыштыр чуруп көргүзөр.

Шии ыяавыла маадырларның аразында кандыг-бир чөрүлдээге (конфликтиге) үндезилеп тургустунар. Чөрүлдээниң янзы-бүрү байдалының аайы-биле шии аймаа **драма, комедия, трагедия** деп үш бөлүккө чарлыр.

Чөрүлдээ, демисел дыңзыгышкынныг эртсе-даа, кол мөзүлүг маадырлары улуг бергелерге таваржып, амы-тынын оскуна чазып турза-даа, дириг артып, тиилеп үнер шиини драма деп адаар. Чижээлээрге, О.Саган-оолдуң «Оттуушкун» деп шиизинде Тывага улусчу революцияның үезинде аңгы демиселин чуруп көргүскен; мөзүлүг маадырлар күш-ажылчы араттар дайзыннарны тиилеп, хосталганы чаалап алыр. Ук шии база драма бөлүүнге хамааржыр.

Маадырлары каттырынчыг, кочуланчыг байдалга, болуушкуннарга таваржыр чөрүлдээлиг шиини комедия деп адаар. Комедия амыдыралга таваржып турар, ооң сайзыралынга шаптыктыг чүүлдерни каткының, шоодугнуң күжү-биле шүгүмчүлээр, ону чок болдурарының дээштиг чепсээ болур. Чижээлээрге, С. Токаның «Дөңгүр-оол» деп комедиязында политиктиг серемчилелин ышкынган, аазатпай чорукка алыскан удуртукчуну мерген кочулап шүгүмчүлээн. Орус литературада Н. В. Гогольдуң «Ревизор», даштыкы литературадан Ж. Б. Мольерниң «Тартюф» деп шиилерин адап болур. Бир эвес удурланышкак маадырларның аразында чөрүлдээ уламна дыңзыгып, аргажоктуң кырындан кол мөзүлүг маадырларның өлүмү-биле азы сагыш-сеткил хоозураашкыны-биле доостур болза, ындыг шиини трагедия деп адаар. В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин трагедияның чижээнге хамаарыштырып болур. Шииниң кол мөзүлүг маадыры Караның хосталгаже чүткүлү биле феодалдыг ёзу-чурумнарның камгалакчыларының аразында чөрүлдээ барза-барза, Караның амы-тынындан чарлырынга чедирер.

Шии чогаалдары, оларны сценага көргүскениниң түңнелинде, хары угда хөй кижилерниң угаан-бодалын, сеткил-сагыжын хайныктырып кээр онзагай шынарларлыг.

Либретто ыры-хөгжүмге таарыштыр бижээн шии чогаалы. С.Сарыг-оолдуң «Чечен биле Белекмаа» деп чогаалы 1956 чылда бижиттинген. Ол баштайгы тыва либретто болур. «Сарыг-оолдуң либреттозу чүгле фантастиктиг, тоолчургу овор-хевирлери, утказы-биле эвес, а харын дыл-домааның онзагай чечен шынары-биле улустуң чогаалдарына чоок. Чоннуң үлегер домактарының, ыр, кожамыктарының аянын мерген ажыглаанының ачызында маадырларның иштики делегейи тода ажыттынып турар» деп критик А. Калзан демдеглээн.

КЛАССТАН ДАШКААР НОМЧУЛГА

Александр ДАРЖАЙ

Ровнога төрүттүнгөн шүлүктөр

1. Мөңгө оттуң баарына

... Хайлыг дайын!

Чаш төл меңээ

Авайымның аа-сүдүн

Анаа таптыг эмзиртпээн сен!

Сээң уржууң,

хайың-биле

Челбиттингеш,

бүрлүр чазып,

Чүнү көрбээн

Чүве дээр сен!

Эртен-кежээ

дүвү далаш

Эмзирип кааш,

соок шай ишкеш,

Авам күжүр белек чыгжып,

Аалдарның малын эмнеп,

Аъттан дүшпейн чортуп турган...

Бодавыже

олар менден чалыы турган,
Болчаг безин барып көрбээн эрлер бар боор.
Колдуу таптыг чуртталга-даа кайын көргөн.
Ынчалза-даа олар шупту
Ынай хензиг назынында
Чүс-даа чылда
угбас хире аар чүьктү
Чүктеп эрткен
хоочуннарның хоочуну-дур...

6. Тиилелгениң бешки чылы

...Тиилелгениң бешки чылы. Майның тозу.
Дистиништир шөйлү берген он-он бажың.
Туктар киискээн индир черде дайынчы Сат
Турувуткан, караан чодуп, йөрээл салган:

«Чалбыыш өрттен хүлү арткан суурларга,
Чаалыг шөлге өлгөн өөрге тураскаал бооп,
Чаа туткан сайзанақ дег суурувус
Сая чылда өзүп, херлип мөңге турзун!»...

1. Авторнуң «Ровнога төрүттүнген шүлүктөр» деп бөлүк шүлүктөрүниң долу литературлуг сайгарылгазын кылыңар.

2. Шүлүккө даянып, «Мөңгө от», «Маадырлыг чорук» деп темаларга төлевилелдерден тургузуңар.

ДОПЧУЗУ

Чогаал делегейинче аян-чоруктуң уланчызы	3
I кезээ. Чеченнерниң сөнү.	
Танаа-Херел	4
Бокту-Кириш, Бора-Шээлей	20
<i>Чогаал теориязы.</i> Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг	39
II кезээ. Аас чогаалының салдары-биле.	
В. Серен-оол. Каң-кыс	41
Хаанның хомудааны	42
М. Кенин-Лопсан. Хайыралыг Калчан-Шилги	54
Делегей чоннарының литературазы	
Джоогийн Цэдэв. Улуг Гобиде өг	70
<i>Чогаал теориязы.</i> Чогаалдың темазы болгаш идеязы	72
М. Доржу. Аас чогаал	73
С. Тока. Араттың сөзү	74
С. Сарыг-оол. Аңгыр-оолдуң тоожузу деп романдан эгелер	94
III кезээ. Россия чоннарының литературазы	
С. Р. Элляй. Экии, тыва чонум!	121
Б. Хөвөнмей. Чүү болганыл?	122
IV кезээ. Оожургал чок сагыш-сеткил.....	127
С. Сарыг-оол. Соругга	127
<i>Чогаал теориязы.</i> Чечен чугаа дугайында билиг.....	135
О. Сувакпит. Ыылар	136
К-Э. Кудажы. Кызыл-Бөрттүг	140
Ш. Суваң. Чээн оол	161
V кезээ. Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар.....	166
С. Пюрбю. Эргеппей дугайында тоожу	166
<i>Чогаал теориязы.</i> Тоожу дугайында билиг	183
О. Саган-оол. Найырал	184
К-Э. Кудажы. Сарыг-оолдуң плантациязы	197
<i>Чогаал теориязы.</i> Композиция болгаш сюжет дугайында билиг	204
М. Доржу. Дайынныг кино көргөш	206
И. Бадра. Эргим Уля угбай	211
VI кезээ. Поэтиктиг одуруглар.	
С. Пюрбю. Төрээн дылымга	215
А. Даржай. Авамга.	217
<i>Чогаал теориязы.</i> Шүлүк дугайында билиг	219

М. Күжүгет. Бак сагыш башка халдаар	222
Р. Лудуп. Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг.	224
VII кезээ. Төөгүнү коптарыңар.	
С. Сарыг-оол. Алдан-маадыр	225
Р. Лудуп. Улаастайга	226
И. Бадра. Ужудукчу Кидиспей	227
О. Сувакпит. Сат Бүрзеккей дугайында баллада	236
К.-Э. Кудажы. Он бир	238
Шии чогаалының дугайында билиг	251
Класстан дашкаар номчулга	
А. Даржай. Ровнога төрүттүнген шүлүктөр	252

Учебное издание

ЧАМЗЫРЫН Екатерина Тамбиевна,
КУУЛАР Николай Шагдыр-оолович,
ХЕРЕЛ Алимаа Хензиг-ооловна

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

7 класс

Учебное пособие для общеобразовательных учреждений

На тувинском языке

Редактор *О. М. Баир, Л. А. Ооржак*. Обложка *М. Ч. Чооду*.

Компьютерная верстка *Л. А. Ооржак, Л. Д. Донгак*.

Фотографии *В. Савиных, А. Филиппова*.

Корректоры *У. Г. Домур-оол, А. А. Кужугет, В. Ш. Чамьян, В. В. Монгуш*.

Подписано в печать 22.03.2022. Формат 70×90^{1/16}. Бумага офсетная. Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Физ.печ л. 16,0.

Тираж экз. Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерством образования Республики Тыва «Институт развития национальной школы», 667011, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. Тел./факс: 8(394-22) 6-17-52, e-mail: imsh_tuva@mail.ru

Издано в ООО Издательство «Офсет», 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.